

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र

बी. कॉम. भाग २

सत्र ४

सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग
(Micro, Small and Medium Enterprises)

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० नुसार सुधारित अभ्यासक्रम
शैक्षणिक वर्ष २०२५-२६ पासून

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०२५

बी. कॉम. भाग-२, सत्र ४ करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : ३००

■

प्रकाशक

डॉ. व्ही. एन. शिंदे

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर : ४१६ ००४

■

मुद्रक

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर : ४१६ ००४

■

ISBN-978-93-47370-11-3

- दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.
शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सल्लागार समिती

प्रा. (डॉ.) सुरेश गोसावी

प्रभारी कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ज्योती जाधव

प्रभारी प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) प्रकाश पवार

राज्यशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एस. विद्याशंकर

कुलगुरू, केएसओयू,
मुक्तगंगोत्री, म्हैसूर, कर्नाटक-५७० ००६

डॉ. राजेंद्र कांकरिया

जी-२/१२१, इंदिरा पार्क,
चिंचवडगांव, पुणे-४११ ०३३

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॉट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००१

डॉ. संजय रत्नपारखी

डी-१६, शिक्षक वसाहत, विद्यानगरी, मुंबई विद्यापीठ,
सांताक्रुझ (पु.) मुंबई-४०० ०९८

प्रा. (डॉ.) कविता ओझा

संगणकशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) चेतन आवटी

तंत्रज्ञान अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) व्ही. व्ही. मैदरगी

प्र. अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एस. देशमुख

प्र. अधिष्ठाता, मानव्य विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) आर. व्ही. गुरव

प्र. अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. बी. साळी

प्र. अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. एन. शिंदे

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. ए. एन. जाधव

संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्रीमती सुहासिनी सरदार पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. के. बी. पाटील (सदस्य सचिव)

प्र. संचालक, दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अभ्यासमंडळ : वाणिज्य

अध्यक्ष - डॉ. के. व्ही. मारूलकर

वाणिज्य व व्यवस्थापन अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

- **प्रा. डॉ. एस. एस. महाजन**
वाणिज्य व व्यवस्थापन अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- **डॉ. श्रीमती हर्षा अ. चौगुले**
गणपतराव आरवाडे कॉलेज ऑफ कॉमर्स, सांगली
- **डॉ. श्रीमती सुनिता एच. आंबवडे**
श्री व्यंकटेश महाविद्यालय, इचलकरंजी, जि. कोल्हापूर
- **डॉ. मानसिंग एस. दबडे**
सहकारभूषण मा. एस. के. पाटील महाविद्यालय,
कुरुंदवाड, ता. शिरोळ, जि. कोल्हापूर
- **डॉ. राजेशकुमार पी. चेटीवाल**
आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, सातारा
- **डॉ. परशुराम जे. पाटील**
मु. पो. गुडेवाडी
ता. चंदगड, जि. कोल्हापूर
- **डॉ. गजानन रेमणे**
प्लॉट नं. ४, वैशाली अपार्टमेंट,
ताराबाई पार्क, कोल्हापूर
- **डॉ. श्रीमती शोभा जी. मुळीक**
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, ता. कागल, जि. कोल्हापूर
- **डॉ. रविंद्र कौस्तुभ दिवाकर**
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, ता. कागल, जि. कोल्हापूर
- **डॉ. उदयकुमार रामचंद्र शिंदे**
सदाशिवराव मंडलिक महाविद्यालय, मुरगुड,
ता. कागल, जि. कोल्हापूर
- **डॉ. अमोल गोवर्धन सोनवले**
पद्मभूषण डॉ. वसंतरावदादा पाटील महाविद्यालय, तासगांव,
जि. सांगली
- **प्रा. डॉ. संगीता एन. प्रभाकर**
विभागप्रमुख, वाणिज्य अधिविभाग,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई
- **प्रा. डॉ. शिवाजी आर. पवार**
के. आर. पी. कन्या महाविद्यालय,
इस्लामपुर, सांगली
- **श्री. अमृत एन. सुतार**
२७५६, बी. वॉर्ड, वर्धमान संकुल
मंगळवार पेठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना

बी. कॉम. भाग २ सत्र ४ च्या विद्यार्थ्यांसाठी तयार करण्यात आलेले स्वयंअध्ययन साहित्य उपलब्ध करून देताना आम्हाला अतिशय आनंद होत आहे. सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग (MSME) हा सध्या परवलीचा शब्द बनला आहे. भारताच्या अर्थ व्यवस्थेमध्ये या क्षेत्राचे मोठे योगदान आहे. त्यामुळेच विद्यार्थ्यांना त्याची माहिती करून देणे तसेच नव्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार तयार करण्यात आलेल्या अभ्यासक्रमाप्रमाणे सर्व घटक समावेश करणे याचा प्रामुख्याने विचार करण्यात आलेला आहे.

पहिल्या प्रकरणामध्ये सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगाची व्याख्या, वैशिष्ट्ये या क्षेत्राची उत्क्रांती, आर्थिक विकासातील भूमिका आणि सद्यस्थिती यावर प्रकाश टाकण्यात आलेला आहे. MSME क्षेत्राची तोंड ओळख या प्रकरणातून करण्यात आलेली आहे.

दुसऱ्या प्रकरणामध्ये सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांची स्थापना यावर विवेचन करण्यात आलेले आहे. यामध्ये व्यवसायाचे स्वरूप, नोंदणी आवश्यक कागदपत्रे यांचा ऊहापोह करण्यात आलेला आहे. तसेच तंत्रज्ञान, यंत्रसामुग्री, वित्त व्यवस्था, गुणवत्ता प्रमाणपत्र व मंजूरी यासारख्या महत्त्वाच्या विषयावर विस्तृत विवेचन केलेले आहे.

तिसऱ्या प्रकरणामध्ये सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगासाठी उपलब्ध असलेल्या विविध योजना बदलची माहिती देण्यात आलेली आहे. प्रधानमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रम, मुद्रा योजना, कौशल्य विकास कार्यक्रम, प्रोत्साहनपर अॅस्पायर योजना, क्रेडिट गॅरंटी योजना यांची सविस्तर माहिती या प्रकरणामध्ये देण्यात आलेली आहे.

चौथ्या प्रकरणामध्ये भारतातील सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगासमोरील आव्हाने व संधी याबाबत माहिती देण्यात आलेली आहे. MSME क्षेत्राची सद्यस्थिती, त्यांच्यासमोर असलेल्या अडचणी, त्यावर शक्य असलेले उपाय, धोरणात्मक सुधारणा, तंत्रज्ञान, आर्थिक मदत याबाबत अद्ययावत माहिती देण्यात आलेली आहे.

सदर स्वयं अध्ययन साहित्याचे विद्यार्थी तसेच शिक्षकांकडूनही स्वागत होईल, अशी अपेक्षा आहे. सर्वच घटक लेखकांशी अद्ययावत व विषयास अनुसरून लेखन केलेले आहे. याबाबत असलेल्या सूचनांचेही स्वागतच आहे.

स्वयं अध्ययन साहित्य निर्मितीमध्ये योगदान देण्याची संधी दिल्याबद्दल शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर तसेच दूरस्थ व ऑनलाईन शिक्षण केंद्राचे पदाधिकारी व साहित्य निर्मितीची तांत्रिक बाजू सांभाळणारे कर्मचारी यांच्याप्रती कृतज्ञता व्यक्त करतो. विद्यार्थ्यांसाठी हा उपक्रम उपयुक्त ठरेल, असा विश्वास वाटतो.

■ संपादक ■

डॉ. केदार विजय मारूलकर

अध्यक्ष, वाणिज्य अभ्यासमंडळ

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखन सहभाग	घटक क्रमांक
डॉ. श्रीदेवी नकाते जयसिंगपूर कॉलेज, जयसिंगपूर	१
डॉ. एस. डी. गोरल आर. बी. माडखोलकर महाविद्यालय, चंदगड	२
श्री. अभिजीत कांबळे डी. आर. के. नाईट कॉलेज, कोल्हापूर	३
डॉ. एम. ए. शिंदे छत्रपती शहाजी कॉलेज, दसरा चौक, सी. वॉर्ड, लक्ष्मीपुरी, कोल्हापूर	४

■ संपादक ■

डॉ. केदार विजय मारूलकर
अध्यक्ष, वाणिज्य अभ्यासमंडळ
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
घटक १	सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग	१
घटक २	सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रमांची स्थापना	२२
घटक ३	MSME च्या निवडक योजना	४६
घटक ४	भारतातील सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगासमोरील आव्हाने आणि संधी	६०

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्दिष्टांनी होईल. उद्दिष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०२५-२६ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रस्तावना
- २.२ विषय विवेचन
 - १.२.१ सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगाची व्याख्या आणि वैशिष्ट्ये
 - १.२.२ भारतातील सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगाची उत्क्रांती
 - १.२.३ सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगाची आर्थिक विकासातील भूमिका
 - १.२.४ भारतातील सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगाची सद्यस्थिती
- १.३ सारांश
- १.४ पारिभाषिक शब्द/ शब्दार्थ
- १.५ स्वयं अध्यायन प्रश्नांची उत्तरे
- १.६ सराव/स्वाध्याय (विद्यापीठीय स्वरूपाचे प्रश्न)
- १.७ संदर्भग्रंथ सूची

१.० उद्दिष्टे -

- १. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग संकल्पना आणि कायदा माहिती समजावून घेणे.
- २. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगाची (MSME) उत्क्रांती प्रक्रिया समजावून घेणे.
- ३. विद्यार्थ्यांना MSME क्षेत्र व त्याच्या भूमिकेबाबत जागरूक करणे.
- ४. MSME क्षेत्राची सद्यस्थिती समजावून घेणे.

१.१ प्रस्तावना:

आज भारत देश हा जगामध्ये लोकसंख्येने दुसऱ्या क्रमांकावर येणारा मोठा देश आहे. भारतामध्ये सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (Micro, Small, Medium Enterprises -MSME) व्यवसाय शेतीनंतर दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. भारताच्या विकासात लघुउद्योगांचे योगदान महत्त्वाचे आहे. कारण लघुउद्योग हे कमी भांडवलात आणि अल्प साधनसामग्रीमध्ये स्वयंरोजगार उपलब्ध करून देणारे क्षेत्र आहे.

भारताला विकसित अर्थव्यवस्थेमध्ये गणले जाण्यासाठी औद्योगिकीकरण वाढणे आवश्यक आहे. यामध्ये सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (MSME) महत्त्वाची भूमिका बजावतील. आपण पाहतो की, 21व्या शतकात माहिती तंत्रज्ञानाचा झपाट्याने विकास होत आहे. अशा परिस्थितीत लघुउद्योगांनी बदलत्या युगाशी जुळवून घेत नव्या तंत्रज्ञानाचा वापर करून स्वतःला सक्षम करणे गरजेचे आहे. भारतातील अनेक तरुणवर्ग शिक्षणांतर नोकरीच्या शोधात असतात, मात्र नोकऱ्यांची संधी मर्यादित आहे, त्यामुळे बेरोजगारी वाढत आहे. अशावेळी लघुउद्योग हे स्वतःचा व्यवसाय सुरू करण्यासाठी एक उत्तम पर्याय आहे.

भारत सरकारने 2006 साली सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (MSME) साठी स्वतंत्र कायदा संमत केला आहे. सरकारकडूनही सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योजकांना विविध योजना, कर्जसहाय्य व सवलती उपलब्ध करून दिल्या जात आहेत. नवउद्योजकांनी स्वतःच्या पायावर उभे राहण्यासाठी या संधींचा लाभ घेणे गरजेचे आहे. परिणामी उद्योगधंदे वाढतील, त्यामुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेस चालना मिळेल.

जागतिक स्तरावरही सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (Micro, Small, Medium Enterprises - MSME) रोजगार निर्मितीमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावतात. अनेक देशांच्या विकासामध्ये लक्षणीय योगदान देतात. विकसित आणि विकसनशील देशांमध्ये उद्योजकतेला चालना देणे, नाविन्यता विकास, निर्यातवाढ, रोजगार संधी, दारिद्र्य निर्मूलन, संपत्ती निर्मिती तसेच प्रादेशिक विकास यासारख्या आर्थिक, सामाजिक घटकांची पूर्तता करण्यात सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांचे उल्लेखनीय योगदान आहे.

१.२.१ सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगाची व्याख्या आणि वैशिष्ट्ये

व्याख्या

सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग विकासासाठी भारत सरकारने “सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग कायदा (MSMED) 2006” संमत केला. या कायद्यातील तरतुदीनुसार उपक्रमाचे वर्गीकरण

अ. उत्पादन उपक्रम

ब. सेवा उपक्रम

या दोन भागात केले आहे. त्याच बरोबर या दोन्ही क्षेत्राचे त्या त्या उद्योगांमध्ये केलेल्या गुंतवणुकीनुसार सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रम अश्या तीन प्रकारात वर्गीकरण केले आहे.

अ. उत्पादन उपक्रम : आयडीआरए (IDRA) १९५१ च्या अनुसूची १ मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे, वस्तूंच्या निर्मितीमध्ये सहभागी असलेले व्यावसायिक उपक्रम सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (MSME) म्हणून वर्गीकृत केले जातात. याव्यतिरिक्त यंत्रसामग्रीचा वापर करून तयार उत्पादनांमध्ये योगदान देणारे सर्व व्यावसायिक उपक्रम MSME अंतर्गत येतात.

ब. सेवा उपक्रम : सेवा प्रदान करणारे आणि MSMED कायद्यात नमूद केल्याप्रमाणे 'उद्योग' या श्रेणीत येणारे व्यावसायिक उपक्रम MSME सेवा उपक्रम अंतर्गत येतात.

१ जुलै, २०२० रोजी MSME नोंदणीसाठी "उद्योग नोंदणी पोर्टल" सुरू करण्यात आले. पूर्वीच्या MSMED अधिनियम, २००६ अंतर्गत उद्योगांचे वर्गीकरण यंत्रसामग्री/उपकरणांवरील गुंतवणुकीच्या आधारावर होते, आणि उत्पादन व सेवा उद्योगांसाठी स्वतंत्र मर्यादा निश्चित करण्यात आल्या होत्या. नवे वर्गीकरण उत्पादन आणि सेवा उद्योगांसाठी एकसारखे आहे, जे वर्तमान तसेच भावी उद्योजकांना आधार देण्यासाठी तयार करण्यात आले आहे. उत्पादन आणि सेवा क्षेत्रामधील भेद दूर करण्यात आला असून, गुंतवणुकीबरोबरच उलाढालीच्या आधारे वर्गीकरणाचे निकष समाविष्ट करण्यात आले आहे.

व्यवसायांना त्यांच्या उलाढालीच्या आधारावर आणि ते ज्या क्षेत्रात काम करतात (उत्पादन/सेवा) त्यानुसार सूक्ष्म, लघु किंवा मध्यम उद्योगांमध्ये वर्गीकृत केले जाते.

१ जुलै २०२० च्या सुधारित गुंतवणूकीनुसार -

श्रेणी	गुंतवणूक व उलाढाल	सूक्ष्म	लघु	मध्यम
उत्पादन क्षेत्र व सेवा क्षेत्र	यंत्रसामग्री आणि उपकरणांमध्ये गुंतवणूक (Investments in Plants and Machinery and in Equipments)	₹ १ कोटी पेक्षा कमी	₹ १० कोटी पेक्षा कमी	₹ ५० कोटीपेक्षा कमी
	निव्वळ उलाढाल (Net Turnover)	₹ ५ कोटी पेक्षा कमी	₹ ५० कोटी पेक्षा कमी	₹ २५० कोटीपेक्षा कमी

सूक्ष्म उद्योग: ज्या व्यवसायमध्ये यंत्रसामग्री किंवा उपकरणांमधील गुंतवणूक १ कोटी रुपयांपेक्षा कमी असते आणि वार्षिक निव्वळ उलाढाल ५ कोटी रुपयांपेक्षा कमी असते त्या व्यवसायास सूक्ष्म उद्योग असे म्हणतात.

लघु उद्योग: ज्या व्यवसायमध्ये यंत्रसामग्री किंवा उपकरणांमधील गुंतवणूक १ कोटी रुपयांपेक्षा जास्त व १० कोटी रुपयांपेक्षा कमी असते आणि वार्षिक निव्वळ उलाढाल ५ कोटी रुपयांपेक्षा जास्त तसेच ५० कोटी रुपयांपेक्षा कमी असते त्या व्यवसायास लघु उद्योग असे म्हणतात.

मध्यम उद्योग: ज्या व्यवसायमध्ये यंत्रसामग्री किंवा उपकरणांमधील गुंतवणूक १० कोटी रुपयांपेक्षा जास्त व ५० कोटी रुपयांपेक्षा कमी असते आणि वार्षिक निव्वळ उलाढाल ५० कोटी रुपयांपेक्षा जास्त तसेच २५० कोटी रुपयांपेक्षा कमी असते त्या व्यवसायास माध्यम उद्योग असे म्हणतात.

सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगाची वैशिष्ट्ये

१. या उद्योगांना कमी भांडवली गुंतवणूक आवश्यक असते. मोठ्या उपकरणांप्रमाणे जमीन, स्थावर मालमत्ता, इमारत किंवा मोठ्या प्रमाणात खेळत्या भांडवलाची आवश्यकता नसते.
२. प्रारंभीची गुंतवणूक कमी असल्यामुळे नवउद्योजकांना व्यवसाय सुरू करणे तुलनेने सोपे जाते. तसेच नवीन व्यवसायात प्रवेश करताना निर्माण होणारे अडथळे कमीत कमी असतात.
३. असे व्यवसाय कमी जागेत सुरू केले जातात, ज्यामुळे जागेचा खर्च आणि व्यवस्थापनाची गुंतागुंत तसेच व्यवस्थापकीय खर्च कमी होतो.
४. जोखीम कमी असल्यामुळे संभाव्य आर्थिक आणि व्यावसायिक धोके कमी भासतात.
५. किमान श्रम व मर्यादित तंत्रज्ञानाचा वापर करून उपक्रम सुरू करता येते.
६. कर्मचाऱ्यांची संख्या मर्यादित असल्याने संवाद, नियंत्रण आणि कामाचे मूल्यांकन सुलभ होते.
७. सरकारी धोरणानुसार विविध कर्ज सवलती, अनुदाने व क्रेडिट गॅरंटी योजना इ. सहाय्य मिळत असल्याने नवउद्योजकांना व वर्तमान उद्योगांना वित्तपुरवठा सुलभ होतो आणि उद्योजक निर्मितीस आणि वाढीस सुलभ वातावरण तयार होते.
८. स्थानिक लोकांना रोजगाराच्या मोठ्या संधी उपलब्ध होतात. परिणामी त्यांच्या राहणीमानाचा दर्जा सुधारतो.
९. या प्रकारच्या व्यवसायांचे व्यवस्थापन व प्रशासन खर्च मर्यादित स्वरूपात असते.
१०. या उद्योगांची मालकी वैयक्तिक किंवा भागीदारी स्वरूपाची असते ज्यामुळे निर्णयक्षमता व लवचिकता टिकते.

स्वयंअध्ययन - I

अ) रिकाम्या जागा भरा.

१. एमएसएमईडी कायद्याचे पूर्ण रूप
 - अ. सूक्ष्म, लघु आणि उत्पादन उद्योग विकास कायदा
 - ब. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग विकास कायदा
 - क. सूक्ष्म, लघु आणि मेगा उद्योग विकास कायदा
 - ड. सूक्ष्म, लघु आणि प्रमुख उद्योग विकास कायदा
२. एमएसएमईडी कायदा वर्षी लागू करण्यात आला.
 - अ. २००५
 - ब. २००६
 - क. २००७
 - ड. २००८
३. एमएसएमईडी कायदा, २००६ च्या अंमलबजावणीसाठी मंत्रालय जबाबदार आहे.
 - अ. वाणिज्य आणि उद्योग मंत्रालय
 - ब. कॉर्पोरेट व्यवहार मंत्रालय
 - क. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग मंत्रालय
 - ड. अर्थ मंत्रालय

ब) खालील विधान चूक की बरोबर सांगा.

१. एमएसएमईडी कायदा फक्त उत्पादन उद्योगांना लागू आहे.
२. मोठ्या उपक्रमांप्रमाणे सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांना जमीन, स्थावर मालमत्ता, इमारत किंवा मोठ्या प्रमाणात खेळत्या भांडवलाची आवश्यकता नसते.
३. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांचे वर्गीकरण प्लॅन्टआणि मशिनरीमधील गुंतवणूक आणि वार्षिक उलाढालीच्या आधारे केले जाते.

१.२.२ भारतातील सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगाची (MSME) उत्क्रांती

भारतीय अर्थव्यवस्था ही कृषी व ग्रामीण अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखली जाते. भारत हा कृषीप्रधान देश असून भारतातील ७०% हून अधिक लोकसंख्या या क्षेत्रावर अवलंबून आहे. परंतु भारतीय शेती निसर्गावर अवलंबून असल्याने शेती क्षेत्राला अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. छुपी बेकारी, वाढती बेरोजगारी, भांडवलाची कमतरता, दारिद्रता, कौशल्यपूर्ण शिक्षणाचा अभाव अशा अनेक समस्यांना आपल्या अर्थव्यवस्थेला तोंड द्यावे

लागत आहे. या समस्यावर मात करण्यासाठी लघु उद्योगांना प्रोत्साहन देणे गरजेचे आहे. लघु उद्योग हे शेतीनंतर दुसरे मोठ्या क्रमांकाचे रोजगार निर्मितीचे क्षेत्र आहे. तसेच या क्षेत्राचे स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनामध्ये देखील मोलाचे योगदान आहे. यामुळेच भारत सरकारने या क्षेत्राच्या विकासासाठी आणि त्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी विविध धोरणे आखली असून त्यांना सहकार्य केले आहे.

भारतातील सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांच्या (MSME) उत्क्रांतीचे तपशीलवार स्पष्टीकरण खालीलप्रमाणे आहे, ज्यामध्ये पारंपारिक ग्रामीण उद्योगांपासून आधुनिक, जागतिक स्तरावर स्पर्धात्मक उद्योगांपर्यंतचा त्यांचा प्रवास स्पष्ट केला आहे.

१. स्वातंत्र्यपूर्व काळ (१९४७ पूर्वी)

- या काळात अनेक उद्योग परंपरागत आणि हातमाग, हस्तकला, मातीकाम किंवा ग्रामीण कारागिरीवर आधारित होते.
- उद्योग प्रामुख्याने कुटुंबाच्या मालकीचे असते आणि तंत्रज्ञान वापर मर्यादित केला जात होता. तसेच यासाठी लागणारे भांडवल कमी असायचे.
- ब्रिटिश प्रशासनाने आयातीला प्राधान्य दिल्यामुळे स्थानिक उत्पादकांना संधी कमी मिळाली. तरीही या उद्योगांनी ग्रामीण भागात कौशल्य टिकवून ठेवले आणि रोजगारासाठी आधार पुरविला.

२. स्वातंत्र्योत्तर काळ (१९४७-१९९०)

- स्वातंत्र्यानंतर १९४८ मध्ये भारतीय औद्योगिक धोरणाने कुटीर व लघु उद्योगांना महत्त्व दिले.
- १९५१ चे उद्योग (विकास आणि नियमन) कायदाने लघु उद्योगांना कायदेशीर पाठबळ दिले.
- खादी आणि ग्रामोद्योग आयोग, राष्ट्रीय लघु उद्योग महामंडळ आणि जिल्हा उद्योग केंद्रांची स्थापना झाली. या संस्थांच्या स्थापनेमुळे प्रशिक्षण, तांत्रिक सहाय्य व कर्ज उपलब्धता सुलभ झाले.
- मोठ्या उद्योगांपासून लघु उद्योगांचे संरक्षण करण्यासाठी ८०० पेक्षा जास्त वस्तू राखीव ठेवण्यात आल्या परिणामी ग्रामीण स्वावलंबनास चालना मिळाली.

एकूणच देशांतर्गत उद्योगावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आणि त्यांच्या विकासासाठी भारत सरकारने स्वातंत्र्यानंतर औद्योगिक धोरण जाहीर केले. या धोरणामध्ये कालानुरूप आणि परिस्थितीनुसार वेळोवेळी बदलही केले. सरकारने स्वातंत्र्यानंतर १९४८, १९५६, १९७३, १९७७, १९८० ला औद्योगिक धोरण जाहीर केले. लघु उद्योगांचे जागतिक अर्थव्यवस्थेतील योगदान आणि विकसित देशातील त्यांचे महत्त्व पाहून भारत सरकारने स्वातंत्र्यानंतर

सुरुवातीपासूनच कृषी क्षेत्राबरोबरच लघु उद्योग क्षेत्राला प्रोत्साहन देण्याचे धोरण आखले आहे. सरकारने लघु उद्योग क्षेत्राचा समावेश 'प्राधान्य क्षेत्रात' (Priority Sector) केला आहे. लघु उद्योगाच्या स्थापनेत सल्ला व आवश्यक ती मदत करण्यासाठी भारत सरकारने सन १९५४ मध्ये 'सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग विकास संघटना' स्थापन केली आहे. अलीकडे ही संस्था 'लघु उद्योग विकास संघटना' (SIDO) म्हणून ओळखली जाते, जी लघु उद्योगांची शिखर संस्था (Apex Body) म्हणून काम करित आहे.

सन १९५६ मध्ये खादी व ग्रामोद्योग आयोग कायदा संमत करून खादी व ग्रामीण उद्योग आयोगाची स्थापना केली. या मार्फत लघुउद्योग क्षेत्राला अर्थसहाय्य, ग्रामीण रोजगार निर्मिती, संशोधन, विपणन वृद्धी यावर लक्ष देण्यात आले. सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांच्या विकासासाठी आणि त्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी भारत सरकारने 'राष्ट्रीय लघुउद्योग महामंडळाची' (National Small Industries Corporation) स्थापना केली आहे. या मंडळामार्फत एकात्मिक आधार सेवा, विपणन, वित्त, तंत्रज्ञान आणि इतर सेवा पुरविली जाते. याचबरोबर देशातील सर्वच जिल्ह्यामध्ये 'जिल्हा औद्योगिक केंद्रांची' स्थापना करण्यात आली.

३. नवे आर्थिक धोरण (LPG) (१९९१-२००६)

भारत सरकारने पंतप्रधान श्री. नरसिंहराव आणि अर्थमंत्री डॉ. मनमोहन सिंग यांच्या काळात २४ जुलै, १९९१ रोजी मुक्त अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला. मुक्त अर्थव्यवस्थेच्या अंमलबजावणीसाठी २४ जुलै, १९९१ रोजी केंद्र सरकारने क्रांतिकारी औद्योगिक धोरण जाहीर केले. देशातील औद्योगिक क्षेत्राचा विकास गतीने होण्यासाठी उद्योगावरील अनावश्यक निर्बंध आणि नियंत्रणे हटविण्यात आले आणि खऱ्या अर्थाने आपण उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण (LPG) प्रक्रियेत समाविष्ट झालो. हा निर्णय देशाच्या औद्योगिक धोरणात आमूलाग्र बदल घडवून आणणारा ठरला.

- १९९१ च्या नव्या आर्थिक धोरणामुळे जागतिक बाजारपेठ खुली झाली आणि परिणामी जागतिक स्पर्धा वाढली.
- लघु उद्योगांना आधुनिक तंत्रज्ञान अवलंबण्याची आणि बाजारपेठेचे एकीकरण करण्याची गरज भासली.
- या क्षेत्राचा विस्तार व विकास करण्यासाठी 1999 नंतर MSME या नावानेच मंत्रालय स्थापन केले. [Earlier known as Ministry of Small Scale Industries (SSI) and Agro and Rural Industries (ARI)]

- तंत्रज्ञान अपग्रेडेशन फंड, क्लस्टर विकास योजना आणि क्रेडिट गॅरंटी फंड यांसारख्या मदत योजना सुरू झाल्या.
- संरक्षणात्मक धोरणे कमी झाल्यामुळे मोठ्या कंपन्यांसमोर स्पर्धा वाढली.

४. सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग विकास कायदा, २००६ (MSMED Act, 2006)

सन २००६ मध्ये 'सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग विकास कायदा' (MSMED Act, 2006) संमत केला. यानुसार २००७ मध्ये या क्षेत्राच्या आधुनिक विकासासाठी तिसरी सवलत योजना जाहीर केली की, ज्यामुळे सातत्याने बदलणाऱ्या व्यावसायिक, आर्थिक व स्पर्धात्मक युगात व्यवसाय क्षेत्र टिकले पाहिजे हे उद्दिष्ट केंद्र सरकारने ठरवलेले आहे.

या कायदानुसार सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांना आता उद्योगधंधा ऐवजी (Indnotry) साहस उद्योग (Enterprise) हा शब्द कायदेशीरपणे वापरता येतो की, ज्यात कारखान्यात तयार केलेल्या वस्तू/उत्पादन (Manufacturing Goods) व सेवा वस्तू (Service Entities) चा समावेश होतो. MSME ची व्याख्या २००६ च्या MSMED Act नुसार Manufacturing and Service Sector असे विभाजन केले आहे.

या कायदांतर्गत या क्षेत्रास स्वतंत्र सल्ला देणारी यंत्रणा प्राप्त झाली आहे, तसेच अनेक सवलती व योजनांमध्ये विकासात्मक योजना राबविण्याचे धोरण आखले गेले आहे.

- या कायदाने सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांची व्याख्या अधिक व्यापक केली.
- गुंतवणूकीच्या मर्यादेनुसार सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग वर्गीकृत करण्यात आले.
- उद्योगांना कायदेशीर संरक्षण, विविध सवलती आणि धोरणात्मक पाठबळ मिळू लागले.
- पायाभूत सुविधा सुधारणे आणि कौशल्य विकास यावर भर देण्यात आला.

५. डिजिटल व स्टार्टअप युग (२०१०-२०१९)

एमएसएमई व्यवसायांनी कमी भांडवलात जगभरातील ग्राहकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्मचा अवलंब केला. या काळात आयटी सेवांमध्येही लहान मध्यम कंपन्यांनी क्लाउड, मोबाईल ॲप डेव्हलपमेंट, आणि बिझनेस प्रोसेस आउटसोर्सिंगमध्ये गुंतवणूक वाढवली, ज्यामुळे स्थानिक स्तरावर अनेकांना रोजगार मिळाला. ई-कॉमर्स आणि आयटी सेवांमध्ये एमएसएमईचा विस्तार दिसून आला. मेक इन इंडिया, स्टार्टअप इंडिया, मुद्रा योजना, स्टँड-अप इंडिया यांसारख्या योजना अस्तित्वात आल्या. झेड प्रमाणनामुळे (ZED Certificate) गुणवत्तेवर लक्ष केंद्रित करण्यास उत्तेजन मिळाले. Zero Defect Zero Effect (ZED) हे प्रमाणन MSME

उद्योगांना जागतिक दर्जाच्या उत्पादन प्रक्रियांचा अवलंब करण्यास प्रवृत्त करते. अंतर्गत गुणवत्ता व्यवस्थापन पद्धतींना मजबुती, खर्चात बचत, आणि निर्यात वाढ हे यामुळे शक्य झाले. या नव्या तंत्रांनी MSME च्या पुरवठा साखळीला जागतिक बाजारपेठेशी जोडले आणि लॉजिस्टिक खर्च कमी केला. उद्योगांनी डिजिटल साधने आणि जागतिक पुरवठा साखळींचा अवलंब सुरु केला. नीती आयोगाच्या धोरणांनुसार खालील योजना अमलात आल्या:

योजना	जाहीर वर्ष	उद्दिष्टे
मेक इन इंडिया	2014	देशांतर्गत उत्पादन वाढवणे व परकीय गुंतवणूक आकर्षित करणे
मुद्रा योजना	2015	छोट्या उद्योगांसाठी कर्ज उपलब्ध करून देणे
स्टार्टअप इंडिया	2016	नवीन स्टार्टअप्सना मार्गदर्शन, निधीची सुविधा, कर सवलत

६. कोविड-१९ व आत्मनिर्भर भारत (२०२०-२०२१)

- महामारीने सूक्ष्म आणि अनौपचारिक उद्योगांना मोठा फटका बसवला.
- आत्मनिर्भर भारत अभियानांतर्गत ₹३ लाख कोटींची आपत्कालीन क्रेडिट हमी योजना सुरु झाली.
- ई-मार्केट लिंकेज आणि ऑनलाइन उद्यम नोंदणी पोर्टलद्वारे व्यवहार सुलभ झाले.
- MSME संकल्पना नवीन उलाढालीच्या आधारावर वाढविण्यात आली.

७. वर्तमान आणि भवितव्य (२०२२-२०२५)

- डिजिटल प्लॅटफॉर्म (उद्यम पोर्टल, टीआरईडीएस, ओएनडीसी) मार्फत एमएसएमईचे सक्षमीकरण वाढले आहे.
- हरित एमएसएमई, शाश्वत पद्धती आणि कौशल्य प्रशिक्षण केंद्रांवर भर दिला जात आहे.
- नवोन्मेष केंद्रांमुळे नवीन उद्योगांना गती मिळते.

भारतातील सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांनी ग्रामीण हस्तकलेपासून जागतिक स्पर्धकांपर्यंतचा आपला प्रवास पार केला आहे. या क्षेत्राने रोजगार निर्मितीमध्ये, निर्यातीमध्ये समाधानकारक योगदान दिले आहे. सर्व समावेशक विकासात एमएसएमईचे मोठे योगदान आहे. धोरणात्मक आणि तंत्रज्ञानिक बदलांनी एमएसएमईंना आत्मनिर्भर आणि भविष्यातील आव्हानांशी जुळवून घेण्यास सक्षम केले आहे.

स्वयंअध्ययन - II

अ) रिकाम्या जागा भरा.

१. सन _____ मध्ये खादी व ग्रामोद्योग आयोग कायदा संमत करून खादी व ग्रामीण उद्योग आयोगाची स्थापना केली.
अ. १९५६
क. १९५५
ब. १९६५
ड. १८५५
२. आत्मनिर्भर भारत अभियानांतर्गत _____ आपत्कालीन क्रेडिट हमी योजना सुरू झाली.
अ. ₹ ४ लाख कोटींची
क. ₹ २ लाख कोटींची
ब. ₹ ५ लाख कोटींची
ड. ₹ ३ लाख कोटींची
३. भारत सरकारने _____ साली मुक्त अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला.
अ. १९९९
क. १९९१
ब. १९९५
ड. १८९१

ब) खालील विधान चूक की बरोबर सांगा.

१. लघु उद्योगाच्या स्थापनेत सल्ला व आवश्यक ती मदत करण्यासाठी भारत सरकारने सन १९५४ मध्ये 'सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग विकास संघटना' स्थापन केली आहे.
२. सन १९५६ मध्ये खादी व ग्रामोद्योग आयोग कायदा संमत करून खादी व ग्रामीण उद्योग आयोगाची स्थापना केली.
३. छोट्या उद्योगांसाठी कर्ज उपलब्ध करून देणे २०१५ साली मुद्रा योजना सुरू केली.

१.२.३ सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांची आर्थिक विकासातील भूमिका

सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (MSME) हे विकसनशील देशांच्या अर्थव्यवस्थेचा पायाभूत घटक म्हणून ओळखले जातात. हे उद्योग आर्थिक वाढीस चालना देतात तसेच सामाजिक व सर्वसमावेशक विकास साधण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. रोजगार निर्मितीपासून नवोपक्रम, प्रादेशिक समतोल राखणे आणि निर्यातवाढीपर्यंत MSME चे योगदान अनन्यसाधारण आहे. देशातील अनेक आर्थिक व सामाजिक आव्हानांना हे उद्योग प्रभावीपणे सामोरे जातात. बदलत्या जागतिक स्पर्धात्मक वातावरणात MSME ही लवचिकता व नाविन्य साधण्यात यशस्वी ठरल्या आहेत. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग अनेक प्रकारची भूमिका पार पाडत आहे. त्या भूमिका खालीलप्रमाणे -

१. **रोजगार निर्मिती** - MSME च्या सर्वात महत्वाच्या योगदानांपैकी एक म्हणजे रोजगार निर्मिती. लघु व मध्यम उद्योग श्रमप्रधान स्वरूपाचे असल्यामुळे प्रत्येक गुंतवणुकीच्या आधारावर मोठ्या प्रमाणात नोकऱ्या उपलब्ध होतात. विशेषतः ग्रामीण व निमशहरी भागात कुशल, अकुशल, अर्धकुशल व अशिक्षित कामगारांना MSME मध्ये व्यापक संधी मिळतात. हस्तकला, अन्न प्रक्रिया, यंत्रभाग निर्मिती, टेक्स्टाईल्स यांसारख्या क्षेत्रांद्वारे अनेक लोकांना रोजगाराची संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. यामुळे बेरोजगारी समस्या कमी होऊन गरिबी निर्मूलनास गती मिळते तसेच स्थानिक लोकांचे जीवनमान उंचावते. कृषी क्षेत्रानंतर MSME हे भारतातील दुसऱ्या क्रमांकाचे रोजगार क्षेत्र आहे. खालील आकडेवारीवरून MSME चे योगदान स्पष्ट दिसून येईल.

भारतातील स्वयंरोजगार आणि रोजगार (३१ डिसेंबर, २०२४ अखेर)

स्वरूप	सूक्ष्म	लघु	मध्यम	एकूण
स्वयंरोजगार	5,69,01,755	7,32,782	69,013	5,77,03,550
रोजगार	22,18,87,190	1,49,94,229	67,39,936	24,36,21,355

(Source- MSME Annual Report 24-25)

२. **जीडीपी (GDP) मधील योगदान** - MSME ने राष्ट्रीय विकासातील उत्पादन व उत्पन्न या दोन्ही भागांमध्ये समाधानकारक योगदान दिले आहे. विविध उत्पादन व सेवा क्षेत्रांत कार्यरत असलेल्या या उद्योगांमुळे देशातील एकूण GDP मध्ये सुमारे तीस टक्के वाटा असल्याचे दिसून येते. लहान व मध्यम उद्योगांमुळे उत्पादनाच्या विविधतेत वाढ होते आणि परिणामी देशीविदेशी बाजारपेठांमध्ये स्पर्धात्मक लाभ मिळतो. या उद्योगांमुळे परकीय चलन मिळते, आर्थिक समतोल सुधारतो आणि देशाचे आर्थिक चक्र गतिमान होते.

MSME चा GDP मधील हिस्सा

वर्ष	MSME चा GDP मधील हिस्सा (टक्के)
2017-18	29.7
2018-19	30.5
2019-20	30.5
2020-21	27.3
2021-22	29.0
2022-23	30.1

(Source- MSME Annual Report 24-25)

३. **प्रादेशिक विकास** - प्रादेशिक विकासाच्या बाबतीत MSME चे स्थान अत्यंत महत्वाचे आहे. मोठे

उद्योग मोठ्या शहरापुरतेच केंद्रित न राहता हे सूक्ष्म, लघु उद्योग ग्रामीण, दुर्गम व मागासलेल्या भागांतही स्थापन होतात. त्यामुळे त्या भागांमध्ये उद्योग उपक्रमांना गती मिळते, परिणामी स्थानिक उत्पन्न व रोजगार निर्मिती वाढते, देशातील ग्रामीण भाग स्वयंपूर्ण बनतात परिणामी ग्रामीण लोकांचे रोजगारासाठी शहरांकडे होणारे स्थलांतर कमी होते तसेच शहरी-ग्रामीण विषमता कमी होते व समतोल प्रादेशिक विकास साधण्यास मदत होते. यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नाचे संतुलित वितरण साधले जाते व स्थानिक अर्थव्यवस्था सक्षम बनते. **उदा. कागल MIDC**

ग्रामीण भागातील MSME उत्पादन आणि विक्री तपशील

वर्ष	उत्पादन	विक्री
2019-20	65343.07	84664.28
2020-21	70330.66	92213.65
2021-22	81731.62	110363.51
2022-23	93040.84	128686.56
2023-24	105091.67	149177.12

(Source- MSME Annual Report 24-25)

4. नवनिर्मिती - MSME क्षेत्र नवोदित उद्योजकांना आपला व्यवसाय सुरू करण्यासाठी आवश्यक त्या सुविधा व संधी देते. कमी गुंतवणुकीतही व्यवसाय सुरू होऊ शकतो, त्यामुळे अनेक नवकल्पनांना व्यावहारिक स्वरूप प्राप्त होते. नव्या तंत्रज्ञानाचा वापर, उत्पादनात नाविन्य, सेवा क्षेत्रातील सुधारणा हे MSME च्या माध्यमातून शक्य होते. बदलत्या बाजारपेठेच्या मागणीला जलद प्रतिसाद देण्याची त्यांची लवचिकता त्यांना इतरांपेक्षा वेगळी ओळख देते. अनेक मोठी कंपन्या जी आज जगभरात नामवंत आहेत, त्या कधीतरी लहान उद्योग म्हणूनच सुरू करण्यात आल्या होत्या. त्यामुळे MSME हे देशाच्या नवोन्मेषात आणि उद्योजकीय वातावरणाच्या उभारणीत महत्त्वपूर्ण ठरतात. उदा. Food Processing Business, Agro based Industries, Paper Products, Textiles, Bakery, Services, Retail Trade, Event Management, Online Tutoring etc.

5. उद्योजकतेला चालना - MSME नवीन उद्योजकांना व्यवसाय सुरू करण्यासाठी सुलभ कर्ज व वित्त सहाय्य, सरकारी प्रोत्साहन व सबसिडी यांद्वारे सुलभ व्यासपीठ उपलब्ध करून देतात. MSME मंत्रालय तर्फे महिलांना, युवकांना आणि सामाजिकदृष्ट्या दुर्बल गटांतील लोकांना प्रशिक्षण आणि उद्योजकता विकास कार्यशाळा इ. मुळे या क्षेत्रात नवउद्योजकांचा सक्रिय सहभाग वाढला आहे, तसेच मुद्रा योजना, स्किल इंडिया, स्टार्टअप इंडिया सारख्या योजनांमुळे लघु उद्योजकांना आर्थिक पाठबळ मिळते. MSME क्षेत्र उद्योजकतेला प्रभावी चालना देत आहे.

6. निर्यात प्रोत्साहन - MSME व्यवसायाची अनेक वस्तु व सेवा जागतिक बाजारपेठेत निर्यात केली जातात. हस्तकला, प्रक्रिया केलेली खाद्यपदार्थ, मसल्याचे पदार्थ, पापड, लोणची, इलेक्ट्रॉनिक उपकरणे, वस्त्र, फर्निचर, दागिने इत्यादी विविध उत्पादनांमुळे जागतिक बाजारात भारताची स्थिती अधिक सबळ होत आहे. भारताच्या “मेक इन इंडिया” सारख्या मोहिमांमध्ये MSME चे योगदान निर्णायक आहे. निर्यातवाढीमध्ये MSME चे स्थान बेजोड आहे. MSME परदेशी बाजारात प्रवेश करून परकीय चलन प्राप्त करतात आणि देशाच्या व्यापारशेषमध्ये सकारात्मक बदल घडवतात.

MSME चा एकूण निर्यातीतील हिस्सा (टक्के)

वर्ष	MSME चा एकूण निर्यातीतील हिस्सा (टक्के)
2019-20	49.75%
2020-21	49.35%
2021-22	45.03%
2022-23	43.59%
2023-24	45.73%
2024-25	45.79%

(Source- MSME Annual Report 24-25)

7. सामाजिक समता व सशक्तीकरण- समाजातील सर्व घटकांचा समावेश साधण्यात MSME महत्त्वाची भूमिका बजावतात. महिला उद्योजक, अल्पसंख्यांक समुदाय आणि मागासवर्गीय लोक, कुशल-अकुशल स्त्री-पुरुष, या उद्योगांमध्ये सक्रियपणे सहभागी होऊन सामाजिक समता व सशक्तीकरणास चालना देतात. अशा प्रकारे MSME आर्थिक विकासाबरोबरच सामाजिक न्याय साधण्यातही मदत करतात.

8. मोठ्या उद्योगांचे सहकार्य - मोठ्या उद्योगांच्या पुरवठा साखळीमध्ये MSME हे कच्चा माल, वस्तु किंवा सेवा पुरवठादार म्हणून काम करतात. या सहकार्यामुळे मोठ्या औद्योगिक यंत्रणांची कार्यक्षमता वाढते, उत्पादन खर्च कमी होतो आणि तसेच एकूण खर्चही नियंत्रित राहतो आणि MSME यांनादेखील मोठ्या प्रमाणावर काम मिळते. थोडक्यात लघु व्यवसाय मोठ्या उद्योगांना आधारभूत आणि पूरक ठरतात तसेच आर्थिक प्रगती साध्य करण्यास मदत करतात.

थोडक्यात MSME हे फक्त आर्थिक घटकापुरते मर्यादित नसून संतुलित विकासाचे महत्त्वाचे साधन आहेत. MSME केवळ स्पर्धात्मकता वाढवणे यासाठी नाही, तर सामाजिक समता, प्रादेशिक संतुलन आणि आत्मनिर्भर भारत या धोरणात्मक उद्दिष्टांच्या पूर्तता करण्यासाठीही अनिवार्य आहे. MSME ला बळकट करणे

हे भारताच्या जागतिक आर्थिक महासत्तेच्या दिशेने मोठे पाऊल ठरेल. यावरून MSME ची महत्वाची भूमिका स्पष्ट होते.

स्वयंअध्ययन – III

अ. रिकाम्या जागा भरा.

१. भारतीय अर्थव्यवस्थेत एमएसएमईचे _____ मध्ये खूप मोठे योगदान आहे.
अ. संरक्षण निर्यात
ब. उच्च दर्जाच्या आयटी सेवा
क. रोजगार निर्मिती
ड. तेल उत्पादन
२. भारताच्या जीडीपीमध्ये एमएसएमई क्षेत्राचा _____ टक्के वाटा आहे
अ. ५%
ब. १५%
क. ३०%
ड. ६०%
३. आर्थिक विकासात _____ ही एमएसएमईची भूमिका नाही.
अ. उद्योजकतेला प्रोत्साहन देणे
ब. प्रादेशिक असंतुलन कमी करणे
क. रोजगार निर्मिती
ड. चलनविषयक धोरण नियंत्रित करणे

ब) खालील विधान चूक की बरोबर सांगा.

१. भारताच्या जीडीपीमध्ये एमएसएमईचे मोठे योगदान आहे.
२. शेतीनंतर भारतातील रोजगाराच्या सर्वात मोठ्या स्रोतांपैकी एक म्हणजे एमएसएमई.
३. एमएसएमईचा पर्यावरणीय किंवा शाश्वततेवर कोणताही परिणाम होत नाही.

१.२.४ भारतातील सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग सद्यस्तिथी

२०२५ साली भारतातील सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (MSME) क्षेत्राने आर्थिक विकासात अग्रगण्य भूमिका बजावली आहे. या क्षेत्राद्वारे देशाच्या GDP मध्ये सुमारे ३०-३५% योगदान मिळाले आहे, एकूण निर्यातीत ४५-४६% इतका वाटा आहे आणि कृषी क्षेत्रानंतर रोजगार निर्मितीत ते दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. या क्षेत्रात सुमारे ६ कोटीपेक्षा जास्त उद्योग नोंदणीकृत असून ते २५ कोटीहून अधिक लोकांना रोजगार पुरविते.

२०२५ च्या युनियन बजेटमध्ये MSME व्याख्येत महत्त्वपूर्ण बदल करून उद्योगांची वार्षिक उलाढाल

₹ ५०० कोटींपर्यंत वाढविण्यात आली आहे आणि गुंतवणूक मर्यादा २.५ पट वाढवली गेली आहे. परिणामी, मोठ्या उद्योगांशी स्पर्धा करणाऱ्या सक्षम मध्यम उद्योगांना MSME वर्गात स्थान मिळाले आहे. या सुधारित व्याख्येमुळे २० लाखांहून अधिक उद्योजकांची नव्याने नोंदणी झाली आहे.

केंद्रीय अर्थमंत्रालयाने MSME-TEAM (Micro Small Medium Enterprises-Trade Enablement and Marketing) योजनेअंतर्गत डिजिटलीकरणासाठी ₹ २७७.३५ कोटींचा निधी मंजूर केला आहे. त्यातून अर्ध्याहून अधिक लाभार्थी महिला उद्योजिका असून, ग्रामीण व दुर्लक्षित भागातील लघु उद्योगांना तंत्रज्ञान अवलंबण्याच्या कामाला गती मिळाली आहे. CGTMSE (Credit Guarantee Fund Trust for Micro and Small Enterprises) अंतर्गत कर्ज हमी मर्यादा ₹ १० कोटींपर्यंत वाढविण्यात आल्याने पुढील पाच वर्षांत अतिरिक्त ₹ १.५ लाख कोटींचे कर्जपुरवठा होण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे.

दस्तऐवजीकरण सोपे करण्यासाठी UDYAM पोर्टलवर पूर्ण प्रक्रिया ऑनलाइन केल्याने नोंदणीसाठी कागदपत्रे कमी लागतात. इ-कॉमर्स प्लॅटफॉर्मवर ग्रामीण हस्तकला उत्पादक आणि अन्न प्रक्रिया करणारे लघु उद्योग थेट राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत उतरत आहेत. अमेझॉन, फ्लिपकार्ट या माध्यमातून विक्रीचा परिमाणात्मक विस्तार झाला असून ब्रँडिंग आणि लॉजिस्टिक्ससाठीही सहाय्यक कार्यक्रम राबविण्यात येतात.

डिजिटल पेमेंट्स स्वीकारण्यापासून ते डिजिटल कर्जपुरवठापर्यंत अनेक नव्या उपाययोजना लागू झाल्या आहेत. सुमारे ९०% MSME विविध डिजिटल पेमेंट पर्याय वापरतात. OCEN (Open Credit Enablement Network) आणि TReDS (Trade Receivables Discounting System) सारख्या प्लॅटफॉर्मवर थकबाकी चलनपत्रांचे त्वरित डिस्काउंट होऊन उद्योजकांचा रोख प्रवाह सुधारत आहे. डिजिटल लेंडिंग प्लॅटफॉर्मवरून सुमारे २५% हून अधिक कर्ज आता ऑनलाइनरीत्या देण्यात येत आहे.

उत्पदन संलग्न प्रोत्साहन योजनेमुळे Production Linked IncentiveS (PLI) उत्पादन उद्योगात वर्षाला ८-१०% दराने वाढ झाली आहे. देशांतर्गत मागणी व निर्यात असल्यामुळे इलेक्ट्रॉनिक्स, रसायने, औषधनिर्माण आणि ऑटोमोटिव्ह घटकांसह विविध क्षेत्रांनी वेगवान विस्तार साधला आहे. सेवा क्षेत्रामध्ये IT, हेल्थकेअर, ऑनलाइन शिक्षण आणि फिनटेक कंपन्यांनी १२-१५% वाढ दर गाठला आहे. अन्नप्रक्रिया उद्योग आणि ग्रामीण उद्योजकांसाठी AgriTech अवलंबणीमुळे ७-९% दराने वाढ नोंदविली आहे.

सरकार PMKVY (Pradhan Mantri Kaushal Vikas Yojana), कौशल भारत (Kaushal Bharat), NULM (National Urban Livelihoods Mission) इत्यादी कौशल्य विकास कार्यक्रमांद्वारे तंत्रज्ञान युक्त अचूक प्रशिक्षण देत आहे. हे प्रशिक्षण केंद्रे सहकारी बँका, उद्योग संघटना आणि शैक्षणिक संस्थांसोबत

जोडून MSME उद्योजकांना उत्पादन तंत्र, डिजिटलाईजेशन, गुणवत्ता सुनिश्चिती आणि विपणन कौशल्ये विकसित करण्यात मदत करतात.

उपक्रम टिकविण्यासाठी नाविन्यता आणि संशोधनाला वाव देण्यावर भर देण्यात आला आहे. VNIT (Visvesvaraya National Institute of Technology, Nagpur), NI-MSME(National Institute of Micro, Small, Medium Enterprises), IIT (Indian Institute of Technology) आणि अनेक विभागांमध्ये MSME उद्योजकांसाठी इन्क्युबेशन सेंटर, ॲक्सेलेटर आणि स्टार्टअप फंडची व्यवस्था करण्यात आली आहे. क्रेडिट स्कोअरिंगमध्ये मोबाइल व्यवहार, इ-कॉमर्स सेल्स डेटा, सोशल मिडिया रेकॉर्ड्स अशा स्रोतांचा समावेश होत आहे, ज्यामुळे नवीन उद्योगांना सहज कर्ज मिळण्यास मदत होत आहे.

स्थानिक सहकारी बँका आणि NBFCs (Non-Banking Financial Companies) ला डिजिटल डेटा शेयरिंग पोर्टल्सशी जोडून क्रेडिट ॲक्सेस वाढविण्यात येत आहे. Rural Finance Hubs, Gramin Bank Mitra यांसारख्या उपक्रमांमुळे रिमोट भागातील उद्योजक देखील बँकिंग सुविधांपर्यंत सरळ पोहोचत आहेत. डिजिटल KYC आणि व्हर्च्युअल ब्रँचसेवांमुळे व्यवहारांतील विलंब कमी झाला आहे.

पर्यावरणपूरक उद्योग, ग्रीन MSME आणि शाश्वत उत्पादन प्रक्रियांना अधोरेखित करून ऊर्जा वापर, जलशुद्धीकरण, आणि इको-फ्रेंडली पॅकेजिंग यावर देखील भर देण्यात आले आहे. यामुळे नव्या जागतिक ESG (Environment, Social, Governance) मानकांची पूर्तता करणारे उद्योग वाढले आहेत आणि विदेशी बाजारपेठेत प्रवेश सुलभ झाला आहे.

MSME क्षेत्र २०२५ मध्ये आंतरराष्ट्रीय पुरवठा साखळीमध्ये घटक पुरवठादार आणि गुणवत्तापूरक उत्पादन करत असल्याने जागतिक मोठ्या ब्रँड्सशी जोडले गेले आहे. 'मेक इन इंडिया' मोहिमेंतर्गत अनेक देशांशी द्विपक्षीय करार झाले असून निर्यातीत विविधीकरण साधले गेले आहे.

एकूणच, २०२५ मधील MSME क्षेत्राने डिजिटलीकरण, आर्थिक समावेश, नवप्रवर्तन आणि टिकाऊ उत्पादन पद्धती या चार स्तंभांवर अवलंबून देशाच्या आर्थिक वृद्धीचे मुख्य स्रोत बनले आहे. येत्या काळात या क्षेत्राच्या निरंतर विकासासाठी सबकॉन्ट्रॅक्टर्स, स्मार्ट मॅन्युफॅक्चरिंग, Advanced Data Analytics आणि ग्लोबल मार्केट इंटीग्रेशन या नव्या प्रवाहांवर भर देण्यात येईल. त्यामुळे भारत जागतिक अर्थतंत्रातील MSME हब म्हणून अधिक दृढपणे उभं राहू शकेल.

हस्तकला असे अनेक क्षेत्र या उद्योगांच्या पुरवठा साखळीचे आधारस्तंभ आहेत. त्यामुळे परकीय चलनप्रवाह सुलभ होतो आहे आणि स्थानिक अर्थव्यवस्था बलवान बनते.

MSME क्षेत्राच्या राष्ट्रसेवेतील भूमिकेचा एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे रोजगारनिर्मिती. हे उद्योग ग्रामीण तसेच शहरी भागांमध्ये चालवले जातात आणि अनेक कोटी लोकांना थेट व अप्रत्यक्ष रोजगार उपलब्ध करून देतात. खेडेगावामध्ये सुद्धा उद्योग-व्यवसाय सुरू झाल्यामुळे लोकांचे स्थलांतर कमी होते, कुटुंबांचे सामाजिक व आर्थिक स्वरूप स्थिरतेकडे वळते आणि परंपरागत कौशल्यांना व्यावसायिक रूप मिळते.

महिला उद्योजक, अनुसूचित जाती-जमाती, अल्पसंख्याक गट आणि युवा वर्ग या सर्वांना MSME क्षेत्रात असंख्य संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. स्वयं-सहायता गटांमधून सुरू होणारे व्यवसाय आज अनेकदा राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय बाजारातही आपले स्थान निर्माण करतात. या माध्यमातून केवळ आर्थिक विकसक नाही तर सामाजिक विकास वाढीसदेखील मदत झाली आहे.

सरकारने या क्षेत्राला बळकटी देण्यासाठी अनेक योजना राबविल्या आहेत. प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेअंतर्गत कर्ज, Udyam ऑनलाइन नोंदणीद्वारे दस्तऐवज सोपे झाले आहे तसेच सुलभ बँकिंगप्रणाली, शासन अनुदान आणि करसवलती, ZED प्रमाणपत्र गुणवत्ता हमी, तसेच MSME Samadhaan पोर्टलमुळे MSME व्यवसायांना पाठबळ दिले मिळाले आहे. परिणामी नवउद्योजकांना आर्थिक आधार मिळाला आहे.

आजचे MSME उद्योग केवळ पारंपरिक पद्धतीतूनच नव्हे तर आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून जागतिक स्पर्धेत आपली ओळख निर्माण करत आहेत. ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्मस्वर विक्री, डिजिटल पेमेंट यंत्रणा, उपक्रम संसाधन नियोजन प्रणालीमुळे (ERP- Enterprise Resource Planning System) आणि इंडस्ट्री ४.० तंत्रज्ञान MSME व्यवसायांना प्रचंड गती देत आहेत. या डिजिटलायझेशनमुळे उत्पादनाची गुणवत्ता सुधारते, व्यवस्थापन सुलभ होते आणि मार्केट विस्तार जलद होत आहे.

MSME क्षेत्र हरित उत्पादन, कौशल्यविकास आणि जागतिक बाजारपेठेत स्थिरतेकडे वाटचाल करत आहे. कौशल्य भारत मिशनद्वारे कामगारांचे तंत्रज्ञान आणि व्यवस्थापन कौशल्य वाढत आहे. नवकल्पना, तंत्रज्ञानाचा वापर आणि डिजिटल उपाय यांमधून MSME क्षेत्र भारताच्या आर्थिक प्रगतीसाठी एक मजबूत आधारस्तंभ ठरत आहे. भविष्यात हे क्षेत्र जागतिक स्पर्धेसाठी अधिक सज्ज होईल आणि भारत देश विकसित देशांकडे वाटचाल सुरू करेल यात शंका नाही.

१.४ पारिभाषिक शब्द/ शब्दार्थ

१. **एमएसएमई (MSME)** - एमएसएमई म्हणजे सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग. हे उद्योग भारतात आर्थिक विकास, रोजगार निर्मिती आणि नवउद्योगांच्या वाढीसाठी अत्यंत महत्वाचे आहेत.
२. **सूक्ष्म उद्योग (Micro Enterprise)** हे लहान व्यावसायिक, कुटुंब आधारित व्यवसाय असतात. ज्यामध्ये-
 - गुंतवणूक (Plant & Machinery/Equipment): ₹1 कोटी पर्यंत
 - वार्षिक उलाढाल (Turnover): ₹5 कोटी पर्यंत
३. **लघु उद्योग (Small Enterprise)**- हे उद्योग थोडे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन किंवा सेवा देतात. ज्यामध्ये -
 - गुंतवणूक: ₹10 कोटी पर्यंत
 - उलाढाल: ₹50 कोटी पर्यंत
४. **मध्यम उद्योग (Medium Enterprise)** - हे उद्योग लघु उद्योगापेक्षा मोठ्या प्रमाणावर व्यवसाय करतात आणि त्यांना अधिक संसाधनांची गरज असते. ज्यामध्ये -
 - गुंतवणूक: ₹50 कोटी पर्यंत
 - उलाढाल: ₹250 कोटी पर्यंत
५. **उलाढाल (Turnover)** - व्यवसायाने एका आर्थिक वर्षात कमावलेली एकूण रक्कम. या उलाढालाच्या आधारे MSME वर्गीकरण ठरवले जाते.
६. **गुंतवणूक (Investment in Plant and Machinery/Equipment)** - उत्पादनासाठी वापरली जाणारी यंत्रसामग्री किंवा सेवा क्षेत्रात वापरलेले उपकरण यामध्ये केलेली गुंतवणूक. याच्या आधारावरही MSME चे वर्गीकरण ठरते.
७. **उद्यम नोंदणी (Udyam Registration)** - MSME साठी ही नवीन अधिकृत नोंदणी प्रक्रिया आहे. ही नोंदणी <https://udyamregistration.gov.in> या पोर्टलवर केली जाते. तसेच या नोंदणीसाठी फक्त PAN आणि आधार क्रमांक आवश्यक असतो.
८. **इन्क्युबेशन (Incubation)**- नवीन उद्योजकांना व्यवसायाच्या सुरुवातीला दिले जाणारे मार्गदर्शन, प्रोत्साहन, जागा, साधने आणि आर्थिक सहाय्य.
९. **कौशल्य विकास (Skill Development)** - उद्योजकांना व कामगार यांना व्यवसाय यशस्वी चालविण्यासाठी आवश्यक अश्या कौशल्यांचे प्रशिक्षण देणे, जेणेकरून त्यांची उत्पादकता आणि गुणवत्ता वाढते.

१.५ स्वयंअध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयंअध्ययन – I

- अ) १. ब. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग विकास कायदा २. ब. २००६
३. क. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग मंत्रालय
- ब) 1. चूक 2. चूक 3. बरोबर

स्वयंअध्ययन – II

- अ) १. अ. १९५६ २. ड. ₹ ३ लाख कोटींची
३. क. १९९१
- ब) 1. बरोबर 2. बरोबर 3. बरोबर

स्वयंअध्ययन – III

- अ) १. क. रोजगार निर्मिती २. क. ३०%
३. ड. चलनविषयक धोरण नियंत्रित करणे
- ब) 1. बरोबर 2. बरोबर 3. चूक

स्वयंअध्ययन – IV

- अ) १. अ. ४५-४६% २. ड. ६ ३. अ. UDYAM
- ब) १. बरोबर २. बरोबर ३. बरोबर

१.६ सराव / स्वाध्याय (विद्यापीठीय स्वरूपाचे प्रश्न)

१. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग संकल्पना आणि वैशिष्ट्ये सांगा.
२. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगाची (MSME) उत्क्रांती प्रक्रिया स्पष्ट करा.
३. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगाची भूमिका स्पष्ट करा.
४. टिपा लिहा
५. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग व्याख्या

६. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगाची सद्यस्थिती
७. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग विकास कायदा

१.७ संदर्भग्रंथ सूची

1. MSME Annual Report- 2024-25 Government of India
2. Entrepreneurship Development in India - C B Gupta and N P shrinivasan
3. M. (2018). Entrepreneurship Development and Small Business Enterprises. McGraw Hill Education.
4. Desai, V. (2015). सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (MSME): संकल्पना आणि व्यवस्थापन. . Diamond Publications.
5. Jain, R. K. (2019). Micro, Small, and Medium Enterprises (MSMEs) in India: Challenges and Opportunities. Sage Publications.
6. Khanka, S. S. (2017). Entrepreneurship and Small Business Management. Sage Publications.
7. Pawar, P. N. (2020), उद्योजकता विकास आणि लघु उद्योग Nirali Prakashan.
8. Rao, K. S. C., & Dutta, B. (2018). MSMEs in India: Growth, Challenges and Potential. Oxford University Press.

सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रमांची स्थापना
(Setting Up of Micro, Small and Medium Enterprises) MSME

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रस्तावना
- २.२ विषय विवेचन
 - २.२.१ व्यवसाय घटकाचे (युनिटचे) स्वरूप निश्चिती
 - २.२.२ सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग नोंदणी
 - २.२.३ पात्रता, आवश्यक कागदपत्रे
 - २.२.४ सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगाच्या स्थापनेतील अवस्था/टप्पे
 - २.२.४.१ प्रकल्प निवड
 - २.२.४.२ तंत्रज्ञान आणि यंत्रसामुग्री
 - २.२.४.३ वित्तीय व्यवस्था/तरतूद
 - २.२.४.४ उद्योग घटक (युनिट) विकास
 - २.२.४.५ उद्योजकता निवेदन दाखल/भरणे
 - २.२.४.६ मान्यता
 - २.२.४.७ मंजूरी (परवानगी) व गुणवत्ता प्रमाणपत्र
- २.३ सारांश
- २.४ पारिभाषिक शब्द
- २.५ स्वयं अध्यायन प्रश्न
 - २.५.१ स्वतःची प्रगती तपासाची उत्तरे
- २.६ स्वाध्याय
- २.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके.

२.० उद्दिष्टे:

या घटकांचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास

- व्यवसाय घटकाचे स्वरूप निश्चित होईल
- सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रमांच्या नोंदणीची माहिती स्पष्ट होईल.
- सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम नोंदणीसाठी आवश्यक पात्रता व कागदपत्रे समजून घेता येतील.
- सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगाच्या स्थापनेतील टप्पे समजतील.
- प्रकल्प निवड स्पष्ट होईल.
- तंत्रज्ञान आणि यंत्रसामग्रीची माहिती मिळेल.
- वित्तीय व्यवस्था करणे विषयी माहिती स्पष्ट होईल.
- उद्योग घटकाचा विकास कसा करता येईल याबाबत माहिती मिळेल.
- उद्योजकता निवेदन (ज्ञापन) भरण्याबाबत स्पष्टता येईल.
- मान्यता प्राप्ती आणि मंजूरी (परवानगी) व गुणवत्ता प्रमाणपत्राबाबत माहिती स्पष्ट होईल.

२.१ प्रस्तावना:

जगातील सर्वच देशांच्या आर्थिक आणि सामाजिक प्रगतीत सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रमांचे मोठे योगदान आहे. विशेषतः विकसित देशानी या उपक्रमांच्या जोरावर प्रचंड प्रगती साधल्याचे दिसून येते. तर विकसनशील देशानी आपल्या प्रगतीसाठी सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांची कास धरली आहे. त्यामुळे कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा म्हणून या क्षेत्राला (उपक्रमांना) ओळखले जाते. विशेषतः भारतामध्ये कृषी क्षेत्रा नंतरचे महत्त्वपूर्ण क्षेत्र म्हणजे सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग क्षेत्र आहे. यामध्ये रोजगार निर्मिती, स्थानिक ज्ञान कामगारांचा विकास व उपयोग, प्रादेशिक असमतोल कमी करणे, युवकांचे मनोधैर्यात वाढ, उद्योजकता विकास, स्वयंरोजगार, अर्थचक्राला गती इत्यादी, हेतू साध्य होण्यास मदत होते. परंतु सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रम स्थापनेची कल्पना साकार करण्यासाठी कठोर परिश्रम घ्यावे लागतात. उद्योजकाला अनेक कल्पनातून नेमकी एक कल्पना जी प्रत्यक्ष उपक्रमाला योग्य होईल तीच निश्चित करावी लागते. त्यानुसार व्यवसायाचे स्वरूप, त्यासाठी आवश्यक असणारे विविध घटक यांचा विचार करून संबंधित निवड केलेल्या उद्योग/ उपक्रमाच्या नोंदणीची कार्य प्रक्रिया अवलंबावी लागते. प्रस्तुत प्रकरणामध्ये सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रमांची स्थापना, त्याची नोंदणी कार्यपद्धती, पात्रता, आवश्यक कागदपत्रे, तसेच सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रमांच्या स्थापनेतील अवस्था-प्रकल्प निवड, तंत्रज्ञान यंत्रसामग्री, वित्तीय तरतुदीसह निवेदन दाखल, मंजूरी, गुणवत्ता प्रमाणपत्र मिळवण्यापर्यंतची सर्व प्रक्रियेचा सविस्तर आढावा घेणार आहोत.

२.२ विषय विवेचन

२.२.१ व्यवसाय घटकांचे स्वरूप निश्चिती:

संभाव्य उद्योजकाच्या कल्पनातून कोणत्याही अपेक्षित उपक्रमाची (व्यवसाय घटकाची) बीजे पेरली जातात. व्यवसाय संधीच्या नवनव्या कल्पनांची छाननी उद्योजकाच्या बौद्धिक पातळीवर होत असते. त्यातून एखाद्या व्यवसाय कल्पनेचे प्रकल्पात आणि त्यानंतर उपक्रमात रूपांतर होत असते. बहुतांशी संभाव्य उद्योजक आपल्या उपक्रमाची सुरुवात सूक्ष्म किंवा लघु उद्योगातून करतात. त्यांना नव्या सूक्ष्म, लघु किंवा मध्यम उपक्रमाची अंतिम निवड करण्याची प्रक्रिया विचारपूर्वक करावी लागते. कारण कोणताही उपक्रम सुरू करणे हा एक धाडसी व क्लिष्ट निर्णय असतो. तो निर्णय सामाजिक-आर्थिक क्रियेशी निगडित असल्याने, तो विचारपूर्वक व आर्थिक कसोटीवर घेणे आवश्यक आहे. नव्या उपक्रमाचा प्रारंभ करणे ही पूर्वानुमान आणि नियोजनात्मक प्रक्रिया असते. सूक्ष्म, लघु किंवा मध्यम उपक्रम निवडताना आपला भावी ग्राहक वर्ग कोण असेल? आपली भावी बाजारपेठ व तिची व्याप्ती किती असेल? याचा शास्त्रशुद्ध अंदाज घेऊन विश्लेषण करणे आवश्यक असते. त्यातून प्राप्त आढाव्यानुसार ग्राहकांच्या किंवा बाजारपेठेच्या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी नव्या उपक्रमातून वस्तू व सेवांची निर्मिती निश्चित करावी लागते. अर्थात भावी बाजारपेठ कोणती असेल, हे समजावून घेऊन, आपला संभाव्य ग्राहक वर्ग निश्चित करणे अगत्याचे आहे. शिवाय बाजारपेठेतील मागणीचा विचार करणे खूप मोलाचे ठरते. उदा. कोल्हापूर येथील एका नवोदित उद्योजकाने तयार पोळ्या (चपाती) विक्री करण्याचे ठरवले होते. याआधी आपल्याला दररोज किती पोळ्या बाजारात पुरवाव्या लागतील? याचा अंदाज करताना विविध गोष्टींचा विश्लेषणात्मक विचार केला असला पाहिजे. यामध्ये कोल्हापूरची लोकसंख्या, तयार पोळ्यांची पाकिटे खरेदी करतील असे ग्राहक, लोकांची गरज, गरजेची तीव्रता, किंमत, अभिरुची, वस्तूंची उपयोगिता इत्यादी बाबींचा समावेश होतो. आज हाच उद्योजक आपला बहुतेक माल संस्थात्मक ग्राहकांना पुरवताना आढळतो.

विकसनशील देशासमोरील दारिद्र्य, बेरोजगारी कमी करून आर्थिक विकासाद्वारे दरडोई उत्पन्नात व राहणीमानात वाढ करायची असेल तर MSME ची स्थापना व विकास करण्याशिवाय पर्याय नाही. कारण MSME हेच देशाच्या विकासाचे ‘इंजिन’ मानले जाते, मात्र असे उपक्रम प्रत्यक्षपणे सुरू करण्यापूर्वी आणि सुरू करताना व्यवसायाचे स्वरूप व प्रकारानुसार महत्त्वाचे निर्णय घ्यावे लागतात. यामध्ये खालील बाबींचा समावेश होतो.

अ) **संधी शोधणे**— सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांतर्गत विविध संधीचा शोध वेगवेगळ्या मार्गाने घ्यावा लागतो. समाजातील बदलत्या चालीरीती आणि त्यानुसार ग्राहकांच्या बदलत्या आवडीनिवडी व सवयी शैली प्रमाणे व्यवसाय संधी शोधाव्या लागतात. साधारणपणे समाजात ज्या समस्या असतात त्यांचे रूपांतर उद्योजक संधीमध्ये करतात. उदा. सरकारी टपाल खात्यातील अकार्यक्षमता उद्योजकांना कुरिअर सेवा सुरू करण्याची संधी देते. त्यामुळे उद्योजकाने सभोवतालच्या परिस्थितीची बारकाईने निरीक्षण करून संधी शोधल्या पाहिजेत.

ब) **व्यवसाय संधीची निवड**— उपलब्ध व्यवसाय संधीच्या विविध पर्यायांची अनेक घटकांच्या आधारे छाननी करून त्यापैकी एका व्यवसाय संधीची अंतिम निवड करावी लागते. सूक्ष्म व लघु उपक्रम स्थापनेच्या

पूर्वतयारीतील हा महत्त्वाचा टप्पा असून, यातील अचूक संधीच्या निवडीवर योग्य उपक्रमाची जलद स्थापना अवलंबून असते.

क) बाजारपेठेची मागणी- निश्चित केलेल्या व्यवसायाची भावी बाजारपेठ कोणती? तिची व्याप्ती आणि तेथील ग्राहक वर्ग कोणता? याचा आढावा घेऊन, अंदाज करावा लागतो. सध्याच्या कमालीच्या स्पर्धात्मक परिस्थितीत आपल्या उत्पादनाचा बाजारपेठेतील हिस्सा निश्चित करावा लागतो. त्याकरिता बाजारपेठेतील मागणीचा विचार महत्त्वाचा ठरतो.

ड) वस्तू व सेवांची निश्चिती- व्यवसाय संधीच्या अंतिम निवडीनंतर संबंधित संधीक्षेत्राच्या अनुषंगाने सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमासाठी कोणत्या वस्तू व सेवांची निर्मिती करावी? हे निश्चित करावे लागते. सुरु करण्याची संधी निवडल्यास त्यामध्ये परंपरागत पदार्थ, गोड पदार्थ, आधुनिक पदार्थ, दक्षिणात्य पदार्थ, बेकरी पदार्थ इ. कोणकोणते खाद्यपदार्थ, पेये किंवा सेवा उपलब्ध कराव्यात हे निश्चित करावे लागते. अर्थात उपक्रमाच्या स्थापनेमध्ये वस्तू किंवा सेवांची निवड महत्त्वाची असून, त्यावर व्यवसायाचे स्वरूप व भवितव्य निश्चित होते.

इ) व्यवसायाचे स्वरूप व व्यापकता- निवड केलेल्या व्यवसायातून कोणकोणत्या वस्तू व सेवांची उत्पादने घ्यावी लागतील, त्यांचे उत्पादन प्रमाण लहान असावे की मध्यम असावे? त्यामध्ये श्रम प्रधान पद्धतीचा की यंत्र प्रधान पद्धतीचा अवलंब करावा? हे निश्चित केले पाहिजे. विशेषता संभाव्य उत्पादन हे घरगुती, स्वयंचलित किंवा आधुनिक पद्धतीचा अवलंब करून, विविध प्रश्नांच्या निराकरणासाठी प्रयत्न करावे लागतात. अर्थात वरील प्रश्नांच्या सकारात्मक निर्णयातून व्यवसायाचे स्वरूप स्पष्ट होते आणि व्यवसायाची व्यापकता निश्चित होते

व्यवसायाचे स्वरूप खालील मुद्द्यावरून अधिक स्पष्ट होते

- १) **आर्थिक उपक्रम-** मानवी गरजा भागवण्यासाठी वस्तू व सेवांची निर्मिती आणि पुरवठा केला जातो. त्यामुळे व्यवसाय हा आर्थिक उपक्रम असतो
- २) **संपत्ती निर्मिती-** व्यवसायाद्वारे वस्तू व सेवांची निर्मिती आणि विक्रीचे व्यवहार पूर्ण केले जातात. भांडवल संचय होते. परिणामी अर्थव्यवस्था गतिमान होऊन एकूण संपत्तीत वाढ होते.
- ३) **जोखीम-** जोखीम हा व्यवसायाचा अविभाज्य घटक आहे. कोणत्याही व्यवसायात कमी-अधिक प्रमाणात जोखीम असतेच. उदा. कच्च्या मालाचा तुटवडा, गळेकापू स्पर्धा, यंत्रसामुग्रीत बिघाड इ.
- ४) **सामाजिक बाजू-** व्यवसाय हा आर्थिक उपक्रम असला तरी त्याला सामाजिक बाजू असते. व्यवसायिन कार्यामुळे समाजाच्या राहणीमानात समृद्धी तयार होते. सामाजिक जबाबदारी आणि उत्तरदायित्व या संकल्पनेची प्रभावी अंमलबजावणी आजच्या व्यवसायातून होते.
- ५) **गतिमानता-** बदलत्या व्यवसायिक पर्यावरणामुळे आणि विकसित तंत्रज्ञानामुळे व्यवसायांचा आकार, प्रकार आणि स्वरूप बदलत आहे त्यामुळे व्यवसाय हि गतिमान संकल्पना आहे
- ६) **नवनिर्मिती-** नाविन्याचा शोध हा आधुनिक व्यवसायाचा स्थायीभाव आहे. ग्राहकांच्या बदलत्या

आवडी-निवडी आणि सवयी- शैलीमुळे सातत्याने नवनवीन वस्तू व सेवा बाजारात आणल्या जातात.

- ७) **विविधिकरण-** आपल्या उत्पादनाच्या बाबतीत विविधता आणण्याचा प्रयत्न आधुनिक व्यवसाय करत आहे. संस्थांनी आपल्या उत्पादनात विविधता आणून बाजारपेठेत आपले साम्राज्य व वर्चस्व निर्माण करण्याचा खटाटोप सुरू केला आहे.
- ८) **जागतिकीकरण-** संपूर्ण जग हे एक वैश्विक खेडे बनत आहे. भौगोलिक सीमा ओलांडून अनेक देशांत आपल्या व्यवसायाची व्याप्ती वाढवणे हा आजच्या व्यवसायाचा प्रमुख गुणधर्म आहे. परिणामी व्यवसायाच्या जागतिकीकरणाला चालना मिळते.

२.२.२ सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग नोंदणी (MSME Registration)

नवीन व्यवसाय सुरू करताना व्यवसाय योजना तयार करावी लागते. व्यवसायाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी कोणकोणत्या गोष्टींची आवश्यकता आहे, याची सविस्तरपणे मांडणे केलेल्या मसुद्याला व्यवसाय योजना म्हटले जाते. उद्योजकांने तयार केलेल्या सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रमाच्या योजनेनुसार त्यांची नोंदणी प्रक्रिया पूर्ण करावी लागते. यालाच MSME नोंदणी म्हणतात. या नोंदणीला उद्यम (Udyam) नोंदणी असेही म्हटले जाते. ही नोंदणी उद्यम पोर्टलद्वारे एक ऑनलाईन, स्वघोषणा आधारित प्रक्रिया आहे. जी व्यवसायांना सूक्ष्म, लघु किंवा मध्यम उद्योग म्हणून वर्गीकरण करत असते. रोजगार निर्मिती, दारिद्र्य निर्मूलन, समतोल प्रादेशिक विकास, परकीय चलनाची बचत, देशांतर्गत स्थूल उत्पादनात वाढ, निर्यात वृद्धी इ. विविध अंगी सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमाचे मोलाचे योगदान आहे. या क्षेत्राच्या विकासासाठी आणि त्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी सरकार वेळोवेळी विविध योजना, अनुदान व सवलती जाहीर करत आहे. त्यादृष्टीने केंद्र सरकारने २००६ मध्ये “सूक्ष्म लघु व मध्यम उपक्रम विकास कायदा” (MSMED Act) संमत केला आहे. या कायदानुसार चडचएची नोंदणी केली जाते. उपक्रमांमध्ये स्पष्टता आणि विश्वासाहता येण्यासाठी त्यांची नोंदणी अत्यंत गरजेचे आहे. भारतामध्ये सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रम नोंदणी ही कायदेशीर व औपचारिक प्रक्रिया आहे. ती मोफत आणि कागद विरहित स्वयघोषनेवर आधारित आहे. प्रामुख्याने चडचएची नोंदणी करताना उत्पादन आणि सेवा उपक्रम या दोन गटात विभागली जाते.

सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगाची (MSME) नोंदणी म्हणजे उद्योजक सुरू करत असलेल्या व्यवसायाला मान्यता मिळवण्यासाठी सरकारकडून प्रमाणपत्र प्राप्त करण्याची प्रक्रिया होय. हे प्रमाणपत्र सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग विकास (MSMED) कायदांतर्गत सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग मंत्रालयाकडून दिले जाते. या कायदांतर्गत MSME ची नोंदणी करणे हे उद्योजकावर बंधनकारक नसते. परंतु सरकारकडून देण्यात येणाऱ्या फायद्यांचा आणि सुविधांचा लाभ घेण्यासाठी त्यांच्या व्यवसायाची नोंदणी करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. अर्थात सध्याच्या स्पर्धात्मक परिस्थितीत टिकून राहण्यासाठी किंवा सरस होऊन स्पर्धात्मक लाभ मिळवण्यासाठी MSME व्यवसायाची नोंदणी ही एक महत्त्वाची पायरी आहे. MSME नोंदणीचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे.

- १) **कर्जाची सुलभ उपलब्धता:** व्यवसायाचा आकारमान, विस्तार आणि खेळत्या भांडवलाच्या गरजेनुसार कमी व्याजदराने शुलम कर्ज पुरवठा होऊ शकतो.

- २) **सरकारी योजना आणि अनुदाने:** देशाच्या आर्थिक विकासातील MSME चे महत्व विचारात घेता या क्षेत्रात नोंदणीकृत व पात्र नव्या व जुन्या उपक्रमांच्या वृद्धी व विस्तारासाठी शासनाकडून वेगवेगळ्या प्रोत्साहनात्मक योजना आणि अनुदाने दिली जातात.
- ३) **कर व शुल्क सवलती:** विशिष्ट कायद्यांतर्गत नोंदणीकृत उपक्रमांना स्थानिक, राज्य किंवा राष्ट्रीय पातळीवर काही कर सवलती उपलब्ध आहेत. उदा. स्थानिक व्यावसायिक कर. तर काही कृषी प्रधान MSME पूर्णतः करमुक्त आहेत.
- ४) **सरकारी निविदा आणि परवाने:** नोंदणीकृत उद्योगांना सरकारी परवाने आणि निविदा मिळण्यास प्राधान्य दिले जाते. उद्योगाचे नोंदणी प्रमाणपत्र हेच आवश्यक मंजुरी मिळण्याच्या प्रक्रियेतील दस्त आहे.
- ५) **आर्थिक योगदान:** MSME स्थापनेमुळे पुरेशा प्रमाणात रोजगार, स्वयंरोजगार उपलब्ध होऊन बेकारी कमी होते. विविध नवोपक्रम आणि नवनिर्मितीला चालना मिळते. पर्यायाने निर्यातीना प्रोत्साहन मिळते. यामुळे देशाच्या आर्थिक वाढीत महत्वपूर्ण योगदान प्राप्त होते.
- ६) **व्यवसाय वृद्धी:** MSME हा देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा महत्त्वाचा भाग आहे. त्यामुळे प्राथमिक, दुय्यम व तृतीय क्षेत्रातील विविध आर्थिक क्रिया अधिक प्रभावीपणे वाढविण्यास मदत होते. हे सर्व भारतातील व्यवसाय क्षेत्रात वाढ आणि शाश्वततेसाठी महत्त्वाचे आहे.

वरील फायदे विचारात घेता MSME नोंदणी आवश्यक आहे. जिल्हा पातळीवर जिल्हा उद्योग केंद्राकडे नव्या उपक्रमांची ऑनलाईन नोंदणी करावी लागते. त्याकरिता आवश्यक ती कागदपत्रे जोडून ऑनलाईन प्रक्रियेतील अपेक्षित माहिती नोंदणी अर्जात सादर करावी लागते. जिल्हा उद्योग केंद्राशिवाय भारतीय व्यापार महामंडळ (State Trading Corporation of India) व लघु उद्योग सेवा संस्था (Small Industries Service Institute) यांच्याकडे सुद्धा नव्या उपक्रमांची नोंदणी करणे फायद्याचे असते. नव्या उपक्रमाला आवश्यक असलेल्या कच्च्या मालाची आयात करायची असल्यास, भारतीय व्यापार महामंडळाकडे नोंदणी करणे आवश्यक आहे. विविध प्रकारच्या तांत्रिक व व्यवस्थापकीय सेवा मिळवण्यासाठी लघु उद्योग सेवा संस्थेकडे नोंदणी करणे महत्त्वाचे आहे. तर शहरांमध्ये राज्य सरकारचा स्थानिक व्यवसाय कर लागू असल्यास संभाव्य उद्योजकाला संबंधित महापालिकेकडे आपल्या नव्या MSME नोंदणी करावी लागते. नव्या MSME ची ऑनलाईन नोंदणी सुलभ होण्यासाठी पुढील प्रक्रिया आवश्यक आहे.

नोंदणी प्रक्रियेचे टप्पे		प्रत्यक्ष कार्ये
१	वेब पोर्टलला भेट	अधिकृत उद्योग नोंदणीसाठी उद्धम पोर्टलवर जावे लागते
२	आधार क्रमांक नोंद	प्रक्रिया सुरू करण्यासाठी उद्योजकांच्या पडताळणीचा आधार म्हणून आधार क्रमांक प्रविष्ट करावा लागतो
३	प्रामाणित करा आणि ओटीपी निर्मित करा	आधार तपशीलवार सत्यापित करण्यासाठी उद्योजकांच्या आधार लिंक मोबाइल नंबर वर ओटीपी मिळवून त्यांची नोंद करावी लागते

४	पॅन (PAN) पडताळणी	उद्योजकांनी पॅन क्रमांक प्रविष्ट करून पॅन प्रमाणित करण्यासाठी संस्थेचा प्रकार निवडावा लागतो.
५	अर्जाचा फॉर्म भरा-	उद्यम नोंदणी अर्जाच्या फॉर्ममध्ये वैयक्तिक व उद्योग तपशील भरावा लागतो. त्यामध्ये उद्योगाच्या यंत्रसामग्रीतील गुंतवणूक आणि कर्मचारी संख्याही भरावे लागते
६	अर्ज सादर करून प्रमाणपत्र प्राप्त करा	नोंदणी अर्जाचा फॉर्म सबमिट केल्यानंतर स्वयचलनावदारे नोंदणी क्रमांक आणि ई-प्रमाणपत्र प्राप्त होते.

MSME च्या नोंदणीसाठी ऑनलाईन अर्जाचा फॉर्म भरल्यानंतर आपल्या उपक्रमांच्या नोंदणी अर्जाची छाननी होऊन MSME मंत्रालयाकडून उद्यम नोंदणी प्रमाणपत्र नावाचे ई प्रमाणपत्र प्राप्त होते. या प्रमाणपत्रांमध्ये १९ अंकी MSME नोंदणी क्रमांक असतो.

२.२.३ MSME नोंदणी पात्रता आणि आवश्यक कागदपत्रे:

अलीकडेच सरकारने सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रमांच्या (MSME) गुंतवणूक आणि उलाढालीच्या मर्यादित बदल केले आहेत. त्यामुळे अनेक उद्योग आणि कंपन्यांचा MSME च्या कार्यक्षेत्र समावेश झाला आहे. १ एप्रिल २०२५ पासून MSME च्या वर्गीकरणात सुधारणा झाली असून MSME च्या व्यवसाय संधी आणि लवचिकता वाढत आहेत.

वार्षिक उलाढाल आणि गुंतवणुकीच्या अनुषंगाने सुधारित MSME वर्गीकरणाच्या निकषांची पूर्तता करणारे सर्व उत्पादन, सेवा उद्योग, घाऊक आणि किरकोळ व्यापारी नोंदणीसाठी पात्र असून ते नोंदणीसाठी अर्ज करू शकतात. अर्थात MSMEची नोंदणी पात्रता संबंधित उपक्रमांच्या वार्षिक उलाढाल आणि गुंतवणुकीवर अवलंबून असते. थोडक्यात ज्या उद्योगाची यंत्ररचना व यंत्रसामग्रीतील (उपकरणामधील) गुंतवणूक व वार्षिक उलाढाल MSME ने निर्धारित केलेल्या मर्यादित असेल. ते उद्योग MSME नोंदणीसाठी पात्र ठरू शकतात. त्यामध्ये कोणताही व्यवसाय/ उपक्रम उत्पादन किंवा सेवांमध्ये गुंतलेला असला पाहिजे किंवा सरकारने निश्चित केलेल्या गुंतवणूक आणि उलाढालीच्या मर्यादेचे पालन करणारा असावा. खालील प्रकारच्या व्यावसायिक संस्था MSME नोंदणीसाठी पात्र आहेत.

- १) व्यक्ती- उद्योजक आणि व्यवसाय मालक
- २) मालक- एका व्यक्तीच्या मालकीचा व्यवसाय
- ३) भागीदारी संस्था - व्यवसायाच्या नफ्यात किंवा तोट्यात दोन किंवा अधिक व्यक्ती सहभागी झालेली व्यवसाय रचना.
- ४) मर्यादित दायित्व भागीदारी (LLP)-भागीदारीची लवचिकता आणि कंपनीच्या मर्यादित दायित्वाला एकत्रित करणारा संकरित (Hybrid) व्यवसाय.
- ५) खाजगी मर्यादित कंपनी- ज्या कंपनीचे शेअर्स जनतेला दिले जात नाहीत.
- ६) सार्वजनिक मर्यादित कंपनी- ज्या कंपनीचे शेअर्स जनतेला दिले जातात.

- ७) सहकारी संस्था- लोकशाही पद्धतीने नियंत्रित करणाऱ्या संयुक्त मालकीच्या स्वायत्त संस्था.
- ८) विश्वस्त संस्था/ ट्रस्ट- दुसऱ्या पक्षाच्या फायद्यासाठी मालमत्ता धारण करणारी कायदेशीर संस्था.
- ९) बचत गट- जवळच्या लोकांचा एक लहान गट जो एकमेकांना परस्पर मदत करण्यास स्वयंसेवा करतो.
- १०) हिंदू अविभक्त कुटुंब - पारंपारिक हिंदू कायदानुसार संयुक्तपणे मालमत्ता असलेले कुटुंब.
- ११) स्टार्टअप- या उपक्रमाच्या व्यवसाय संस्थांचा समावेश होतो.

MSME नोंदणीसाठी आवश्यक कागदपत्रे: (Document Required for MSME Registration):

MSME च्या नोंदणीसाठी उद्यम पोर्टलनुसार नोंदणी प्रक्रिया ऑनलाईन आहे. त्यासाठी कोणतेही कागदपत्रे अपलोड करण्याची आवश्यकता नाही. तथापि उद्यम नोंदणीसाठी अर्ज करण्यापूर्वी आणि नोंदणी प्रक्रिया सुरू करण्यापूर्वी व विलंब कमी करण्यासाठी संभाव्य उद्योजक किंवा मालकाकडे खालील कागदपत्रे असणे आवश्यक आहेत.

- १) **आधार कार्ड (Adhaar Card)** - ओळख आणि पत्त्याच्या पुरावा म्हणून चडचए नोंदणीसाठी आधार कार्ड महत्वाचे आहे.
 - अ) एका व्यक्तीच्या मालकीबाबत उद्यम नोंदणी अर्जात मालकाचा आधार क्रमांक प्रविष्ट करणे आवश्यक आहे.
 - ब) भागीदारी संस्थेच्या बाबतीत व्यवस्थापकीय भागीदाराचा आधार क्रमांक उद्यम नोंदणी फॉर्म मध्ये प्रविष्ट करणे आवश्यक आहे.
 - क) हिंदू अविभक्त कुटुंबाच्या बाबतीत उद्यम नोंदणी फॉर्म मध्ये कर्त्याचा आधार क्रमांक प्रविष्ट करणे आवश्यक आहे.
 - ड) कंपनी, मर्यादित दायित्व, भागीदारी संस्था, सहकारी संस्था व विश्वस्त संस्थेच्या बाबतीत संस्थेचा अधिकृत स्वाक्षरीकर्त्याचा आधार क्रमांक उद्यम नोंदणी फॉर्म मध्ये प्रविष्ट करणे आवश्यक आहे.
- २) **पॅन कार्ड (PAN Card)** - MSME नोंदणीसाठी व्यवसाय मालकाच्या कर तपशिलाची पडताळणी करण्यासाठी पॅन कार्ड आवश्यक आहे.
- ३) **व्यवसायाच्या ठिकाणाचा पत्ता (Address Proof)**- व्यवसायाची नेमकी ठिकाण पडताळणी करण्यासाठी MSME नोंदणी करता व्यवसाय पत्त्याचा पुरावा आवश्यक आहे.
- ४) **बँक खाते (Bank Account)**- व्यवसायाच्या वित्तीय व्यवहाराची पडताळणी करण्यासाठी MSME नोंदणी वेळी बँक खाते विवरण पत्रक आवश्यक आहे.
- ५) **एन.आय.सी अकी कोड (NIC-2 code)** - व्यवसायीन कार्य प्रक्रियेचे वर्गीकरण करण्यासाठी चडचए नोंदणीच्या वेळी NIC-2 अकी कोड उपयोगी असतो.

- ६) **गुंतवणूक तपशील (Investment Details)** - व्यवसायाच्या पायाभूत सुविधांचे (इमारत, यंत्रसामग्री, उपकरणे इ.) मूल्यांकन करण्यासाठी MSME नोंदणी करता गुंतवणूक तपशील आवश्यक आहे.
- ७) **उलाढाल तपशील (Turnover Details)** - नव्या MSME व्याख्येनुसार व्यवसायाची प्रमाण निश्चित करण्यासाठी MSME नोंदणी उलाढाल तपशील आवश्यक आहे.
- ८) **भागीदारी करार पत्र (Partnership Deed)** - भागीदारी व्यवसायाच्या प्रवासासाठी भागीदारी करारपत्रा आवश्यक आहे.
- ९) **खरेदी विक्री पावत्या (Purchase-sales bill)** - व्यवसायाच्या व्यवहाराचे किंवा उलाढालीचे प्रमाणीकरण करण्यासाठी MSME नोंदणी करता खरेदी-विक्री पावत्या आवश्यक आहेत.
- १०) **परवाना आणि यंत्रसामग्री खरेदी पावत्या (Licenses Machinery Purchased Bill)** - शासकीय नियमांची पूर्तता आणि पायाभूत सुविधातील गुंतवणूक सुनिश्चित करण्यासाठी MSME नोंदणी वेळी यंत्रसामग्रीचे परवाने व पावत्या आवश्यक आहेत.
- ११) **ना हरकत प्रमाणपत्र (NOC)-MSME नोंदणी करताना ज्या ठिकाणी उद्योग चालणार आहे त्याबाबत कोणतीही हरकत नाही असा दाखला घेणे आवश्यक आहे.**
- १२) **करविषयक दस्त (Tax Documents)- MSME नोंदणी करत असलेल्या उद्योगांना विविध कर किंवा GST नियमांतर्गत जीएसटी नोंदणी अनिवार्य आहे त्यांना करविषयक कागदपत्रे आवश्यक आहेत.**

अशा प्रकारे MSME नोंदणीसाठी वरील प्रमाणे कागदपत्रे आवश्यक आहेत. त्याशिवाय ऑनलाईन अर्जामध्ये पुढील बाबींचा समावेश असतो. (१) नाव (२) संपूर्ण पत्ता (३) लिंग (४) अपंगत्व (५) मोबाईल नंबर (६) ईमेल आयडी (७) कर्मचारी संख्या (८) व्यवसायाचे नाव (९) उपक्रम सुरू होणारी तारीख (१०) उत्पादनाचे स्वरूप (११) बँक तपशील (१२) एकूण गुंतवणूक.

२.२.४ सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगाच्या स्थापनेतील पाय-या/टप्पे

(Steps involved in Setting Up MSME)

नवीन व्यवसाय उपक्रमाची उभारणी ही एक आव्हानात्मक तसेच मोबदला दायक काम असते. उत्पादनाची, जागेची, कामगारांची, यंत्रसामग्रीची, तंत्रज्ञानाची निवड, वित्तीय व इतर साधन सामग्रीची जुळवा जुळवा अशी अनेक कामे करावी लागतात. या प्रत्येक कामात थोडी जरी चूक झाली तर फार महागात पडू शकते. उपक्रमाच्या अपयशाची सुरुवात त्याच्या जन्मापासूनच होऊ शकते. म्हणून MSME च्या स्थापने करता प्रभावी नियोजन करणे आवश्यक असते.

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रमाचे योगदान विचारात घेता हे उद्योग क्षेत्र मोठ्या प्रमाणात विस्तारित व्हावे असा सरकारकडून सातत्याने प्रयत्न होत आहे. कोणत्याही प्रकारचा सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम सुरू करायचे ठरवल्यानंतर त्याला MSME कार्यालयाकडून आवश्यक ती सर्व प्रकारची माहिती पुरवली जाते. त्यासाठी आवश्यक ती मदत केली जाते. शासनाच्या प्रोत्साहनामुळे उद्योजकांना MSME स्थापन करण्यामध्ये फारशा अडचणी येत नाहीत. परंतु असे असले तरी, कोणत्याही उपक्रमाच्या स्थापनेसाठी

उद्योजकांना काही अवस्था पार पाडाव्या लागतात. उदा. बाजारपेठ संशोधन करणे, त्याप्रमाणे वस्तू वा सेवा उत्पादनाची निवड करणे, वित्तीय अंदाज करणे, विपणन धोरण आखणे, तपशीलवार उपक्रमाची/ व्यवसायाची योजना विकसित करून व्यवसाय संरचनेची निवड करावी लागते. यामध्ये एकल मालकी, भागीदारी किंवा खाजगी मर्यादित कंपनी ठरवली जाते. त्यानंतर उद्योग नोंदणी प्रक्रियेच्या दिशेने वाटचाल करावी लागते. अशा प्रकारे कोणताही सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग स्थापन करताना काही पायऱ्या किंवा अवस्था पूर्ण कराव्या लागतात. त्या पुढील प्रमाणे.

२.२.४.१ प्रकल्प निवड (Project Selection):

सुयोग्य प्रकल्पाची निवड करणे ही नवीन उपक्रमाचा प्रारंभ करण्याच्या प्रक्रियेतील महत्त्वाची अवस्था होय. उपलब्ध व्यवसाय संधीचा किंवा नाविन्यपूर्ण व्यवसाय संधीचा विचार करून, त्यापैकी एका व्यवसाय संधीची प्रकल्पासाठी निवड करावी लागते. संभाव्य उद्योजकाच्या उपक्रमाचे यश हे योग्य प्रकल्पाच्या निवडीवर अवलंबून असते. कोणत्याही प्रकल्पाचा मूळ आधार हा कल्पना (Idea) असतो. व्यवसाय संधीच्या कल्पना जितक्या जास्त, तितका प्रकल्प निवडीस अधिक वाव असतो. नवनव्या कल्पनांची छाननी करून, त्यातून एका कल्पनेची प्रकल्प म्हणून निवड करण्यात येते. मात्र ही निवड आर्थिक, सामाजिक, तांत्रिक, वित्तीय इ. निकषावर आधारित करावी लागते. संभाव्य उद्योजकांनी भविष्यात अमलात आणावयाची योजना किंवा कल्पना म्हणजे प्रकल्प होय.

जागतिक बँकेच्या म्हणण्यानुसार प्रकल्प म्हणजे वस्तू व सेवा पुरवण्यासाठी, लागणाऱ्या सुविधा विकसित करण्यासाठी भांडवल गुंतवणुकीचा प्रस्ताव होय.

थोडक्यात विशिष्ट वेळेत विशिष्ट उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी शास्त्रीयपणे आखलेला कार्य आराखडा म्हणजे प्रकल्प असे म्हणता येईल. तर गुंतवणुकीसाठी संभाव्य संधी निश्चित करण्याच्या हेतूने आवश्यक त्या आर्थिक माहितीचे संकलन, एकत्रिकरण व विश्लेषण करण्याची प्रक्रिया म्हणजे प्रकल्प शोध होय.

प्रकल्प निवड ही एखाद्या संभाव्य व्यवसायासाठी योग्य प्रकल्प निवडीची एक महत्त्वाची व निर्णायक प्रक्रिया आहे. ज्यामध्ये संभाव्य कल्पनांचे मूल्यांकन करून धोरणात्मक उद्दिष्ट प्राप्त करण्यासाठी संसाधनांचा पर्याप्त उपयोग आणि अपेक्षित परताव्याचा समावेश केला जातो. सुचलेल्या प्रकल्प कल्पनांची आर्थिक परिस्थिती, सरकारी धोरण, बाजारपेठ इत्यादी घटकांच्या अनुषंगाने विश्लेषण करून एका प्रकल्पाची निवड केली जाते. प्रकल्पाची उद्दिष्टे आणि त्यातील स्वाभाविक समस्या यांचा मेळ घालून विवेकीपणाने प्रकल्पाची निवड करणे म्हणजे प्रकल्प निवड असे म्हणता येईल. एखाद्या उद्योजकाकडे अनेक प्रकल्प असू शकतात परंतु प्राप्त परिस्थितीमध्ये अधिकाधिक यश प्राप्त करून देऊ शकणारा व स्वतः अनुरूप असणारा असा प्रकल्प त्यांना निवडावा लागतो.

थोडक्यात सामान्यपणे स्वाँक विश्लेषण तंत्राचा वापर करून, अनेक प्रकल्पातून एक निश्चित प्रकल्पाची निवड करण्याची प्रक्रिया म्हणजे प्रकल्प निवड होय. यामध्ये उद्योजक आपल्या बलस्थानाचे व दुर्बलस्थानांचे तसेच प्रत्येक प्रकल्पातील संधीचे व आव्हानांचे विश्लेषण करतो आणि आपल्याला कोणता प्रकल्प सुरू करण्यास योग्य व फायदेशीर होईल, त्या प्रकल्प पासून कोणत्या अडचणींना तोंड द्यावे लागेल याचा विचार

करून अंतिम प्रकल्पाची निवड करतो.

साधारणपणे उद्योजकाला सुयोग्य प्रकल्पाची निवड करताना, खालील निकष विचारात घ्यावे लागतात.

- १) **गुंतवणुकीचे प्रमाण**– उद्योजकाला कुवतीप्रमाणे वाजवी गुंतवणूक करावी लागणारा प्रकल्प, ज्या प्रकल्पामध्ये खर्चाचे गुणोत्तर किमान असेल परंतु मिळणारे फायदे कमाल असतील.
- २) **स्थान निश्चिती**– ज्या ठिकाणी प्रकल्प उभारला जाईल तेथे पुरेशा पायाभूत सुविधा, आवश्यक मनुष्यबळ, अनुकूल वातावरण आणि इतर शासनाचे फायदे घेता येतील.
- ३) **तंत्रज्ञान** – संभाव्य प्रकल्पासाठी आवश्यक असणारे सध्याचे आणि भविष्यकालीन तंत्रज्ञान उपलब्ध होईल,
- ४) **संसाधने व उपकरणे** – प्रकल्पासाठी पुरेशा आणि सहज उपलब्ध होणाऱ्या विविध संसाधनाची व उपकरणांची गरज पूर्ण होईल.
- ५) **विपणन** – उद्योजकाला गळे कापूस स्पर्धेचा सहज मुकाबला करण्यासाठी आणि बाजारपेठेत सरस होण्याची विपणन व्यवस्था उपलब्ध असेल.
- ६) **जोखीम व्यवस्थापन**– प्रकल्पाशी संबंधित संभाव्य जोखीम आणि त्याच्या व्यवहार्यतेचे मूल्यांकन करण्यास जोखीम व्यवस्थापन उपयोगी पडेल.
- ७) **वस्तू व सेवांची निवड**– बाजारपेठेतील निरंतर मागणीनुसार यशस्वीपणे विपणन करून योग्य परतावा मिळवून देणाऱ्या वस्तू किंवा सेवेच्या उत्पादन प्रकल्पाची निवड.

२.२.४.२ तंत्रज्ञान आणि यंत्रसामग्री (Technology and Machinery)

MSME स्थापनेबाबत योग्य प्रकल्पाच्या निवडीनंतर त्या प्रकल्पाची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी अध्यायवत तंत्रज्ञान आणि यंत्रसामग्रीची जुळणी करणे आवश्यक आहे. हा MSME च्या स्थापनेतील दुसरा आणि महत्त्वाचा टप्पा समजला जातो. अगदी स्थानिक ठिकाणापासून जागतिक पातळीपर्यंत कोणत्याही प्रकारचा चडचए उपक्रम असला तरी त्याला आधुनिक तंत्रज्ञान आणि यंत्रसामग्रीची गरज आहे. सध्याच्या बदलत्या आणि गतिमान युगात तंत्रज्ञान आणि यंत्रसामग्री अभावी व्यवसायची स्थापना म्हणजे संबंधित उद्योजकाचा आत्मघातकीपणा ठरू शकतो. आपल्या व्यवसायासाठी कोणते तंत्रज्ञान व यंत्रसामग्री वापरावी याचा विचार करावा लागतो. देशी तंत्रज्ञान असावे की विदेशी तंत्रज्ञान असावे? हे ठरवणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय तंत्रज्ञान व यंत्रसामग्रीचे स्वरूप परंपरागत, प्रचलित, प्रगत व अतिप्रगत यापैकी कोणते ठेवावे हे आधीच विचारात घेतले पाहिजे. अलीकडे बहुतांश उपक्रमामध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) या तंत्रज्ञानाचा वापर करण्याचा कल दिसून येतो. तंत्रज्ञानातील कमतरता हा व्यवसाय नुकसानीत आणणारा प्रभावशाली घटक आहे. कुक्कुटपालन सारख्या वरवर सोप्या वाटणाऱ्या व्यवसायातील तांत्रिक कमतरतेमुळे अनेक हॅचरीज नुकसानीत येऊन बंद पडल्याची उदाहरणे आहेत. व्यवसायाला किरकोळ स्वरूपाची यंत्रसामग्री व उपकरणे आवश्यक असल्यास, त्याबाबत फारसा विचार करण्याची गरज नसते. मात्र किमती व अवजड यंत्रसामग्री

व उपकरणे हवी असल्यास त्याबाबत आवश्यक विचार करण्याची गरज असते. उदा. सन २०१० पूर्वी काजू प्रक्रिया उद्योगांमध्ये काजू फोडणे, सोलणे, निवडणे, प्रतवारी करणे, मापने आणि बांधणी करणे इत्यादी सर्व कामे कामगारांकडून देशी उपकरणांच्या साहाय्याने पूर्ण केली जात होती. परंतु आता ही सर्व कामे आधुनिक यंत्रसामग्री व तंत्रज्ञानाच्या उपयोगाने केली जातात. त्यामुळे तंत्रज्ञान व यंत्रसामग्री हा MSME स्थापनेचा प्रमुख भाग बनला आहे.

जुन्या पद्धतीवर मात करण्यासाठी, उत्पादनात स्वयंचलन आणण्यासाठी, कार्यक्षमतेमध्ये सुधारणा करण्यासाठी, पुरवठा साखळीची पर्याप्त क्षमता मिळवण्यासाठी आणि माहिती व्यवस्थापनाची परिणामकारकता वाढवून, स्पर्धात्मक लाभ मिळवण्यासाठी MSME स्थापनेमध्ये यंत्रसामग्री व तंत्रज्ञान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. MSME च्या उत्पादनासाठी यंत्रसामग्री, व्यवस्थापनासाठी डिजिटल साधने आणि जोखीम कमी करण्यासाठी प्रत्यक्ष वेळेवर नियंत्रण, या सर्व बाबी यंत्रसामग्री आणि तंत्रज्ञानावर अवलंबून असून, त्याचा विचार प्रामुख्याने उद्योग स्थापनेपूर्वी करावा लागतो. अनेक MSME ना निधीची कमतरता असल्यामुळे नवनवीन यंत्रसामग्री आणि तंत्रज्ञान मिळवण्यात अडचणी निर्माण होत आहेत. परंतु केंद्राकडून सरकारी योजना आणि उपक्रमातील आधुनिकीकरणात वाढ करण्यासाठी परवडणारे तंत्रज्ञान आणि यंत्रसामग्री, तसेच प्रशिक्षण आणि आर्थिक सहाय्य करण्याच्या योजना उपलब्ध झाल्या आहेत. साधारणपणे MSME स्थापनेबाबत तंत्रज्ञान व यंत्रसामग्रीची आवश्यकता पुढीलप्रमाणे स्पष्ट होते.

- १) कार्यक्षमतेत आणि उत्पादकतेत सुधारणा (Improvement in efficiency productivity) - आधुनिक यंत्रसामग्री आणि तंत्रज्ञानामुळे उपक्रमाची विविध कार्ये स्वयंचलित होतात. त्यामुळे शारीरिक श्रम कमी होऊन उत्पादन प्रक्रिया सुव्यवस्थित होते. पर्यायाने उद्योगातील उत्पादकता आणि कार्यक्षमता वाढण्यास मदत होते.
- २) खर्चात कपात (Reduce cost) - स्वयंचलन आणि सामग्रीचा पर्याप्त वापर आधुनिक तंत्रज्ञानातून होतो. त्यामुळे कर्मचाऱ्यांच्या प्रयत्नांची व्दिरुस्ती आणि साधनसामग्रीचा अपव्यय टाळला जातो. परिणामी एकूण कार्यात्मक खर्च कमी होतो.
- ३) गुणवत्तेत वाढ (Enhanced Quality) - चांगल्या तंत्रज्ञान व यंत्रसामग्रीमुळे गुणवत्ता नियंत्रण सक्षम बनते आणि उत्पादनाचा दर्जा सुधारतो. त्यामुळे शुन्य दोष उत्पादने तयार होतात. एकूण उत्पादनातील गुणवत्ता सुधारते.
- ४) चांगले व्यवस्थापन (Better Management) - डिजिटल साधनांच्या सहाय्याने ग्राहकांच्या माहिती बरोबरच बाजारपेठेची परिस्थिती समजते. प्रभावी विक्री वृद्धीसाठी पुरवठा साखळी सक्षम बनवली जाते. यासाठी आवश्यक वित्त व्यवस्थापन केले जाते. त्यामुळे व्यवस्थापनाची परिणामकारकता वाढते.
- ५) नवनिर्मिती आणि स्पर्धात्मकता (Innovation Competitiveness)- नवीन तंत्रज्ञानाचा अवलंब केल्याने MSME ची नवीन उत्पादने विकसित होतात. सध्याच्या उत्पादन प्रक्रियेत सुधारणा होते. त्यामुळे या व्यवसायांना स्थानिक ते जागतिक बाजारातील स्पर्धात्मक परिस्थितीचा सामना करणे सहज शक्य होते.

वरील फायद्यासाठी MSME च्या स्थापने करीता वेगवेगळ्या प्रकारचे तंत्रज्ञान आणि यंत्रसामग्री आवश्यक आहे. त्यामध्ये विशिष्ट उद्योगाच्या उत्पादन प्रक्रियेसाठी उत्पादन यंत्र सामग्री, वित्तीय व्यवस्थापनासाठी डिजिटल साधने, तर पुरवठा साखळी व जोखीम व्यवस्थापनासाठी विशेष तंत्रज्ञान इत्यादीचा समावेश होतो. मात्र अद्ययावत तंत्रज्ञान व यंत्रसामग्री प्राप्त करताना उद्योजकांना बऱ्याच अडचणीचा सामना करावा लागतो. त्यामध्ये यंत्रसामग्रीत गुंतवणूक करण्यासाठी भांडवलाचा अभाव, MSME च्या फायद्याची माहिती नसल्याने जागरूकतेचा अभाव आणि तंत्रज्ञानाशी निगडित कुशल मनुष्यबळाची कमतरता दिसून येत असल्याने MSME साठी तंत्रज्ञान व यंत्रसामग्री उपलब्ध होत नाही. त्यामुळे त्यावर उपाययोजना म्हणून शासनाने खालील योजना लागू केल्या आहेत.

- १) क्रेडिट लिंकड कॅपिटल सबसिडी आणि टेक्नॉलॉजी अपग्रेडेशन स्कीम. (CLCS-TUS)
 - २) MSME चॅम्पियस स्कीम (MSME Champion Scheme)
 - ३) टेक्नॉलॉजी सेंटर सिस्टम प्रोग्राम. (TCSP)
 - ४) MSME टूल रूम्स (MSME Tool Rooms)
 - ५) डिजिटल MSME.
- २.२.४.३ वित्तीय व्यवस्था (Arranging Finance)

सुलभ वित्तीय व्यवस्था करणे हा सूक्ष्म लघु आणि मध्यम उपक्रम स्थापनेतील महत्त्वाचा टप्पा आहे. वित्त पुरवठा हा व्यवसायचा रक्तपुरवठा असल्याने उद्योग स्थापनेच्या एकूण प्रक्रियेत वित्त व्यवस्थापनाला एक वेगळेच महत्त्व प्राप्त होते असे म्हणता येईल. कारण कोणत्याही व्यवसायाला लागणाऱ्या यंत्रसामग्री, घटक वस्तू, मनुष्यबळ इ. आदानाची परिणामकारकता वित्तीय व्यवस्थेवर अवलंबून असते. अर्थात व्यवसाय सुरू करण्यासाठी, चालवण्यासाठी आणि वाढवण्यासाठी भांडवलाची आवश्यकता असते. MSMEच्या प्रकल्पाची निवड करून, तंत्रज्ञान आणि यंत्रसामग्रीचा आवाका निश्चित झाल्यानंतर त्यासाठी आवश्यक असणारे भांडवल प्रमाण निश्चित करावे लागते. बऱ्याच वेळा व्यवसायाची निवड करताना त्यामधील भांडवलाची आवश्यकता समजून घ्यावी लागते. संभाव्य उद्योजकांनी जर काळजीपूर्वक वित्तीय व्यवस्थेचा आराखडा तयार केला नाही तर, त्यांचा संभाव्य प्रकल्प अपयशी होण्यास वेळ लागत नाही. साधारणपणे व्यवसायाच्या आकारमानुसार भांडवलाची आवश्यकता वाढत जाते. उत्पादन पद्धती व तंत्रे कोणत्या प्रकारचे वापरावे लागेल, म्हणजेच भांडवल प्रधान की श्रम प्रधान यावरून वित्तीय गरज कमी-अधिक होऊ शकते.

वित्तीय व्यवस्था म्हणजे MSME साठी आवश्यक भांडवलाचा अंदाज करणे, भांडण उभारणीचे मार्ग निश्चित करणे आणि त्याद्वारे भांडवलाच्या उभारण्याची व्यवस्था करणे होय. भांडवलचे स्थिर भांडवल आणि खेळते भांडवल असे दोन प्रकार पडतात. MSMEच्या उत्पादन प्रक्रिया उद्योगाला स्थिर भांडवलाची आवश्यकता असते, तर मोठ्या प्रमाणात उलाढाल अपेक्षित असणारा व्यापारी उपक्रम हाती घ्यायचा असल्यास खेळत्या भांडवलाची गरज भासते. कॅन्ड्युमर्स स्टोअर्स, डिपार्टमेंटल स्टोअर्स, सुपर बाजार या यासारख्या उपक्रमातील खेळत्या भांडवलाची गरज मोठी असते. तर अवजड यंत्रसामग्री तयार करणाऱ्या उद्योगात

कोट्यावधी रुपयांची स्थिर भांडवल गुंतवणूक करावी लागते. MSME कायदा २००६ किंवा एप्रिल २०२५ मध्ये सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगासाठी आवश्यक असणारी भांडवलाची किमान आणि कमाल मर्यादा स्पष्ट केलेली आहे. वित्तीय व्यवस्थेमध्ये उद्योगासाठी लागणाऱ्या भांडवलाच्या प्रमाणा बरोबरच आवश्यक ते भांडवल कसे व कोणत्या मार्गाने उभे करावयाचे हेही ठरवावे लागते. एकूण भांडवलात मालकीचे भांडवल आणि कर्जाऊ भांडवल यांचे एकमेकाशी असणारे प्रमाण देखील पर्याप्त राखण्याचा विचार करावा लागतो. बरेच नवोदित उद्योजक कर्जाऊ भांडवलाच्या अतिरिक्त वापरामुळे व्याजाच्या बोजाखाली सापडून अपयशी ठरल्याचे अनेक उदाहरणे आहेत.

वित्तीय व्यवस्थेचे महत्त्व:

आज व्यवसाय संस्थांचा आकारमान आणि कार्य व्याप्तीत प्रचंड बदल होत आहे. साहजिकच त्यांच्या वित्तविषयक गरजाही वाढल्या आहेत. भांडवलाची मागणी करणाऱ्या नवोदित संस्था अनेक, पण भांडवलाचे स्रोत मर्यादित अशी परिस्थिती पहावयास मिळत आहे. संस्थामधील तीव्र स्पर्धा, तंत्रज्ञान सुधारणांचा मोठा वेग, कारभाराची प्रचंड व्याप्ती यामुळे वित्तीय व्यवस्थेची पर्याप्त तजवीज करण्यासाठी विभिन्न मार्ग शोधले जात आहेत. भांडवल बाजाराची स्थिती, संस्था वरील वाढती सरकारी नियमाने आणि उपलब्ध साधनसामग्रीच्या काळजीपूर्वक वापराची गरज या सर्वांमुळे आपल्या उपक्रमात पद्धतशीरपणे व वस्तुनिष्ठपणे वित्तीय व्यवस्था करणे आवश्यक आहे प्रभावी वित्तीय व्यवस्थेमुळे पुढील फायदे होतात.

- १) संभाव्य उपक्रमाच्या स्थापनेत सुलभता व गती प्राप्त होते
- २) भांडवल उभारणीचे अनेक मार्ग व योग्य विश्लेषण.
- ३) उपक्रमासाठी पर्याप्त भांडवलीकरण
- ४) जोखीम व उत्पन्न आणि लाभ प्रदत्ता व रोखता यात सुरेख मेळ.
- ५) उपक्रमाच्या विस्तार व विविधीकरणास चालना
- ६) यंत्रसामग्री व तंत्रज्ञानाच्या गरजा पूर्तते बरोबरच स्पर्धेत आघाडी.

संभाव्य उद्योजकांनी आपल्या उपक्रमाच्या प्रभावी वित्तीय व्यवस्थेसाठी भांडवल उभारणीचे पुरेशे मार्ग निश्चित करावे लागतात. त्यामध्ये कर्जाऊ भांडवलासाठी वेगवेगळ्या बँका, वित्तीय संस्था, सहकारी संस्था इत्यादींचा विचार करून त्याचे स्वतः किंवा तज्ञांच्या सहाय्याने वित्तीय विश्लेषण करावे लागते. याशिवाय MSME स्थापना व वृद्धीसाठी आणि त्यांच्या सुरळीत वित्तीय व्यवस्थेसाठी शासनाकडून विविध योजना राबवल्या गेल्या आहेत. त्यामुळे संबंधित उद्योगांना पुरेशा निधी उपलब्ध होतो आणि निधीच्या प्रमाणात काही रक्कम अनुदान मिळते. परिणामी वित्तीय व्यवस्थेसाठी अनुकूल परिस्थिती तयार होते. MSME च्या वित्तीय व्यवस्थेकरिता शासनाच्या पुढील योजनांचा समावेश होतो.

- १) Prime Minister MUDR A Yojana (PMMY)

- २) Prime Minister Employment Generation Program. (PMEGP)
- ३) Credit Gurantee Scheme for Micro Small Enterprise.
- ४) Micro Small Enterprises-Cluster Development Program. (MSE-CDP)
- ५) Scheme of Fund for Registration of Traditional Industries. (SFURTI)
- ६) Self Reliant India (SRI) Fund.
- ७) Scheme for Promotion of Innovation, Rural Industries Entrepreneurship. (SPIRE)

वरील प्रमाणे शासनाच्या योजनांचा लाभ घेऊन निधी उभारता येते. शिवाय अनेक वित्तीय संस्था उद्योग सुरू करण्यासाठी भांडवली सहाय्य आणि उद्यम भांडवल प्रदान करतात. परंतु त्यासाठी मजबूत प्रकल्प अहवाल, वित्तीय अंदाजपत्रक, आवश्यक परवाने, कायदेशीर कागदपत्रे आदी औपचारिक प्रक्रिया पूर्ण कराव्या लागतात.

२.२.४.४ उद्योग घटकाचा विकास (Unit Development)

उद्योग घटकाचा विकास हा सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रम स्थापनेतील महत्त्वाचा टप्पा आहे. उपक्रमाच्या स्वरूपानुसार प्रकल्पाची निवड, आवश्यक तंत्रज्ञान आणि यंत्रसामुग्रीची जुळणी आणि व्यवसायाच्या आकार प्रकारानुसार वित्तीय व्यवस्था केल्यानंतर संभाव्य उद्योजकाला आपल्या उद्योग घटकाचा विकास करणे महत्त्वाचे असते. उद्योग घटकाचा विकास म्हणजेच उद्योजकाच्या ध्येय पुर्ततेसाठी सातत्याने टाकलेले पुढचे पाऊल होय.

संभाव्य उपक्रमाच्या उत्पादन आणि प्रक्रियेच्या बाबतीत निर्णय घेतल्यानंतर पुढील महत्त्वाचा प्रश्न म्हणजे आपले संभाव्य उद्योग युनिट कोठे स्थापन करायचे? देशभरात कोणत्याही ठिकाणी लघु उद्योग सुरू करण्यास परवानगी असली तरी कच्च्या मालाची उपलब्धता, तज्ञ, कुशल व अकुशल कामगारांची उपलब्धता, बाजारपेठ, पायाभूत सुविधा आणि सरकारी योजना या सर्व गोष्टींचा विचार करून उद्योजकांना आपल्या उद्योगाचे स्थळ निश्चित करावे लागते. अनेक लघु उपक्रम किंवा सेवाधारित उपक्रम आपल्या घरातच सुरू करणे हे सुयोग्य ठिकाण होऊ शकते. कारण त्यांच्या उपक्रमाचा पसारा अधिक नसतो. मर्यादित जागेत उपक्रमाचे सर्व व्यवहार पूर्ण होऊ शकतात. परंतु उद्योग स्थापना म्हणजे उद्योगाच्या नावाचा बोर्ड लावून ग्राहकांची प्रतीक्षा करणे एवढेच अपेक्षित नसते. तर उद्योगासाठी अनुकूल जागा शोधून त्याच्या खरेदीच्या योग्य वाटाघाटी करणे गरजेचे असते. उद्योग व्यवसायाचे यशापयश हे बहुतांशी उद्योगाच्या ठिकाणावर अवलंबून असते.

अ) इमारत बांधकाम (Construction of Building):

संभाव्य उद्योगाच्या व्याप्तीनुसार निर्धारित जागेवर शेड किंवा इमारती बांधकाम करणे आवश्यक असते. उद्योगाच्या प्रकाराला सुसंगत इमारतीचे बांधकाम करण्यासाठी योग्य आर्किटेक्टच्या मार्गदर्शनाप्रमाणे कारखाना इमारतीचे डिझाईन, अंदाजीत खर्च, त्यासाठी लागणाऱ्या भांडवल उभारणी करित कर्जाचा प्रस्ताव, इमारतीवर खर्च केलेल्या रकमेचे प्रमाणपत्र आणि अर्ज वितरणाची व्यवस्था या सर्व बाबी पूर्ण करून घ्याव्या लागतात.

ब) उपयोगिता जोडणी (Utility Connections):

उद्योग रचनेच्या विकासातील प्रमुख घटक म्हणजे उद्योग स्थळी वीज आणि पाणी उपयोगिताची जोडणी करून घेणे होय. उद्योगाचे ठिकाण औद्योगिक वसाहतीत असेल तर तेथे शासनाकडून वीज, पाणी, दळणवळण या सारख्या पायाभूत सुविधा अल्प दरात उपलब्ध होतात. MSME कोणत्याही ठिकाणी स्थापन करता येते. तेथे उद्योगाला आवश्यक उर्जेच्या प्रमाणात विजभार कनेक्टिव्हिटी आणि पुरेशा पाण्याची जोडणी करून घ्यावी लागते. जर वीज व पाणी उपयोगितेच्या जोडणीत अडथळा आला असेल तर इमारत बांधकामासह उद्योग घटक विकासाची पुढील कामे अडकून राहतात. ते टाळण्यासाठी वीज मंडळाकडे विहित नमुन्याचा औपचारिक अर्ज करून, सदर ठिकाणी मूल्यांकनासाठी विद्युत निरीक्षकाला बोलावून अपेक्षित विजभार मंजूर करून घेणे आवश्यक असते.

क) तीन 'M' ची प्राप्ती/जुळणी:

१) Manpower-मनुष्यबळ: उद्योग घटक स्थापन झाल्यानंतर आवश्यक/संभाव्य कर्मचाऱ्यांची आकडेवारी प्रकल्प अहवालात केली जाते. मात्र प्रकल्पाची प्रत्यक्ष स्थापना करण्यापूर्वी व स्थापना करित असताना कोणते व किती अभियंते आणि कर्मचारी उपलब्ध असले पाहिजेत. याची तजवीज या उद्योग घटक विकासाच्या टप्प्यात करावी लागते.

२) Machinery-यंत्रसामग्री: यंत्रसामग्रीची निवड आणि मागणी करण्याचे महत्त्वाचे काम उद्योग घटक विकास प्रक्रियेत करावे लागते. MSME च्या वर्तमान व भविष्यकालीन आवश्यकतेनुसार विशिष्ट तंत्रज्ञान व यंत्र सामग्रीची माहिती घेऊन व सर्वेक्षण करून त्या उपलब्ध केल्या पाहिजेत. यंत्रसामग्री व उपकरणांची निवड करण्यापूर्वी राष्ट्रीय- आंतरराष्ट्रीय व्यापार मेळावे किंवा प्रदर्शनातून प्रत्यक्ष विविध प्रकारच्या यंत्रसामग्री पाहण्यास व माहिती घेण्यास उपलब्ध होतात. त्यानुसार उद्योजकाने विचार करून किंवा त्या क्षेत्रातील तज्ञ व वापरकर्त्यांशी सल्लामसलत करून आवश्यक यंत्रसामग्री मिळवून घ्यावी लागते.

३) Materials-साधनसामग्री: साधनसामग्रीचे नियोजन आणि खरेदी हा MSME घटक विकासातील महत्त्वाचा भाग आहे. यासाठी सुरुवातीपासूनच प्रभावी मालसाठा व्यवस्थापन (Inventory Management) झाले पाहिजे. यामुळे उद्योग घटकासाठी साधनसामग्रीची मागणी लवकर किंवा अधिक होऊन भांडवल अडकून रहात नाही किंवा साधन सामग्रीच्या अनुपलब्धतेमुळे उद्योगाच्या उत्पादन प्रक्रियेत खंड पडणार नाही. म्हणून साधनसामग्रीची निरंतर व पर्याप्त उपलब्धता आवश्यक आहे.

२.२.४.५ उद्योजकता निवेदन (ज्ञापन) दाखल: (उद्योजकता निवेदन भरणे) (Entrepreneurship Memorandum Filling)

उद्योजकतेचे निवेदन (ज्ञापन) तयार करून ते दाखल करणे हा MSME स्थापनेचा एक महत्त्वाचा टप्पा आहे. उद्योजकांने उपक्रमाच्या विकासाची अवस्था पूर्ण केल्यानंतर त्यांना संपूर्ण उद्योगाचे किंवा सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रम या प्रकारानुसार एक औपचारिक निवेदन पत्रक (ज्ञापन) तयार करून जिल्हा उद्योग केंद्रात दाखल करावे लागते. हे निवेदन पत्रक जिल्हा उद्योग केंद्राच्या अखत्यारीत किंवा अधिकार क्षेत्रातील उद्योगाशी मर्यादित असते. यालाच उद्योग आधार पत्र असेही म्हटले जाऊ शकते. संभाव्य उद्योजकाला किंवा

ज्या व्यक्तीला सूक्ष्म, लघु किंवा मध्यम उद्योग स्थापन करून उत्पादन किंवा सेवा प्रदान करण्याचा हेतू साध्य करायचा आहे त्यांना आपल्या उद्योगाचे निवेदन पत्रक (ज्ञापन) आपल्या भागातील जिल्हा उद्योग केंद्रात दाखल करणे आवश्यक असते.

निवेदन (ज्ञापन) दाखल करण्यासंदर्भात अधिसूचनेच्या अनुसूची-II प्रमाणे उद्योजक निवेदन (Entrepreneurs' Memorandum) फॉर्म (अर्ज) भरण्याची (दाखल करण्याची) कार्यप्रक्रिया पुढीलप्रमाणे आहे.

जिल्हा उद्योग केंद्रातून फॉर्म मिळवून तो भरावा लागतो किंवा इंटरनेटच्या आधारे www.dcmsme.gov.in किंवा www.laghu-udyog.com या वेबसाईटना भेट देऊन तेथील पोर्टलवरून उद्योजक निवेदन (Entrepreneurs' Memorandum Form) फॉर्म उतरून (download) घ्यावा लागतो. त्यामध्ये उद्योजकांची सर्व माहिती भरावी लागते. निवेदन फॉर्म (ज्ञापन) भरून दाखल करताना जिल्हा उद्योग केंद्राकडून सर्व कोड नंबर एच् (Entrepreneurs Memorandum) नंबर, उपक्रमाचा प्रकार, जमा केलेली तारीख इत्यादी बाबींची नोंद त्या फॉर्मवर केली जाते. सदर निवेदनाला अंतिम मान्यता देण्यापूर्वी जिल्हा उद्योग केंद्राकडून त्या निवेदन फॉर्मची पडताळणी केली जाते, त्यामधील सही सह उपक्रमांची लक्षपूर्वक माहिती पाहून उद्योजकांने हमीपत्र जोडलेले आहे की नाही? याचीही तपासणी केली जाते. त्यानंतर मान्यता पत्र पोस्टाद्वारे पाच दिवसांच्या आत पोहोच केले जाते किंवा ऑनलाईन सादर केला असेल तर त्याच दिवशी पाठवले जाते. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रमापासून तयार होत असलेले उत्पादन किंवा पुरवल्या जाणाऱ्या सेवा, यानुसार उद्योजकाने निवेदन (ज्ञापन) पत्रात सर्व माहिती भरलेला फॉर्म/दस्त जिल्हा उद्योग केंद्रात रेकॉर्ड म्हणून ठेवला जातो.

ज्या सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रमांकडून सेवा पुरवल्या जातात. त्याची प्रत एच् नंबरसह त्या त्या राज्याच्या लघु उद्योग सेवा संस्थेकडे (Small Industries Service Institute) पाठवावे लागते. तर ज्या मध्यम उपक्रमांकडून विशिष्ट प्रकारचे उत्पादन किंवा प्रक्रिया केली जाते. त्याच्या निवेदनाची एक प्रत एच् नंबरसह त्या त्या राज्याच्या लघु उद्योग सेवा संस्थेकडे आणि विकास आयुक्त (लघु उद्योग) यांच्या कार्यालयातील सहविकास आयुक्त यांच्याकडे पाठविली जाते.

निवेदन (ज्ञापन) फॉर्मचे File Part I आणि File Part II असे दोन भाग असतात. सर्व सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योजकांनी आपल्या उपक्रमानुसार वस्तू व सेवांच्या निर्मितीप्रमाणे आणि गुंतवणूक व आकारमानाप्रमाणे निवेदन (ज्ञापन) फॉर्मचा File Part I भरून जिल्हा उद्योग केंद्र जमा करावा लागतो. त्यानंतर संबंधित उपक्रमातून वस्तू व सेवांची निर्मिती सुरू झाल्यानंतर दोन वर्षांच्या आत उद्योजकाने निवेदन फॉर्मचे File Part II भरून जिल्हा उद्योग केंद्रात जमा केले पाहिजे. जर दोन वर्षांच्या आत उद्योजक निवेदन फॉर्म File Part II जमा झाला नाही तर अगोदर भरलेला निवेदन फॉर्म File Part I अमान्य /अवैध होऊ शकतो.

उद्योजक निवेदन पत्रकात दाखल केल्याखेरीज उद्योजकांनी आपल्या उपक्रमाच्या निर्मिती होणाऱ्या वस्तू व सेवांमध्ये बदल केला असेल किंवा उपक्रमाच्या यंत्र सामग्रीतील/ उपकरणातील गुंतवणुकीत बदल केला असेल, तर त्या बदलाची सविस्तर लेखी माहिती एक महिन्यांच्या आत जिल्हा उद्योग केंद्राला कळविली

पाहिजे. प्रत्येक सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग घटकांनुसार उद्योजकाने निवेदन दाखल केल्याप्रमाणे त्याची मंजूरी देण्यापूर्वी सर्व कागदपत्रांची कायदेशीर व प्रशासकीय तपासणी केली जाते. उदा. औषध नियंत्रण आदेशानुसार औषध परवाना, प्रदूषण नियंत्रण मंडळाकडून ना हरकत दाखला, कोणताही उद्योग घटक स्थानिक निर्बंधाची उल्लंघन करत नाही, उद्योग रचनेत व यंत्रसामुग्रीतील गुंतवणूक मर्यादा ओलांडलेली नाही किंवा उद्योग घटकाची मालकी, नियंत्रण व अनुदानाबाबतची हमी दुसऱ्या कोणाची नाही, याचे मूल्यमापन केले जाते. याबाबत सर्व लेखी रेकॉर्ड जिल्हा उद्योग केंद्रात इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाद्वारे संगणकावर जतन करून ठेवले जाते.

२.२.४.६ मान्यता (Approvals):

प्रत्येक सूक्ष्म, लघु किंवा मध्यम उद्योग घटक सुरू करताना विविध नियमांचे पालन करणे आवश्यक आहे. वरील टप्प्यात MSME बाबतचे उद्योजकाने निवेदन दाखल केल्यानंतर, त्याची मंजूरी मिळवावी लागते. सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांच्या स्वरूपानुसार कोणत्या वस्तूचे उत्पादन केले जाणार आहे? किंवा कोणत्या सेवा पुरवल्या जाणार आहेत? त्यानुसार उद्योजकांना वेगवेगळ्या प्रकारच्या परवानग्या आणि मंजूरी घ्याव्या लागतात.

तथापि २५ जुलै १९९१ रोजी भारत सरकारने बऱ्याच सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांना काही नियंत्रणे ठेवली आहे. मात्र परवानगी घेण्यापासून मुक्त केले आहे. केवळ सहा उत्पादन गटासाठी परवाना अनिवार्य असून इतर कोणत्याही चडचए उपक्रमांना कोणताही परवाना घेणे बंधनकारक नाही.

२.२.४.७ मंजूरी (परवाना) आणि गुणवत्ता प्रमाणपत्र (Clearance and Quality Certification)

उद्योजकाला आपल्या सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग घटकाच्या स्वरूपानुसार किंवा उत्पादित वस्तू व सेवानुसार विविध मंजूरी किंवा परवानग्या घ्याव्या लागतात. त्याप्रमाणे अनेक मंजूरी किंवा परवानग्या करिता अर्ज करावा लागतो. साधारणपणे MSME क्षेत्रात पुढील तीन प्रकारच्या परवानग्या मिळवाव्या लागतात.

(अ) नियमक किंवा करविषयक मंजूरी / परवानगी- (Regulatory Or Taxation Clearances):

MSME सुरू करताना उद्योजकांना काही नियामक/ कायदेविषयक व करविषयक परवानग्या घ्यावे लागतात. यामध्ये पुढील बाबींचा समावेश होतो.

- (१) वस्तू व सेवा कर कायदांतर्गत नोंदणी
- (२) केंद्रीय उत्पादन शुल्क कायदानुसार नोंदणी
- (३) आयकरचा भरणा संबंधित क्षेत्राचा आयकर अधिका-याची मंजूरी
- (४) भागीदारी कराराची नोंदणी- संबंधित क्षेत्राचा सर्वसाधारण निरीक्षक मंजूरी
- (५) वजन आणि मापनाचे प्रमाण - राज्यातील वजन व मापन निरीक्षक मंजूरी
- (६) राज्य विद्युत बोर्डाकडून वीज जोडणी मंजूरी.
- (७) वीज जोडणी असलेल्या उद्योगात २० पेक्षा जास्त कामगार तर वीज कनेक्शन नसलेल्या उद्योगात दहापेक्षा जास्त कामगार नियुक्ती केल्याबाबत कारखाना मुख्य निरीक्षक मंजूरी

(ब) पर्यावरण आणि प्रदूषण विषयक परवानगी (Environment Pollution Related Clearances):

प्रदूषण टाळून पर्यावरणाचे संवर्धन करण्यासाठी MSME उद्योगाना पर्यावरण आणि प्रदूषण संबंधी मंजूरी घेणे सुलभ केले आहे. विशेषता पाणी आणि वायू प्रदूषणाबाबत मान्यता मिळवण्याची पद्धत खूप सुलभ झाली आहे. काही ठराविक व १७ क्लिष्ट प्रदूषण करणाऱ्या विभागा व्यतिरिक्त अन्य उद्योगासाठी फक्त अर्ज भरून त्याची पोहोच घ्यावी लागते. खालील उद्योगासाठी मात्र योग्य ती कार्यवाही पूर्ण करून मंजूरी घ्यावी लागते.

(१) रसायनिक (२) साखर (३) सिमेंट (४) फरमेंटेशन व डिस्टिलरी (५) ल्युमिनियम (६) पेट्रोकेमिकल्स (७) थर्मल पावर (८) तेल शुद्धीकरण (९) सल्फ्युरिक ऍसिड (१०) कातडी कमावणे (११) कॉर्पस स्मेल्टर (१२) झिंक स्मेल्टर (१३) लोखंड व पोलाद (१४) लगदा व कागद (१५) रंग (१६) क्वाटरनॅरी, (१७) मूलभूत औषधे.

(क) उत्पादन आधारित मंजूरी (Project Specific Clearances)

उत्पादनाशी निगडित वेगवेगळ्या विभागाची /खात्याची परवानगी मिळवावी लागते त्यामध्ये -

- १) औषध निर्मिती उद्योगासाठी राज्य औषध नियंत्रणचा परवाना
- २) दुग्ध प्रक्रिया आणि दुग्ध उत्पादनासाठी राज्य कृषी व दुग्ध प्रक्रिया उद्योग विभागाकडून मंजूरी
- ३) छापखाना उद्योगाची स्थापनेसाठी जिल्हा न्यायाधीशांची मंजूरी
- ४) शीतगृह बांधकामाच्या परवान्यासाठी राज्याच्या नियुक्त केलेल्या अधिकाऱ्याकडून मंजूरी
- ५) लाकडू काम उत्पादनासाठी जिल्हा फॉरेस्ट अधिकाऱ्याची मंजूरी
- ६) कीटकनाशक निर्मिती उद्योगासाठी केंद्राने किंवा राज्य सरकारच्या कृषी खात्याची मंजूरी
- ७) काडीपेटी /फटाके उद्योग स्फोटके संचलन संचालनालय स्फोटके कायद्यासाठी परवाना घेणे आवश्यक
- ८) घरगुती विद्युत उपकरणे भारतीय मानक ब्युरो कडून परवाना

गुणवत्ता प्रमाणपत्र (Quality Certification)

MSME उपक्रम स्थापना व विकासातील महत्त्वाचा व अंतिम टप्पा म्हणजे गुणवत्ता प्रमाणपत्र प्राप्त करणे होय. आजच्या स्पर्धात्मक बाजारामध्ये गुणवत्ता प्रमाणपत्र अत्यंत महत्त्वाचे बनले आहे. ग्राहकांच्या अपेक्षापूर्ती करणाऱ्या वस्तू तयार करून त्यावरती ते विश्वास ठेवतील अशी यंत्रणा विकसित करणे यासाठी गुणवत्ता प्रमाणीकरण करण्याची गरज असते. विशेषतः निर्यातीत स्थान मिळवण्यासाठी गुणवत्ता प्रमाणपत्र महत्त्वाचे आहे. म्हणून ISO:9000 हे प्रमाणपत्र प्राप्त करणे आवश्यक आहे. यामध्ये MSME च्या वेगवेगळ्या उद्योग घटकांनुसार ISO: 9000 चे गुणवत्ता प्रमाणपत्र वेगवेगळे असते. त्यासाठी उद्योजकाने उपलब्ध संसाधनांचा पर्याप्त उपयोग करून खर्चात कपात आणि एकूण कार्यक्षमतेत वाढ केल्यास संबंधित उद्योग घटकाची उत्पादकता, पर्यायाने गुणवत्तेत वाढ होते. यामुळे गुणवत्ता प्रमाणपत्र प्राप्त करता येते. गुणवत्ता ही MSME ची जीवनशैली बनली पाहिजे. शासनाकडून MSME क्षेत्रात गुणवत्ता वाढीचा कार्यक्रम राबवण्याची योजना हाती घेतली आहे. त्यामुळे जे MSME उद्योग ISO:9000 हे गुणवत्ता प्रमाणपत्र प्राप्त

करतात. त्यांना ते मिळवण्यासाठी झालेल्या एकूण खर्चापैकी ७५ टक्के खर्च परतावा म्हणून दिला जातो. किंवा प्रत्येक उद्योग घटकासाठी जास्तीत जास्त ७५ लाख रुपये प्रोत्साहन म्हणून दिले जातात. ही योजना MSME मध्ये आधुनिकता आणि तंत्रज्ञान उन्नतीला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि संबंधित उद्योगाच्या उत्पादनाची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी राबवली जाते. MSME च्या प्रत्येक उद्योग घटकाला ISO:9000 मिळवण्यासाठी किंवा आंतरराष्ट्रीय समकक्ष गुणवत्ता मानक मिळवण्यासाठी शासनाने एक नवीन योजना सुरू करण्यात आली आहे. त्यामध्ये प्रत्येक उद्योग युनिटला गुणवत्ता मानक प्राप्त करण्यासाठी जास्तीत जास्त %5 लाख रुपये किंवा एकूण लागणाऱ्या खर्चाच्या ७५% इतके आर्थिक सहाय्य दिले जाते. त्यामुळे MSME उद्योग घटकांना या योजनेचा लाभ घेण्यासाठी गुणवत्ता जागरूकता आणि गुणवत्ता प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होण्यास प्रोत्साहित केले जाते.

थोडक्यात कोणताही सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग स्थापन करताना प्रभावी नियोजन करून, वरील प्रमाणे सर्व अवस्थांची तपशीलवार अंमलबजावणी केली पाहिजे. तरच उपक्रमाची/ उद्योगाची वाटचाल भविष्यकालीन ध्येय पूर्ततेच्या दिशेने होऊ शकते.

२.३ सारांश:

सूक्ष्म लघु आणि मध्यम उपक्रमाची मोठ्या संख्येने स्थापना करणे ही सध्याच्या स्पर्धात्मक परिस्थितीची गरज आहे. रोजगार निर्मिती, दारिद्र्य निर्मूलन, समतोल प्रादेशिक विकास, स्थूल उत्पादनात वाढ, निर्यात वृद्धी, परकीय चलन प्राप्ती इत्यादी हेतू साध्य करण्यासाठी सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमाचे योगदान मोलाचे आहे. त्यामुळे देशाच्या सामाजिक आर्थिक विकासात भर पडते. याकरिता या क्षेत्राच्या विकासासाठी सरकार वेळोवेळी विविध योजना, अनुदाने आणि सवलतीच्या माध्यमातून प्रोत्साहन देत आहे. म्हणून संभाव्य उद्योजकांनी औपचारिक व कायदेशीरपणे MSME ची स्थापना करणे महत्त्वाचे आहे. सध्या सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रम विकास कायदानुसार ऑनलाइन, मोफत आणि स्वघोषनेवर आधारित उपक्रमांच्या स्वरूपानुसार नोंदणी प्रक्रिया करावी लागते. वार्षिक उलाढाल आणि गुंतवणुकीच्या अनुषंगाने सुधारित MSME निकषांची पूर्तता करणारे सर्व उत्पादन, सेवा उद्योग, घाऊक आणि किरकोळ व्यापारी नोंदणीसाठी पात्र असून, आधार कार्ड, पॅन कार्ड, बँक खाते इत्यादी प्रमुख कागदपत्रांच्या आधारे नोंदणी प्रक्रिया पूर्ण केली जाते. नवीन उपक्रमाची उभारणी हे एक आव्हानात्मक काम असते. उत्पादनाची, जागेची, कामगारांची, यंत्रसामग्री-तंत्रज्ञानाची निवड तसेच वित्तीय व इतर साधनसामग्रीची जुळवाजुळव अशी अनेक कामे करावी लागतात. या प्रत्येक कामात थोडी जरी चूक झाली तर उपक्रम अपयशी होऊ शकतो. त्यामुळे कोणत्याही चडचए स्थापनेसाठी उद्योजकांना काही अवस्था पार पाडाव्या लागतात. त्यामध्ये प्रकल्प शोध व निवड, तंत्रज्ञान व यंत्रसामग्री, आवश्यक वित्तीय व्यवस्था, इमारत व साधनसामग्रीच्या जुळणीनुसार उद्योग घटकाचा विकास, तसेच उद्योजकता निवेदन दाखल करून मान्यता मिळवणे, आणि गुणवत्ता प्रमाणपत्र प्राप्त करणे, या सर्व अवस्थांची योग्य अंमलबजावणी केल्यानंतर MSMEची प्रभावी स्थापना होऊ शकते यात शंका नाही.

६) MSME च्या वित्तीय व्यवस्थे करीता..... योजनेचा समावेश होत नाही.

अ) प्रधानमंत्री मुद्रा योजना

ब) सूक्ष्म व लघु उद्योगासाठी क्रेडिट हमी योजना.

क) प्रधानमंत्री आवास योजना

ड) प्रधानमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रम.

७) MSME स्थापनेचे औपचारिक उद्योजकता निवेदन (ज्ञापन).....येथे दाखल करणे आवश्यक असते.

अ) जिल्हा उद्योग केंद्र.

ब) जिल्हा कोषागार कार्यालय

क) जिल्हा अधिकारी कार्यालय

ड) यापैकी नाही

८) उद्योजकाला MSME स्थापने करीता... मंजूरी घ्यावी लागतात.

अ) नियामक किंवा करविषयक

ब) पर्यावरण व प्रदूषण विषयक

क) उत्पादन आधारित

ड) वरील सर्व

९) सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम हे मोठ्या उद्योगासाठी....असतात..

अ) अडथळा

ब) समान

क) पूरक

ड) वरचढ

१०) संभाव्य उद्योजकाने भविष्यात आमलात आणायची योजना म्हणजे.....होय

अ) जोखीम

ब) प्रकल्प

क) अनिश्चितता

ड) यापैकी नाही.

(ब) बरोबर की चूक ते लिहा:

१) नव्या उपक्रमाचा प्रारंभ करणे ही पूर्वानुमान व नियोजनात्मक प्रक्रिया असते.

२) नोंदणीकृत उपक्रमाला आवश्यक असणाऱ्या कर्जाची उपलब्धता सुलभ होत नाही.

३) भागीदारी संस्था MSME नोंदणीसाठी पात्र नसतात.

४) स्वयंचलन आणि सामग्रीचा पर्यात वापर अद्यायावत तंत्रज्ञानातून होतो, पर्यायाने शुन्य दोष उत्पादने तयार होतात

५) MSMEच्या वित्तीय व्यवस्थेतून जोखीम व उत्पन्न आणि लाभप्रदता व रोखता यात सुरेख मेळ तयार होतो.

६) मालसाठा व्यवस्थापनामुळे साधनसामग्रीची मागणी लवकर किंवा अधिक होऊन भांडवल अडकून राहत नाही किंवा साधनसामग्रीच्या अनुपलब्धतेमुळे उद्योगाच्या उत्पादन प्रक्रियेत खंड पडणार नाही.

२.५.१ स्वतःची प्रगती तपासाची उत्तरे:

(अ) योग्य उत्तरे

उत्तर: (१) ड (२) ड (३) अ (४) ड (५) क
(६) क (७) अ (८) ड (९) क (१०) ब

(ब) बरोबर की चूक

उत्तरे: (१) बरोबर (२) चूक (३) चूक (४) बरोबर (५) बरोबर
(६) बरोबर

२.६ सरावासाठी स्वाध्याय:

(अ) पुढील प्रश्नांची उत्तरे थोडक्यात लिहा.

- १) व्यवसाय घटकांची युनिटचे निषेध स्वरूप स्पष्ट करा.
- २) सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रमाची नोंदणी प्रक्रिया विशद करा.
- ३) लघुउद्योग प्रकल्प निवडताना विचारात घ्यावे लागणारे घटक स्पष्ट करा.
- ४) उद्योग स्थापनेतील तंत्रज्ञान व यंत्रसामग्रीची आवश्यकता स्पष्ट करा.
- ५) प्रकल्प निवड म्हणजे काय? योग्य प्रकल्प निवडीचे निकष स्पष्ट करा.
- ६) MSME स्थापनेतील वित्तीय व्यवस्थेचे महत्त्व विशद करा.
- ७) लघु उद्योग घटकासाठी गुणवत्ता प्रमाणपत्राचे महत्त्व स्पष्ट करा.

(ब) खालील प्रश्न खालील प्रश्नांची उत्तरे सविस्तर लिहा.

- १) सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रमाच्या नोंदणीचे महत्त्व विशद करा.
- २) व्यवसाय घटकाचे निश्चित स्वरूप सविस्तर विशद करा.
- ३) सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगाच्या स्थापनेतील अवस्था/ टप्पे स्पष्ट करा.
- ४) उद्योग स्थापनेतील तंत्रज्ञान व यंत्रसामग्रीची भूमिका विशद करा.
- ५) MSME स्थापनेसाठी लागणारी वित्तीय व्यवस्था आणि त्याचे महत्त्व स्पष्ट करा.
- ६) उद्योग घटकाचा विकास (Unit Development) करण्याच्या आवश्यक बाबी सविस्तर लिहा.
- ७) उद्योजकता निवेदन (ज्ञापन) दाखल करण्याची आवश्यकता स्पष्ट करा.

८) MSME स्थापने करीता प्राप्त कराव्या लागणाऱ्या प्रमुख परवानग्या/ मंजूरी सविस्तर लिहा.

(क) टिपा लिहा:

- १) MSME नोंदणीची पात्रता
- २) MSME नोंदणी
- ३) प्रकल्प निवड
- ४) MSME नोंदणीसाठी आवश्यक कागदपत्रे
- ५) वित्तीय व्यवस्था
- ६) उद्योग घटक (Unit)विकास
- ७) उद्योजकता निवेदन भरणे निवेदन भरणे
- ८) मंजूरी /मान्यता
- ९) गुणवत्ता प्रमाणपत्र

२.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके:

- १) Vasant Desai (2009)- The Dynamics of Entrepreneurial Development and Management- Himalaya Publishing House, Delhi.
- २) Arya Kumar (2012) - Entrepreneurship-Creating Leading an Entrepreneurial Organization by PERSON Publication, Noida (UP)
- ३) Dr S S Khanka (2018)- Entrepreneurial Development- S Chand and Company Ltd, New Delhi.
- ४) Prasanna Chandra (2019)- Project Preparation, appraisal, Budgeting Implementation-Tata McGraw - Hill Publishing Co. Ltd, New Delhi.
- ५) P. Gopalkrishnan and Moorthy (2020)- Text book of Project Management. Macmillan India Ltd.
- ६) डॉ व्ही एस पाटील व डॉ. एन व्ही शहा- व्यावसायिक नियोजन आणि धोरण- मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे.
- ७) डॉ ल. रा. पाटील. (२०११) - लघु उद्योग- मार्गदर्शन आणि वाटचाल- नवलाई प्रिंट्स हाऊस प्रा. लि. मुंबई.

MSME च्या निवडक योजना Selected Scheme for MSME

अनुक्रमणिका

- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ प्रधानमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रम (पीएमईजीपी)
- ३.३ मुद्रा (मायक्रो युनिट्स डेव्हलपमेंट अँड रिफायनान्स एजन्सी)
- ३.४ सूक्ष्म आणि लघु उद्योगांसाठी क्रेडिट गॅरंटी योजना (सीजीटीएमएसई)
- ३.५ उद्योजकता कौशल्य विकास कार्यक्रम (ईएसडीपी)
- ३.६ नाविन्यपूर्ण, ग्रामीण उद्योग आणि उद्योजकतेला प्रोत्साहन देणारी योजना (एस्पायर)
- ३.७ विश्वकर्मा योजना

उद्दिष्ट्ये

१. सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग (MSME) क्षेत्राला चालना देण्यासाठी केंद्र सरकारतर्फे राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांचा सर्वांगीण आढावा घेणे
२. या विविध योजनांची माहिती तसेच त्याचे स्वरूप समजून घेणे.

३.१ MSME च्या निवडक योजना

प्रस्तावना

MSME सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (Micro, Small and Medium Enterprises) हे असे छोटे उद्योग आहेत जे भारताच्या आर्थिक विकासात खूप महत्त्वाची भूमिका बजावतात. MSME क्षेत्राला चालना देण्यासाठी भारत सरकार अनेक योजना आणि सवलती देते, जसे की कमी व्याजदरात कर्ज, सरकारी योजनांमध्ये प्राधान्य आणि करांमध्ये सूट. यामुळे छोटे उद्योजक आपला व्यवसाय अधिक चांगल्या प्रकारे वाढवू शकतात. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांसाठी (MSME) भारत सरकार विविध योजना राबवते. या योजनांचा उद्देश MSME ला आर्थिक, तांत्रिक आणि इतर प्रकारची मदत करणे आहे, जेणेकरून ते वाढू शकतील आणि देशाच्या अर्थव्यवस्थेत योगदान देऊ शकतील. त्यातील काही निवडक योजनांचा अभ्यास आपण करणार आहोत.

३.२ प्रधानमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रम (पीएमईजीपी)(PMEGP) :

पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रम (PMEGP) ही एक केंद्र सरकारची महत्वाची योजना आहे, ज्याचा उद्देश देशातील तरुणांना, विशेषतः ग्रामीण आणि शहरी भागातील बेरोजगारांना, स्वतःचा व्यवसाय सुरू करण्यासाठी मदत करणे आहे. या योजनेद्वारे, लोकांना उद्योजक बनण्यासाठी आर्थिक सहाय्य दिले जाते, ज्यामुळे रोजगाराच्या संधी वाढतात आणि देशाच्या आर्थिक विकासाला गती मिळते.

ही योजना १५ ऑगस्ट २००८ रोजी सुरू करण्यात आली होती. यामध्ये पूर्वीच्या पंतप्रधान रोजगार योजना (PMRY) आणि ग्रामीण रोजगार निर्मिती कार्यक्रम (REGP) या दोन योजना एकत्र करण्यात आल्या आहेत.

PMEGP योजनेची प्रमुख उद्दिष्ट्ये

- ग्रामीण आणि शहरी भागांत स्वयंरोजगाराचे नवीन उद्योग सुरू करून रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे.
- ग्रामीण भागातून शहरांकडे होणारे रोजगारासाठीचे स्थलांतर थांबवणे.
- पारंपरिक कारागीर आणि ग्रामीण-शहरी भागातील बेरोजगारांना कायमस्वरूपी रोजगार मिळवून देणे.
- उद्योजकतेला प्रोत्साहन देणे आणि लोकांना आत्मनिर्भर बनवणे.

PMEGP योजने अंतर्गत आर्थिक मदत

PMEGP अंतर्गत, उत्पादन आणि सेवा क्षेत्रातील उद्योगांसाठी आर्थिक सहाय्य दिले जाते.

- उत्पादन उद्योग: उत्पादन क्षेत्रातील उद्योगांसाठी ₹५० लाख पर्यंतचे कर्ज मिळू शकते.
- सेवा उद्योग: सेवा क्षेत्रातील उद्योगांसाठी ₹२० लाख पर्यंतचे कर्ज मिळू शकते.

या योजनेतील सर्वात मोठा फायदा म्हणजे शासनाकडून मिळणारे मार्जिन मनी (अनुदान). हे अनुदान प्रकल्पाच्या एकूण खर्चावर आधारित असते आणि लाभार्थी कोणत्या प्रवर्गातून (category) येतो यावर अवलंबून असते.

सामान्य वर्ग:

- शहरी भागासाठी: प्रकल्पाच्या खर्चाच्या १५% अनुदान.
- ग्रामीण भागासाठी: प्रकल्पाच्या खर्चाच्या २५% अनुदान.

विशेष वर्ग (अनुसूचित जाती/जमाती, इतर मागासवर्गीय, अल्पसंख्याक, महिला, माजी सैनिक, दिव्यांग व्यक्ती):

- शहरी भागासाठी: प्रकल्पाच्या खर्चाच्या २५% अनुदान.
- ग्रामीण भागासाठी: प्रकल्पाच्या खर्चाच्या ३५% अनुदान.

या योजनेत, लाभार्थ्याला स्वतःला देखील काही रक्कम गुंतवावी लागते (स्व-गुंतवणूक). सामान्य वर्गासाठी १०% आणि विशेष वर्गासाठी ५% स्व-गुंतवणूक आवश्यक आहे. उर्वरित ९०% ते ९५% रक्कम

बँकेकडून कर्ज म्हणून दिली जाते.

पात्रतेचे निकष

- वय: अर्जदाराचे वय किमान १८ वर्षे पूर्ण असावे.
- शैक्षणिक पात्रता: उत्पादन उद्योगासाठी ₹१० लाख पेक्षा जास्त आणि सेवा उद्योगासाठी ₹५ लाख पेक्षा जास्त खर्चाचा प्रकल्प असल्यास, अर्जदाराचे शिक्षण किमान आठवी उत्तीर्ण असणे आवश्यक आहे.
- इतर अटी:
- योजनेचा लाभ फक्त नवीन प्रकल्पांसाठीच मिळतो. सध्या सुरू असलेल्या उद्योगांसाठी ही योजना नाही.
- एका कुटुंबातून फक्त एकाच व्यक्तीला या योजनेचा लाभ घेता येतो.
- अर्जदाराने यापूर्वी कोणत्याही सरकारी योजनेतून अनुदान घेतलेले नसावे आणि तो कोणत्याही बँकेचा थकबाकीदार नसावा.

अर्ज करण्याची प्रक्रिया

- PMEGP साठी अर्ज ऑनलाइन पद्धतीने केला जातो.
- वेबसाइट: अर्ज करण्यासाठी तुम्ही खादी आणि ग्रामोद्योग आयोगाच्या (KVIC) अधिकृत वेबसाइटला (www.kviconline.gov.in) भेट देऊ शकता.
- माहिती भरणे: ऑनलाइन अर्जामध्ये तुम्हाला वैयक्तिक माहिती, शैक्षणिक पात्रता आणि प्रकल्पाशी संबंधित सर्व तपशील भरावा लागेल.
- कागदपत्रे: अर्जासोबत आधार कार्ड, पॅन कार्ड, शैक्षणिक गुणपत्रिका, जातीचे प्रमाणपत्र (लागू असल्यास) आणि प्रकल्पाचा अहवाल (Project Report) यांसारखी आवश्यक कागदपत्रे अपलोड करावी लागतात.
- प्रशिक्षण: कर्ज मंजूर झाल्यानंतर, लाभार्थ्याला उद्योजकता विकास प्रशिक्षण (EDP Training) घेणे अनिवार्य असते. हे प्रशिक्षण उद्योगाचे व्यवस्थापन, आर्थिक नियोजन आणि इतर महत्त्वाच्या गोष्टींची माहिती देते.
- अर्ज भरल्यानंतर, त्याची छाननी जिल्हा उद्योग केंद्र (DIC), खादी ग्रामोद्योग आयोग (KVIC) किंवा महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळ (MSKVIB) यांसारख्या अंमलबजावणी करणाऱ्या संस्थांमार्फत केली जाते. त्यानंतर, पात्र अर्ज जिल्हास्तरीय कार्यबल समितीकडे पाठवले जातात आणि समितीच्या शिफारशीनंतर ते बँकेकडे पुढील कार्यवाहीसाठी जातात.

३.३ मुद्रा योजना (Micro Units Development and Refinance Agency) :

मुद्रा (MUDRA) ही भारत सरकारद्वारे सुरू करण्यात आलेली एक महत्त्वाची वित्तीय संस्था आहे, जिचा मुख्य उद्देश देशातील सूक्ष्म आणि लघु उद्योगांना कर्जपुरवठा करणे आहे. ८ एप्रिल २०१५ रोजी ही

योजना जाहीर करण्यात आली. याचा उद्देश छोटे व्यावसायिक, स्वयंरोजगार करणारे व्यक्ती आणि लघु उद्योगांना बँकिंग प्रणालीद्वारे आर्थिक साहाय्य पुरवणे हा आहे, ज्यामुळे ते आपले व्यवसाय सुरू करू शकतील किंवा त्यांचा विस्तार करू शकतील.

मुद्रा योजना ही भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI) आणि सिडबी (Small Industries Development Bank of India) च्या सहकार्याने चालते. या योजनेतर्गत बँक, नॉन-बँकिंग फायनान्शिअल कंपनी (NBFC) आणि मायक्रो फायनान्स इन्स्टिट्यूशन्स (MFI) द्वारे कर्ज वितरित केले जाते.

मुद्रा योजनेची प्रमुख उद्दिष्ट्ये:

- आर्थिक समावेशकता: असंघटित क्षेत्रातील कामगार आणि सूक्ष्म व्यावसायिकांना औपचारिक बँकिंग प्रणालीशी जोडून त्यांना आर्थिक साहाय्य देणे.
- रोजगार निर्मिती: छोटे व्यवसाय आणि उद्योगांना प्रोत्साहन देऊन देशात मोठ्या प्रमाणावर रोजगार संधी निर्माण करणे.
- उद्योजकतेला प्रोत्साहन: ग्रामीण आणि शहरी भागातील नवउद्योजकांना आर्थिक पाठबळ देऊन त्यांना आत्मनिर्भर बनवणे.
- किफायतशीर कर्जपुरवठा: कोणत्याही गॅरंटीशिवाय आणि कमी व्याजदरावर कर्ज उपलब्ध करून देणे.

मुद्रा योजनेसाठी पात्रता निकष खालीलप्रमाणे आहेत:

ही योजना कृषी-व्यतिरिक्त उत्पन्न मिळवणाऱ्या सूक्ष्म आणि लघु उद्योगांसाठी आहे, ज्यांना उत्पादन, व्यापार किंवा सेवा क्षेत्रात काम करण्यासाठी आर्थिक मदतीची आवश्यकता आहे. यामध्ये कृषी कार्याचा देखील समावेश केला गेला आहे.

कर्ज घेणाऱ्याची पात्रता:

- वय: अर्जदाराचे वय किमान १८ वर्षे असावे.

व्यवसायाचे स्वरूप: व्यक्ती, स्टार्ट-अप, व्यावसायिक, उद्योजक, सूक्ष्म आणि लघु उद्योजक (MSMEs), व्यापारी, कारागीर, दुकानदार, विक्रेते आणि लहान उत्पादक या योजनेसाठी अर्ज करू शकतात.

मागील कर्जाची नोंद: अर्जदाराने कोणत्याही बँक किंवा वित्तीय संस्थेकडून घेतलेल्या कर्जाची थकबाकी (डिफॉल्ट) केलेली नसावी. चांगला क्रेडिट इतिहास (CIBIL score) असणाऱ्यांना प्राधान्य दिले जाते.

- राष्ट्रीयत्व: अर्जदार भारतीय नागरिक असावा.
- कर्जाची मर्यादा: या योजनेअंतर्गत ₹ १० लाख पर्यंतचे कर्ज दिले जाते

आवश्यक कागदपत्रे:

- ओळखपत्र (पॅन कार्ड, आधार कार्ड, मतदार ओळखपत्र, पासपोर्ट, ड्रायव्हिंग लायसन्स)
- पत्त्याचा पुरावा (युटिलिटी बिले, बँक स्टेटमेंट, आधार कार्ड, मतदार ओळखपत्र)

- व्यवसायाची योजना
- व्यवसायाचा पत्ता आणि इतर संबंधित माहिती.

मुद्रा कर्जाचे प्रकार :

मुद्रा योजने अंतर्गत, व्यवसायाच्या गरजा आणि कर्जाच्या रकमेनुसार कर्जाचे तीन मुख्य प्रकार आहेत, जे मुद्राच्या विकासाच्या तीन टप्प्यांचे प्रतीक मानले जातात.

१. शिशु कर्ज (Shishu Loan):

हे कर्ज नव्याने व्यवसाय सुरू करणाऱ्यांसाठी किंवा ज्यांना कमी भांडवलालाची गरज आहे त्यांच्यासाठी आहे. याचा वापर छोटे दुकान, फेरीवाला, भाजी विक्रेता किंवा नवीन व्यवसाय सुरू करण्यासाठी केला जातो.

- कर्जाची मर्यादा: ₹५०,००० पर्यंत.

२. किशोर कर्ज (Kishor Loan):

हे कर्ज अशा व्यावसायिकांसाठी आहे ज्यांनी आपला व्यवसाय आधीच सुरू केला आहे आणि आता त्याला वाढवायचे आहे. व्यवसायाचा विस्तार करणे, अधिक माल खरेदी करणे, मोठी मशिनरी घेणे किंवा उत्पादन क्षमता वाढवण्यासाठी हे कर्ज उपयुक्त आहे.

- कर्जाची मर्यादा: ₹५०,००१ ते ₹५ लाख पर्यंत.

३. तरुण कर्ज (Tarun Loan):

हे सर्वात जास्त रकमेचे कर्ज आहे, जे सुस्थापित आणि मोठ्या व्यवसायांसाठी आहे. मोठ्या प्रमाणावर व्यवसायाचे आधुनिकीकरण करण्यासाठी, नवीन तंत्रज्ञान वापरण्यासाठी किंवा उत्पादन युनिटचा विस्तार करण्यासाठी या कर्जाचा वापर केला जातो.

- कर्जाची मर्यादा: ₹५ लाख ते ₹१० लाख पर्यंत.

३.४ Credit Guarantee Scheme for Micro Small Enterprise (CGTMSE) -

सूक्ष्म आणि लघु उद्योगांसाठी क्रेडिट गॅरंटी योजना

CGTMSE ही सूक्ष्म आणि लघु उद्योगांना (Micro and Small Enterprises - MSEs) तारण-मुक्त कर्ज (collateral-free loan) देण्यासाठी भारत सरकारने सुरू केलेली एक महत्त्वपूर्ण योजना आहे. या योजनेचा उद्देश सूक्ष्म आणि लघु उद्योजकांना कोणत्याही प्रकारची मालमत्ता किंवा तिसऱ्या व्यक्तीची हमी (third-party guarantee) न ठेवता संस्थात्मक कर्जाचा (institutional credit) लाभ घेता यावा हा आहे.

CGTMSE म्हणजे काय?

CGTMSE चा पूर्ण अर्थ Credit Guarantee Fund Trust for Micro and Small Enterprises असा आहे. या ट्रस्टची स्थापना भारत सरकारचे सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग मंत्रालय

(Ministry of MSME) आणि भारतीय लघु उद्योग विकास बँक (SIDBI) यांनी संयुक्तपणे केली आहे. या ट्रस्टद्वारे बँकांकडून MSEs ना दिलेल्या कर्जाची हमी घेतली जाते, ज्यामुळे बँक कोणत्याही तारणेशिवाय कर्ज देऊ शकतात.

योजनेची प्रमुख वैशिष्ट्ये:

- तारण-मुक्त कर्ज: या योजनेचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे सूक्ष्म आणि लघु उद्योगांना कोणत्याही प्रकारची मालमत्ता तारण ठेवण्याची आवश्यकता नाही.
- जास्तीत जास्त कर्जाची मर्यादा: या योजनेअंतर्गत ₹५ कोटी पर्यंतचे कर्ज उपलब्ध आहे.
- व्याप्ती: हे कर्ज उत्पादन आणि सेवा दोन्ही क्षेत्रातील उद्योगांसाठी उपलब्ध आहे. या योजनेत टर्म लोन आणि वर्किंग कॅपिटल दोन्ही प्रकारचे कर्ज समाविष्ट केले जाते.

पात्रता:

- सर्व सूक्ष्म आणि लघु उद्योजक या योजनेसाठी पात्र आहेत.
- नवीन आणि सध्या कार्यरत असलेले दोन्ही प्रकारचे व्यवसाय या योजनेचा लाभ घेऊ शकतात.
- हे कर्ज केवळ MSEs साठी आहे.
- कर्जदार कोणत्याही बँक किंवा वित्तीय संस्थेचा डिफॉल्टर नसावा.

हमी कव्हरेज:

जर कर्जदार कर्ज फेडण्यास असमर्थ ठरला तर CGTMSE ट्रस्ट बँकेला कर्जाच्या एका विशिष्ट भागाची परतफेड करण्याची हमी देतो. हे कव्हरेज कर्जाच्या रकमेनुसार निश्चित केले जाते. महिला उद्योजक आणि ईशान्येकडील राज्यांमधील उद्योजकांसाठी अधिक कव्हरेज दिले जाते.

- ₹५ लाख पर्यंतच्या कर्जासाठी ८५% पर्यंत.
- ₹५ लाख ते ₹५० लाख पर्यंतच्या कर्जासाठी ७५% पर्यंत.
- ₹५० लाख ते ₹५ कोटी पर्यंतच्या कर्जासाठी ७५% पर्यंत.

योजनेचे फायदे:

- व्यवसाय सुरू करणे सोपे: ज्या उद्योजकांकडे तारण ठेवण्यासाठी मालमत्ता नाही, त्यांच्यासाठी ही योजना वरदान ठरते.
- कर्ज मिळवणे सोपे: बँकेला हमी मिळत असल्याने, कर्ज मंजूर होण्याची प्रक्रिया सोपी होते.
- नवीन उद्योजकांना प्रोत्साहन: ही योजना नवीन उद्योजकांना त्यांचा व्यवसाय सुरू करण्यासाठी आर्थिक पाठबळ देते.

अर्ज करण्याची प्रक्रिया:

CGTMSE योजनेअंतर्गत कर्ज घेण्यासाठी थेट CGTMSE शी संपर्क साधता येत नाही. ही योजना 'सदस्य कर्ज देणाऱ्या संस्था' (Member Lending Institutions - MLIs) द्वारे कार्यान्वित केली

जाते. यामध्ये सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका, खाजगी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका आणि काही निवडक वित्तीय संस्थांचा समावेश आहे. उद्योजकाला आपल्या व्यवसायाच्या योजनेसह बँकेकडे कर्जासाठी अर्ज करावा लागतो. बँक तुमचा व्यवसाय, व्यवसाय योजना आणि इतर कागदपत्रांचे मूल्यांकन करते. सर्व अटी पूर्ण झाल्यावर, बँक तुमच्या कर्जाच्या प्रकरणाला CGTMSE कडे पाठवते. CGTMSE बँकेच्या अर्जावर विचार करून कर्जाला हमी देण्यास मान्यता देते.

आवश्यक कागदपत्रे:

- व्यवसायाची नोंदणी प्रमाणपत्र (उदा. Udyam Registration)
- व्यवसाय योजना आणि प्रकल्प अहवाल (Business Plan and Project Report)
- ओळख आणि पत्त्याचा पुरावा (Aadhar Card, PAN Card, etc.)
- बँक स्टेटमेंट
- उत्पन्नाचा पुरावा (Income Tax Returns)
- बँकेने मागणी केलेली इतर आवश्यक कागदपत्रे.

३.५ उद्योजकता कौशल्य विकास कार्यक्रम (Entrepreneurship Skill Development Programme) (ESDP)

हा कार्यक्रम सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग मंत्रालय (Ministry of MSME), भारत सरकारद्वारे चालवला जातो. याचा मुख्य उद्देश देशातील युवक-युवतींना उद्योजक बनण्यासाठी आवश्यक असलेले कौशल्य आणि ज्ञान देणे आहे.

कार्यक्रमाची उद्दिष्ट्ये

- उद्योजकता संस्कृती वाढवणे: देशात स्वयंरोजगार आणि उद्योजकतेची आवड निर्माण करणे.
- रोजगार निर्मिती: नवीन उद्योग सुरू करण्यास प्रोत्साहन देऊन रोजगार वाढवणे.
- कौशल्य विकास: पारंपरिक आणि आधुनिक दोन्ही क्षेत्रांत उद्योजकांना तांत्रिक आणि व्यवस्थापकीय प्रशिक्षण देणे.
- पहिल्या पिढीच्या उद्योजकांना प्रोत्साहन: ज्यांच्या कुटुंबात उद्योगाची पार्श्वभूमी नाही, अशा लोकांना व्यवसाय सुरू करण्यासाठी मार्गदर्शन करणे.
- माहितीचा प्रसार: सरकारी योजना, वित्तीय संस्था आणि बाजारपेठांबद्दल माहिती देणे.

कार्यक्रमाचे स्वरूप आणि घटक

ESDP मध्ये विविध प्रकारचे प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित केले जातात, जे इच्छुक आणि विद्यमान उद्योजकांसाठी उपयुक्त ठरतात.

उद्योजकता जागरूकता कार्यक्रम (EAP): या कार्यक्रमांमध्ये उद्योजकतेची ओळख करून दिली जाते. यामध्ये उद्योजकता म्हणजे काय, त्याची संधी, सरकारी मदत आणि व्यवसायाची निवड यावर मार्गदर्शन केले जाते.

- उद्योजकता-कम-कौशल्य विकास कार्यक्रम (E-SDP): हे कार्यक्रम तांत्रिक कौशल्ये आणि उद्योजकीय प्रशिक्षण एकत्र देतात. यामध्ये उद्योगासाठी आवश्यक असलेले विशिष्ट कौशल्य शिकवले जाते, जसे की उत्पादन, विपणन आणि आर्थिक व्यवस्थापन.
- व्यवस्थापन विकास कार्यक्रम (MDP): सध्या व्यवसाय करत असलेल्या उद्योजकांसाठी हे कार्यक्रम असतात. यामध्ये त्यांना उत्पादन वाढवणे, नफा कमावणे आणि आधुनिक व्यवस्थापन तंत्रांचा वापर कसा करावा याबद्दल प्रशिक्षण दिले जाते.

पात्रता आणि अर्ज प्रक्रिया

- **पात्रता:** या कार्यक्रमांसाठी सामान्यतः १८ वर्षे वयावरील कोणताही व्यक्ती पात्र असतो. शिक्षण, शारीरिक क्षमता आणि इतर निकष प्रशिक्षण कार्यक्रमाच्या गरजेनुसार ठरवले जातात. दुर्बल घटकांना प्राधान्य: या कार्यक्रमात महिला, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, शारीरिकदृष्ट्या अपंग आणि बीपीएल (दारिद्र्यरेषेखालील) कुटुंबातील लोकांना प्राधान्य दिले जाते. सुमारे ४०% जागा त्यांच्यासाठी आरक्षित असतात.
- **अर्ज प्रक्रिया:** अर्ज प्रक्रिया सामान्यतः ऑफलाइन असते. इच्छुकांनी जवळच्या MSME-विकास संस्थेशी किंवा तंत्रज्ञान केंद्राशी संपर्क साधावा. तिथे अर्ज भरून आवश्यक कागदपत्रे जमा करावी लागतात.

कार्यक्रमाचे फायदे

- मोफत किंवा कमी शुल्कात प्रशिक्षण: काही विशिष्ट श्रेणीतील लोकांसाठी प्रशिक्षण पूर्णपणे मोफत असते, तर इतरांसाठी शुल्क खूप कमी असते.
- व्यापक प्रशिक्षण: या कार्यक्रमांमध्ये उद्योजकतेसाठी आवश्यक असलेल्या सर्व बाबींचा समावेश केला जातो. उदा. व्यवसायाची निवड, प्रकल्प अहवाल तयार करणे, वित्त पुरवठा मिळवणे आणि बाजारपेठेचा अभ्यास करणे.
- प्रमाणपत्र: प्रशिक्षण यशस्वीरित्या पूर्ण केल्यावर विद्यार्थ्यांना प्रमाणपत्र दिले जाते.
- नोकरी मिळवण्याची संधी: ESDP चे प्रशिक्षण पूर्ण केलेले उमेदवार स्वतःचा व्यवसाय सुरू करू शकतात किंवा कुशल कर्मचारी म्हणून नोकरी मिळवू शकतात.

अंमलबजावणी करणाऱ्या संस्था :

हे कार्यक्रम भारत सरकारचे सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग मंत्रालय (MSME) आणि त्यांच्याशी संबंधित संस्थांद्वारे चालवले जातात. यामध्ये खालील संस्थांचा समावेश आहे:

- MSME विकास संस्था (MSME-DIs)
- तंत्रज्ञान केंद्रे (Technology Centres)
- राष्ट्रीय लघु उद्योग महामंडळ (NSIC)
- खादी आणि ग्रामोद्योग आयोग (KVIC)

- राष्ट्रीय सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग संस्था (NIMSME)

३.६ एस्पायर (ASPIRE) योजना

एस्पायर (ASPIRE) या योजनेचा उद्देश नाविन्यपूर्णतेला प्रोत्साहन देणे, ग्रामीण उद्योग आणि उद्योजकतेला चालना देणे हा आहे. ही योजना भारत सरकारच्या सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग मंत्रालयाने (Ministry of MSME) २०१५ मध्ये सुरू केली आहे. एस्पायर (ASPIRE) योजना ही व्यक्तींसाठी नसून, संस्थांसाठी आहे. या संस्था ग्रामीण भागातील उद्योजकतेला चालना देऊ शकतील. या योजनेअंतर्गत इनक्यूबेटर (incubator) उद्योगांना सुरुवातीच्या टप्प्यात मदत करणारी केंद्रे स्थापन करण्यासाठी मदत दिली जाते.

योजनेची प्रमुख उद्दिष्ट्ये:

- रोजगार निर्मिती: ग्रामीण आणि कृषी-आधारित उद्योगांमध्ये रोजगार निर्मिती करणे आणि बेरोजगारी कमी करणे.
- उद्योजकतेची संस्कृती वाढवणे: देशात विशेषतः ग्रामीण भागात उद्योजकतेची संस्कृती रुजवणे.
- आर्थिक विकास: जिल्हा स्तरावर आर्थिक विकासाला गती देणे.
- नवोपक्रम आणि स्पर्धात्मकता: सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांची (MSME) स्पर्धात्मकता वाढवण्यासाठी नवोपक्रमांना प्रोत्साहन देणे.

योजनेचे प्रमुख घटक:

ही योजना मुख्यत्वे इनक्यूबेशन आणि तंत्रज्ञान केंद्रांचे जाळे (network) स्थापित करण्यावर लक्ष केंद्रित करते. यात दोन प्रकारचे इनक्यूबेटर (incubators) आहेत:

१. उपजीविका व्यवसाय इनक्यूबेटर (Livelihood Business Incubators - LBI):

ग्रामीण आणि कमी विकसित भागांमध्ये उद्योजकतेला चालना देण्यासाठी याची स्थापना केली जाते. हे इनक्यूबेटर युवक आणि छोट्या उद्योजकांना कौशल्य विकास प्रशिक्षण देतात, ज्यामुळे ते स्वतःचा व्यवसाय सुरू करू शकतील. उदाहरणार्थ, अन्न प्रक्रिया, हस्तकला, कृषी-तंत्रज्ञान इत्यादी क्षेत्रांमध्ये प्रशिक्षण दिले जाते.

२. तंत्रज्ञान व्यवसाय इनक्यूबेटर (Technology Business Incubators - TBI):

हे इनक्यूबेटर नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञान आणि व्यावसायिक कल्पनांना विकसित करण्यासाठी आवश्यक सुविधा आणि मार्गदर्शन देतात. हे उद्योगांच्या वाढीसाठी आणि तंत्रज्ञानाचा वापर करून व्यवसायाला पुढे नेण्यासाठी मदत करतात.

योजनेचे फायदे:

- या योजनेअंतर्गत, पात्र संस्थांना इनक्यूबेटरची स्थापना करण्यासाठी आर्थिक सहाय्य (आर्थिक मदत) दिली जाते.
- ही योजना युवक आणि महिलांना उद्योजक बनण्यासाठी मार्गदर्शन आणि आवश्यक संसाधने प्रदान करते.

- हे ग्रामीण भागातील स्थानिक संसाधनांचा वापर करून नवीन उद्योग सुरू करण्यास प्रोत्साहन देते.

अर्ज करण्याची पात्रता :

- शैक्षणिक आणि संशोधन संस्था: विद्यापीठे, तांत्रिक संस्था, संशोधन केंद्रे, विशेषतः जे ग्रामीण आणि कृषी-आधारित उद्योगांवर लक्ष केंद्रित करतात.
- सरकारी संस्था: केंद्र किंवा राज्य सरकारच्या अंतर्गत येणाऱ्या तंत्रज्ञान, व्यवसाय व्यवस्थापन, ग्रामीण विकास आणि उद्योजकतेच्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या संस्था किंवा एजन्सी.
- सद्यस्थितीतील इनक्यूबेटर केंद्रे: भारत सरकारचे विविध मंत्रालय आणि विभागांतर्गत कार्यरत असलेली सध्याची इनक्यूबेशन केंद्रे.
- नवीन इनक्यूबेटर केंद्रे: पात्र खासगी संस्था, उद्योग संघटना, शैक्षणिक संस्था, विद्यापीठे, सरकारी संस्था आणि संशोधन प्रयोगशाळांद्वारे स्थापन केली जाणारी नवीन केंद्रे.
- MSME: उद्योजक नोंदणी (Udyam MSME) असलेल्या सर्व सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांसाठी (MSME) काही विशिष्ट तरतुदी उपलब्ध आहेत.

३.७ पीएम विश्वकर्मा योजना

पीएम विश्वकर्मा योजना हा भारत सरकारच्या सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग मंत्रालयाने (MSME) सुरू केलेला एक उपक्रम आहे. या योजनेचा उद्देश हातांनी आणि पारंपारिक उपकरणांनी काम करणाऱ्या कारागिरांना आणि हस्तकलाकारांना, ज्यांना 'विश्वकर्मा' असे संबोधले जाते, त्यांना सर्वसमावेशक मदत करणे हा आहे.

उद्दिष्ट्ये

- कारागिरांना आणि हस्तकलाकारांना मान्यता: कारागिरांना मविश्वकर्मा म्हणून ओळख देण्यासाठी त्यांना एक प्रमाणपत्र आणि ओळखपत्र देणे, जेणेकरून ते योजनेच्या लाभांसाठी पात्र ठरतील.
- कौशल्य विकास (Skill Upgradation): कारागिरांना त्यांचे पारंपारिक कौशल्य सुधारण्यासाठी, आधुनिक तंत्रज्ञान शिकण्यासाठी आणि त्यांच्या कामाची गुणवत्ता व उत्पादकता वाढवण्यासाठी मूलभूत आणि प्रगत प्रशिक्षण देणे. प्रशिक्षणादरम्यान त्यांना दररोज भत्ता दिला जातो.
- आधुनिक उपकरणांसाठी मदत: लाभार्थ्यांना आधुनिक उपकरणे खरेदी करण्यासाठी १५,००० पर्यंतचा टूलकिट प्रोत्साहनपर लाभ e-voucher स्वरूपात देणे. यामुळे त्यांची कार्यक्षमता वाढण्यास मदत होईल.
- तारणमुक्त कर्जपुरवठा: कमी व्याजदरात तारणमुक्त मउद्यम विकास कर्ज सहज उपलब्ध करून देणे. या योजनेत दोन टप्प्यांत कर्ज दिले जाते: पहिला टप्पा १ लाख पर्यंत आणि दुसरा टप्पा २ लाख पर्यंत.
- डिजिटल व्यवहारांना प्रोत्साहन: डिजिटल व्यवहारांना प्रोत्साहन देऊन कारागिरांना डिजिटलदृष्ट्या सक्षम करणे.
- ब्रँड आणि बाजारपेठ संपर्क वाढवणे: गुणवत्ता प्रमाणपत्र, ब्रँडिंग आणि ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्मवर नोंदणी करून ब्रँडचा प्रचार करण्यासाठी आणि नवीन बाजारपेठांशी जोडणी साधण्यासाठी एक व्यासपीठ

उपलब्ध करून देणे, जेणेकरून कारागीर देशांतर्गत आणि जागतिक बाजारपेठांशी जोडले जातील.

पात्रता निकष

पीएम विश्वकर्मा योजनेसाठी पात्र होण्यासाठी, खालील निकष पूर्ण करणे आवश्यक आहे:

- वय: अर्जदाराचे वय नोंदणीच्या वेळी किमान १८ वर्षे असणे आवश्यक आहे.
- व्यवसाय: व्यक्ती पारंपारिक १८ व्यवसायांपैकी एका व्यवसायात हाताने आणि पारंपारिक उपकरणांनी काम करणारी कारागीर किंवा हस्तकलाकार असावी.
- स्वयंरोजगार: अर्जदार असंघटित क्षेत्रात स्वयंरोजगार करत असावा.
- कुटुंब मर्यादा: या योजनेसाठी एका कुटुंबातील फक्त एकाच सदस्याला नोंदणी आणि लाभ मिळू शकतो. मकुटुंब म्हणजे पती, पत्नी आणि त्यांची अविवाहित मुले.
- कर्जाचा इतिहास: अर्जदाराने गेल्या ५ वर्षांत स्वयंरोजगार किंवा व्यवसाय विकासासाठी केंद्र किंवा राज्य सरकारच्या PMEGP, PM SVANidhi, MUDRA यांसारख्या क्रेडिट-आधारित योजनांमधून कर्ज घेतलेले नसावे. तथापि, ज्यांनी MUDRA आणि SVANidhi कर्जे फेडली आहेत, ते पात्र आहेत.
- सरकारी कर्मचारी: सरकारी नोकरीत असलेले व्यक्ती आणि त्यांचे कुटुंबीय या योजनेसाठी पात्र नाहीत.

या योजनेअंतर्गत समाविष्ट असलेले व्यवसाय असे आहेत:

सुतार होडी बनवणारे, शस्त्र बनवणारे लोहार, हातोडी आणि टूलकिट बनवणारे, कुलूप बनवणारे, सोनार, कुंभार, शिल्पकार/दगड कोरणी करणारे/दगड फोडणारे, चर्मकार/बूट बनवणारे/पादुका कारागीर, राजमिस्त्री, बांबू, चटई, केरसुणी बनवणारे/काथ्याचे विणकर, बाहुल्या आणि खेळणी बनवणारे (पारंपारिक), न्हावी, हार बनवणारे, धोबी, शिंपी, मासेमारी जाळी विणणारे इत्यादी.

१ योग्य पर्याय निवडा

प्र.१ MSME चा पूर्ण अर्थ काय आहे?

१. Micro, Small and Mega Enterprises
२. Micro, Small and Medium Enterprises
३. Micro, State and Medium Enterprises
४. Micro, Secondary and Medium Enterprises

प्र.२ २०२० नुसार सूक्ष्म उद्योगाची (Micro Enterprise) वार्षिक उलाढाल मर्यादा किती आहे?

१. ₹१ कोटी पर्यंत	२. ₹५ कोटी पर्यंत
३. ₹१० कोटी पर्यंत	४. ₹५० कोटी पर्यंत

प्र.३. प्रधानमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रम (PMEGP) कोणत्या वर्षी सुरू करण्यात आला?

१. २००५	२. २००६
३. २००८	४. २०१०

प्र.४ PMEGP योजनेत सेवा उद्योगासाठी जास्तीत जास्त किती कर्ज मिळू शकते?

१. ₹१० लाख	२. ₹२० लाख
३. ₹२५ लाख	४. ₹५० लाख

प्र.५ मुद्रा योजनेत “शिशु कर्ज” किती रकमेपर्यंत दिले जाते?

१. ₹२०,००० पर्यंत	२. ₹५०,००० पर्यंत
३. ₹१ लाख पर्यंत	४. ₹५ लाख पर्यंत

प्र.६ CGTMSE योजनेचा मुख्य उद्देश काय आहे?

१. उद्योजकतेला प्रोत्साहन देणे
२. तारण-मुक्त कर्ज उपलब्ध करून देणे
३. ग्रामीण भागात रोजगार निर्मिती करणे
४. कौशल्य विकास करणे

प्र.७ ESDP कार्यक्रम कोणत्या मंत्रालयाद्वारे चालवला जातो?

१. वित्त मंत्रालय
२. शिक्षण मंत्रालय
३. MSME मंत्रालय
४. ग्रामीण विकास मंत्रालय

प्र.८ ESDP अंतर्गत किती टक्के जागा महिला, SC/ST, अपंग आणि BPL लोकांसाठी आरक्षित आहेत?

१. २०%	२. ३०%
३. ४०%	४. ५०%

प्र.९ Aspire योजनेचा मुख्य उद्देश काय आहे?

१. कृषी उत्पादन वाढवणे
२. ग्रामीण उद्योग आणि उद्योजकतेला प्रोत्साहन देणे
३. मोठ्या उद्योगांना भांडवल पुरवणे
४. आयात-निर्यात वाढवणे

- प्र.१०. Aspire योजनेअंतर्गत कोणत्या प्रकारचे इनक्यूबेटर स्थापन केले जातात ?
१. फक्त ग्रामीण इनक्यूबेटर
 २. फक्त शैक्षणिक इनक्यूबेटर
 ३. Livelihood आणि Technology Business Incubator
 ४. केवळ तांत्रिक प्रशिक्षण केंद्रे

उत्तर

- प्र.१ Micro, Small and Medium Enterprises
- प्र.२ ₹५ कोटी पर्यंत
- प्र.३ २००८
- प्र.४ ₹२० लाख
- प्र.५ ₹५०,००० पर्यंत
- प्र.६ तारण-मुक्त कर्ज उपलब्ध करून देणे
- प्र.७ MSME मंत्रालय
- प्र.८ ४०%
- प्र.९ ग्रामीण उद्योग आणि उद्योजकतेला प्रोत्साहन देणे
- प्र.१० Livelihood आणि Technology Business Incubator

टिपा लिहा.

१. प्रधानमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रम (PMEGP)
२. मुद्रा योजना
३. क्रेडिट गॅरंटी योजना (CGTMSE)
४. उद्योजकता कौशल्य विकास कार्यक्रम (ESDP)
५. एस्यायर योजना

थोडक्यात उत्तरे लिहा.

१. PMEGP योजनेचा उद्देश काय आहे ?
२. CGTMSE अंतर्गत काय सुविधा मिळते ?
३. ESDP अंतर्गत कोणते उपक्रम राबवले जातात ?
४. विश्वकर्मा योजना कोणासाठी आहे ?

प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. प्रधानमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रम (PMEGP) योजनेची विस्तृतपणे माहिती सांगा
२. मुद्रा योजनेची उद्दिष्ट्ये आणि मुद्रा कर्जाचे प्रकार स्पष्ट करा
३. क्रेडिट गॅरंटी योजना मंहणजे काय . त्याची वैशिष्ट्ये आणि फायदे स्पष्ट करा

References

- १) Gupta, C. B., Khanka, S. S. (२०१६). *Entrepreneurship and small business management*. Sultan Chand Sons.
- २) Shevde, P. C. (२०१८). सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग - धोरणे व विकास. नंदकिशोर प्रकाशन
- ३) Singh, R. (२०२३). *Indian economy*. McGraw Hill Education
- ४) Ministry of Micro, Small Medium Enterprises. (n.d.). *Official website*. Retrieved August १९, २०२५, from

भारतातील सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगा समोरील आव्हाने आणि संधी

४.१ प्रस्तावना-

४.२ अर्थ, महत्त्व, प्रकार, नोंदणी इ.

भारतातील MSMEs ची ओळख, त्यांचे महत्त्व, व सध्याची स्थिती

४.३ उद्दिष्ट:

MSMEs समोरील प्रमुख अडचणी समजून घेणे आणि त्यावरील उपाय सुचवणे

४.४ सूचना व निष्कर्ष:

MSMEs साठी धोरणात्मक सुधारणा, तंत्रज्ञानाचा अवलंब, व सुलभ आर्थिक मदतीची गरज

४.५ स्रोत:

सरकारची संकेतस्थळे, MSME मंत्रालय, वर्तमानपत्रे

भारतातील सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगा समोरील आव्हाने आणि संधी

४.१ प्रस्तावना-

भारत सरकारच्या सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग मंत्रालयाने चडचए एमएसएमई उद्योगांसाठी काही नियम केले आहेत. देशात सध्या सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांशी संबंधित जे काही नियम, कायदे आणि कायदे आहेत आणि आवश्यक असेल तेव्हा नवीन कायदे करण्यासाठी हे मंत्रालय सर्वोच्च संस्था किंवा संस्था आहे. प्रत्येक देशाची आर्थिक ताकद, आशा आणि व्यवसाय तरुण उद्योजकांवर अवलंबून असतो. छोट्या आणि मोठ्या व्यावसायिक संस्थांना त्यांच्या व्यवसायात अडचणींचा सामना करावा लागू नये, हे लक्षात घेऊन भारत सरकार त्यांना एमएसएमईमध्ये सुलभ नोंदणीची सुविधा उपलब्ध करून देते.

MSME ही गुंतवणुकीसाठी लहान आकाराची संस्था आहे, ज्यामध्ये कुशल आणि अकुशल व्यापारी असू शकतात. जे मोठ्या संख्येने बेरोजगारांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देऊन भारतीय अर्थव्यवस्था मजबूत करण्यात चांगली भूमिका बजावते. ते निर्यातीच्या क्षेत्रात योगदान देतात, उत्पादन क्षेत्र वाढवतात आणि कच्चा माल, मूलभूत वस्तूंचा पुरवठा करून मोठ्या उद्योगांना आधार देतात. एमएसएमईडी कायदा २००६ अंतर्गत नोंदणीकृत कंपन्या किंवा व्यवसायांद्वारे विविध योजनांना प्रोत्साहन देण्यासाठी भारत सरकार अनुदान देते.

एमएसएमई म्हणजे सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग. देशाच्या सकल देशांतर्गत उत्पादनात (जीडीपी) त्यांचे योगदान सुमारे २९ टक्के आहे. एमएसएमई क्षेत्र हे देशातील सर्वात मोठे रोजगाराचे स्रोत आहे. इंडियन इंडस्ट्रीज असोसिएशनचे (लखनौ चॅप्टर) कार्यकारी संचालक डीएस वर्मा म्हणतात की सुमारे १२ कोटी लोकांची उपजीविका या क्षेत्रावर अवलंबून आहे. २०२४ पर्यंत ५ ट्रिलियन अर्थव्यवस्थेचे सरकारचे ध्येय साकार करण्यासाठी, GDP मध्ये क्षेत्राचे योगदान ५०% पर्यंत वाढवणे आवश्यक आहे. त्यामुळेच सरकारचे लक्ष या क्षेत्राकडे वळले आहे. केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारकडून एमएसएमई व्यापाऱ्यांना अनेक प्रकारचे प्रोत्साहन दिले जात आहे.

अलीकडेच अर्थमंत्री निर्मला सीतारामन यांनी एमएसएमई क्षेत्रासाठी मोठी घोषणा केली आहे. ते म्हणाले की सरकार या क्षेत्रासाठी ३ लाख कोटी रुपयांपर्यंतच्या कर्जाची हमी देईल. यूपीसह अनेक राज्यांची सरकारे एमएसएमईच्या मदतीसाठी पुढे आली आहेत.

४.२ भारतात एमएसएमईचे महत्त्व

भारताच्या अर्थव्यवस्थेतील एकूण प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष निर्यातीपैकी चडचणी चा वाटा ४५% आहे. केंद्र किंवा राज्य सरकार आणि बँकिंग एमएसएमई कायदांतर्गत लाभ मिळविण्यासाठी एमएसएमई नोंदणी आवश्यक आहे.

- या अंतर्गत तुम्हाला कमी व्याजदर, उत्पादन शुल्कात सूट, स्कीम टॅक्स सबसिडी आणि व्यवसायात इतर अनेक फायदे मिळतील. ही एक पर्यायी नोंदणी आहे, परंतु सूट मिळविण्यासाठी तुम्हाला उद्योग आधार नोंदणी करणे आवश्यक आहे.
- तुम्ही कोणत्याही प्रकारच्या उद्योगासाठी जसे की एकमेव मालकी, भागीदारी किंवा इतर प्रकारच्या व्यवसायासाठी MSME पुरावा मिळवू शकता.

४.३ एमएसएमईचे प्रकार (Types of MSMEs)

MSME सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांच्या या तीन श्रेणीपैकी कोणत्याही अंतर्गत येतो. एमएसएमई उद्योग हा कोणत्याही अर्थव्यवस्थेचा कणा असतो. सर्वांसाठी समान वाढ आणि आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी हे इंजिन म्हणून काम करते. व्यवसायात गुंतण्यासाठी लहान आणि मोठ्या मशिनरी प्लांटच्या खरेदीमध्ये केलेल्या भांडवली गुंतवणुकीनुसार एमएसएमईचे वर्गीकरण केले जाते. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग कायदा २००६ फक्त त्या उद्योगांना लागू आहे, जे उत्पादन क्षेत्रात काम करत आहेत आणि सेवा क्षेत्रातील कंपन्यांसाठी उपकरणे गुंतवणूक करत आहेत म्हणजेच सेवा क्षेत्रात काम करत आहेत. एमएसएमई उद्योगाच्या तीनही श्रेणींचे वर्णन खाली दिले आहे:-

- **सूक्ष्म किंवा सूक्ष्म उद्योग:** सूक्ष्म उद्योग ही सर्वात लहान संस्था आहे. या उत्पादन व्यवसायांतर्गत, तुम्ही प्लांट आणि मशिनरीमध्ये किमान १ कोटी गुंतवणूक करू शकता, ज्याची उलाढाल ५ कोटी असावी.

- **लघु उद्योग:** या अंतर्गत, १० लहान उत्पादन उद्योगांसाठी प्लांट आणि यंत्रसामग्रीमध्ये गुंतवणूक केली जाऊ शकते, ज्यांची उलाढाल किमान ५० कोटी असावी.
- **मध्यम उद्योग:** मध्यम उत्पादन उद्योगांसाठी, तुम्ही प्लांट आणि यंत्रसामग्रीमध्ये २० कोटींची गुंतवणूक करू शकता, ज्यांची उलाढाल किमान १०० कोटी असावी

४.४ एमएसएमई नोंदणी प्रमाणपत्राचे फायदे (Benefits of MSME Registration Certificate)

- **बँकांचे फायदे:** सर्व बँका आणि इतर वित्तीय संस्था MSMEs ओळखतात, त्यामुळे तुम्ही तुमच्या व्यवसायासाठी कमी व्याजदरात कर्ज मंजूरी सहज मिळवू शकता. MSME ला दिलेल्या कर्जावरील व्याजदर सामान्य व्यवसायाच्या व्याजदरापेक्षा १-१.५ टक्के कमी असतो.
- **राज्य सरकारकडून सूट:** बहुतेक राज्ये चडचए कायद्यांतर्गत आपला व्यवसाय नोंदणीकृत केलेल्या लोकांना वीज, कर आणि औद्योगिक सबसिडी देतात. त्यांना विशेषतः राज्याने विक्री करातून सूट दिली आहे.
- **कर लाभ:** व्यवसायाच्या आधारे एमएसएमईमध्ये नोंदणी केल्यानंतर, एखादी व्यक्ती अबकारी सूट योजनेचा लाभ घेऊ शकते, व्यवसायाच्या सुरुवातीच्या वर्षात काही प्रत्यक्ष करामध्येही सूट दिली जाते, सरकारकडून व्यवसाय सुरू करण्यासाठी व्यापार्यांना अनेक प्रकारची सबसिडी देखील दिली जाते. प्रदान केले जाते, ज्यातून त्यांना लाभ मिळतात.
- **केंद्र आणि राज्य सरकारांकडून मान्यता:** एमएसएमईमध्ये नोंदणीकृत व्यवसायांना सरकारी परवाने आणि प्रमाणपत्र लवकर आणि सहज मिळते. अशा अनेक सरकारी निविदा किंवा निविदा आहेत ज्या भारतातील लहान व्यवसायांच्या सहभागाला प्रोत्साहन देण्यासाठी केवळ चडचए साठी खुल्या आहेत.

४.५ एमएसएमई नोंदणीसाठी आवश्यक कागदपत्रे (Documents required for MSME registration)

- पॅन कार्ड किंवा झेरॉक्सची प्रत
- तुमच्याकडे यापैकी एक ओळखीचा पुरावा असणे आवश्यक आहे जसे की आधार कार्ड, पासपोर्ट, ड्रायव्हिंग लायसन्स इ.
- पासपोर्ट आकाराचे छायाचित्र

इतर कागदपत्रे-

- तुम्ही भाड्याच्या मालमत्तेवर व्यवसाय करत असाल तर भाडे करार दस्तऐवज
- मालकीच्या मालमत्तेच्या विक्रीचे दस्तऐवज
- प्रतिज्ञापत्र
- घोषणा दस्तऐवज

- ना हरकत प्रमाणपत्र
- साक्षीदार म्हणून दोन व्यक्ती

तुम्ही एमएसएमईमध्ये ऑफलाइन आणि ऑनलाइन दोन्ही पद्धतीने नोंदणी करू शकता.

४.५.१ एमएसएमई नोंदणी ऑफलाइन (MSME Registration Offline)

- सर्वप्रथम, तुम्ही ज्या विभागासाठी उद्योग सुरू करत आहात त्या विभागाकडे अर्जांमध्ये तुमच्याकडे असलेली मूलभूत माहिती भरा, त्यानंतर संबंधित कागदपत्रांसह एमएसएमई कार्यालयात नोंदणी करा.
- अर्ज आणि कागदपत्रे सबमिट करण्यापूर्वी, सर्व कागदपत्रे तज्ञाकडून प्रमाणित करा, त्यानंतर अर्ज सबमिट करा, तुम्ही ज्या जिल्ह्यात तुमचा व्यवसाय सुरू करत आहात त्या जिल्हा उद्योग केंद्रात जाऊन तुम्ही अर्ज सबमिट करू शकता.
- यानंतर, विभागाद्वारे, तुमचा अर्ज तुमच्या कागदपत्रांसह एमएसएमई रजिस्ट्रारकडे दाखल केला जाईल, त्यानंतर तज्ञ त्याची पडताळणी करतील. पडताळणीनंतर, अर्ज मंजूर झाल्यानंतर, तुम्हाला चडचए प्रमाणपत्र दिले जाईल आणि तुम्हाला कुरिअर आणि ईमेलद्वारे सूचित केले जाईल.

४.५.२ एमएसएमई नोंदणी कोण करू शकते (Who can register MSME)

खालील संस्था एमएसएमई अंतर्गत नोंदणी करू शकतात -

- मालकी फर्म
- सरकारी आणि खाजगी कंपन्या
- एलएलपी
- हिंदू अविभक्त कुटुंब
- भागीदारी संस्था
- एक व्यक्ती कंपनी
- सहकारी संस्था
- व्यक्तींची संघटना

४.६ एमएसएमईची नोंदणी कशी करावी (How to Register MSME)

सर्व कागदपत्रे गोळा केल्यानंतर, ऑनलाइन अर्ज कसा करायचा ते आम्हाला कळवा. तुम्ही खालील स्टेप्स फॉलो करून ऑनलाइन अर्ज करू शकता-

- स्टेप - १ : अर्ज करण्यासाठी msme.gov.in या वेबसाइटला भेट द्या.
- स्टेप - २ : तुम्ही वेबसाइटवर जाताच तुम्हाला होम पेज उघडलेले दिसेल.
- पायरी - ३ : अर्ज नोंदणी फॉर्म त्या होम पेजवर उघडेल.

- स्टेप - ४ : या कर्ज नोंदणी फॉर्ममध्ये, तुम्हाला आधार क्रमांक, मालकाचे नाव, कायमचा पत्ता इत्यादी संपूर्ण तपशील प्रविष्ट करावा लागेल.
- स्टेप - ५ : हे केल्यानंतर, तुमच्या नोंदणीकृत मोबाइल नंबर आणि ईमेल आयडीवर OTP प्राप्त होईल.
- स्टेप - ६ : आता तुम्हाला मिळालेला OTP इथे टाका.
- स्टेप - ७ : तुम्ही जडझ टाकताच तुमची नोंदणी पूर्ण होईल आणि तुम्हाला तुमच्या बँकेकडून MSME प्रमाणपत्र दिले जाईल. ज्याद्वारे तुम्ही कर्जासाठी अर्ज करू शकता.

कर्जाविषयी माहिती : कर्ज प्रकार, अर्ज प्रक्रिया, आवश्यक कागदपत्रे

२०२० मध्ये एमएसएमईची व्याख्या बदलली आहे-

पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदी यांच्या सूचनेनुसार जून २०२० मध्ये मदत घोषणा पॅकेज 'आत्मनिर्भर भारत' मोहीम सुरू करताना, अर्थमंत्री श्रीमती निर्मला सीतारामन यांनी सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांची नवीन व्याख्या जाहीर केली. MSME ची नवीन व्याख्या खालीलप्रमाणे आहे.

- उद्योग नवीन व्याख्या उद्योग श्रेणी
- सूक्ष्म उद्योग १ कोटीपर्यंतची गुंतवणूक आणि ५ कोटीपर्यंतची उलाढाल असलेल्या उद्योगाला सूक्ष्म उद्योगाचा दर्जा देण्यात आला आहे. उत्पादन आणि सेवा दोन्ही क्षेत्रे.
- १० कोटीपर्यंतची गुंतवणूक आणि ५० कोटीची उलाढाल असलेले लघुउद्योग उपक्रम लहान एकके मानले जातात. उत्पादन आणि सेवा दोन्ही क्षेत्रे.
- ३० कोटीपर्यंतची गुंतवणूक आणि १०० कोटीची उलाढाल असलेले मध्यम उद्योग मानले जातात. उत्पादन आणि सेवा दोन्ही क्षेत्रे

भारतातील MSME (सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग) क्षेत्र हे आर्थिक वाढीसाठी महत्त्वाचे आहे. हे लाखो लोकांना रोजगार देते, ग्रामीण आणि शहरी अर्थव्यवस्थांना समर्थन देते आणि GDP मध्ये लक्षणीय वाढ करते. त्यांचे योगदान असूनही, अनेक एमएसएमई सारख्या आव्हानांचा सामना करतात payment विलंब, निधी अडचणी, आणि मर्यादित पायाभूत सुविधा. वरील समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी भारत सरकारने एमएसएमई विकास कायदा, २००६ लाँच केला. हा कायदा लहान व्यवसायांना कायदेशीर हक्क, आर्थिक मदत आणि स्पर्धात्मक वातावरणात वाढण्यासाठी साधने प्रदान करून समर्थन देतो.

४.६.१ एमएसएमई विकास कायदा २००६ चा उद्देश

एमएसएमई विकास कायदा २००६ ची निर्मिती एमएसएमईना प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि त्यांना भरभराट होण्यासाठी करण्यात आली. लहान व्यवसाय अनेकदा त्यांना आवश्यक असलेल्या संसाधनांमध्ये प्रवेश करण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो आणि औपचारिक अर्थव्यवस्थेचा भाग बनण्यासाठी आव्हानांना तोंड द्यावे लागते. हा कायदा एमएसएमईना निधीसाठी सुलभ प्रवेश प्रदान करून मदत करतो आणि quick विवादांचे निराकरण करण्यासाठी उपाय.

हे एमएसएमईची नोंदणी करण्यासाठी, त्यांच्या आर्थिक हितसंबंधांचे रक्षण करण्यासाठी आणि त्यांना वेळेवर मिळतील याची खात्री करण्यासाठी स्पष्ट मार्गदर्शक तत्त्वे देखील प्रदान करते. ग्लोबली.

४.६.२ एमएसएमई विकास कायदा, २००६ ची वैशिष्ट्ये

- **वर्गीकरण साफ करा:** हा कायदा व्यवसायांना उपकरणे, यंत्रसामग्री किंवा प्लांट सेटअपमध्ये किती गुंतवणूक करतो यावर आधारित सूक्ष्म, लहान किंवा मध्यम असे वर्गीकरण करतो. हे सरकारला प्रत्येक गटासाठी विशिष्ट कार्यक्रम तयार करण्यास मदत करते.
- **ऐच्छिक नोंदणी:** कायद्यांतर्गत नोंदणी करणे सक्तीचे नसले तरी ते अनेक फायदे देते. नोंदणीकृत एमएसएमईना सबसिडी, कर सूट आणि सरकारी योजनांचा लाभ मिळू शकतो. त्यांना कायदेशीर संरक्षण आणि कर्जासाठी सुलभ प्रवेश देखील मिळतो.
- **वेळेवर PayMSME कायदा १५ चे कलम २००६:** उशीरा pay लघुउद्योगांसाठी विचार हे मोठे आव्हान आहे. एमएसएमई कायदा १५ चे कलम २००६ खरेदीदारांना सुनिश्चित करते pay वस्तू किंवा सेवा मिळाल्यापासून ४५ दिवसांच्या आत एमएसएमई. जर त्यांनी तसे केले नाही तर ते जरूर आहेत pay रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या दराच्या तिप्पट व्याज.
- **कर्जासाठी सुलभ प्रवेश:** हा कायदा बँकांना एमएसएमईना कर्ज देण्यास प्राधान्य देण्यासाठी प्रोत्साहित करतो आणि इनव्हॉइस फॅक्टरिंग सारख्या नाविन्यपूर्ण उपायांना समर्थन देतो, जे निधी प्रदान करते quickवित्तीय संस्थांना प्राप्य वस्तू विकून.
- **आधारभूत पायाभूत सुविधा:** MSME २००६ कायदा व्यवसायांना आधुनिकीकरण आणि स्पर्धात्मक राहण्यास मदत करण्यासाठी तंत्रज्ञान केंद्रे, व्यवसाय पार्क आणि प्रशिक्षण केंद्रे तयार करण्यावर लक्ष केंद्रित करतो.
- **जलद विवाद निराकरण:** दीर्घ कायदेशीर लढाया कमी करण्यासाठी, कायदानुसार प्रत्येक राज्याने सूक्ष्म आणि लघु उद्योग सुविधा परिषद स्थापन करणे आवश्यक आहे. या परिषदा संबोधित करतात pay विवाद आणि इतर तक्रारी कार्यक्षमतेने सोडवा.

४.६.३ एमएसएमई कायदा १५ चे कलम २००६

प्राप्तीसाठी महिने वाट पाहत आहेत payments लहान व्यवसायांसाठी गंभीर आर्थिक भार होऊ शकते. या ठिकाणी एमएसएमई कायदा १५ चे कलम २००६ महत्त्वाची भूमिका बजावते.

हा विभाग याची खात्री देतो की सर्व pay एमएसएमईना ४५ दिवसांच्या आत सूचना देणे आवश्यक आहे. खरेदीदार पालन करण्यात अयशस्वी झाल्यास, त्यांना चक्रवाढ व्याजाच्या स्वरूपात महत्त्वपूर्ण आर्थिक दंड सहन करावा लागतो. हे केवळ खरेदीदारांना जबाबदार धरत नाही तर एमएसएमईना आर्थिक स्थिरतेची भावना देखील देते.

एमएसएमई विकास कायदा, २००६ चा प्रभाव

१. **आत्मविश्वास वाढवणे:** कायद्याने लहान व्यवसायांना आत्मविश्वासाने वाढण्यासाठी आवश्यक असलेली साधने आणि आधार दिला आहे. झरूमेंट संरक्षण आणि संसाधनांपर्यंत सुलभ प्रवेश याचा अर्थ असा आहे की थकीत पावत्या किंवा निधीच्या कमतरतेची चिंता न करता उद्योजक त्यांचे उपक्रम वाढविण्यावर लक्ष केंद्रित करू शकतात.
२. **व्यवसाय औपचारिक करणे:** अनेक छोटे व्यवसाय अनौपचारिकपणे चालत असत, ज्यामुळे त्यांच्या वाढीच्या संधी मर्यादित होत्या. चडचए २००६ कायद्याने या उपक्रमांना नोंदणी करण्यासाठी प्रोत्साहित केले आहे, ज्यामुळे त्यांना सरकारी प्रोत्साहने मिळू शकतात आणि औपचारिक बाजारपेठांमध्ये भाग घेता येईल.
३. **सरलीकृत विवाद हाताळणी:** सुविधा परिषदांच्या निर्मितीसह, निराकरण करणे श्रिमानसिकतेशी संबंधित वाद अधिक जलद आणि कमी तणावपूर्ण झाले आहेत. यामुळे एमएसएमईचा मौल्यवान वेळ आणि संसाधने वाचली आहेत.
४. **अंमलबजावणीतील आव्हाने:** चडचए २००६ कायदा हा योग्य दिशेने एक पाऊल ठरला असताना, काही क्षेत्रांमध्ये सुधारणा आवश्यक आहेत:
५. **मर्यादित जागरूकता:** एमएसएमई कायदा १५ च्या कलम २००६ सह अनेक उद्योजकांना या कायद्याच्या फायद्यांविषयी माहिती नाही. जागरूकता मोहिमा ही दरी भरून काढू शकतात.
६. **अंमलबजावणी समस्या:** कायद्याची आवश्यकता असली तरी श्रिशिपीं टाइमलाइन आणि राज्य-स्तरीय परिषद, अंमलबजावणी नेहमीच सुसंगत नसते. काही प्रदेशांमध्ये सक्रिय सुविधा परिषदांचा अभाव आहे, ज्यामुळे विवाद निराकरणास विलंब होतो.
७. **क्रेडिटमध्ये प्रवेश:** सरकारच्या पाठिंब्यानंतरही, अनेक एमएसएमईना कागदपत्रांच्या अडथळ्यांमुळे किंवा अपुऱ्या तारणामुळे कर्ज मिळवण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो.
८. **कालबाह्य तरतुदी:** एमएसएमई विकास कायदा २००६ एक मजबूत फ्रेमवर्क प्रदान करतो, परंतु व्यवसायांच्या विकसित गरजा पूर्ण करण्यासाठी त्याला नियमित अद्यतने आवश्यक आहेत. एमएसएमईचे २०२० चे पुनर्वर्गीकरण हे एक सकारात्मक पाऊल होते, परंतु आणखी बदल आवश्यक असू शकतात.

४.६.४ एमएसएमई २००६ कायद्याचा जास्तीत जास्त फायदा कसा घेऊ शकतात ?

१. **नोंदणी मिळवा :** नोंदणीमुळे अनुदानापासून कायदेशीर संरक्षणापर्यंत अनेक फायदे मिळतात. एमएसएमईनी याचा लाभ घ्यावा.
२. **डिजिटल साधने वापरा :** एमएसएमई समाधान सारख्या प्लॅटफॉर्ममुळे तक्रार करणे सोपे होते श्रिशिपीं विलंब आणि ट्रॅक ठराव.

३. अपडेट रहा : उद्योजकांनी स्वतःला सरकारी योजना आणि कायद्याच्या अपडेट्सची माहिती ठेवावी.
४. वित्तपुरवठा पर्याय समजून घ्या : क्रेडिट पर्यायांबद्दल शिकणे आणि प्रभावीपणे वित्त व्यवस्थापित करणे व्यवसायांना शाश्वतपणे वाढण्यास मदत करू शकते.

४.६.५ एमएसएमई विकास कायदा, २००६ महत्वाचा का राहिला

एमएसएमई विकास कायदा, २००६ हे केवळ एक धोरण नाही; भारताच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा असलेल्या लाखो व्यवसायांसाठी हे सुरक्षिततेचे जाळे आहे. एमएसएमई कायदा १५ च्या कलम २००६ सारख्या तरतुदींसह, ते थेट विलंब सारख्या गंभीर समस्यांचे निराकरण करते pay विचार आणि आर्थिक सुरक्षा.

एमएसएमई आर्थिक विकासात योगदान देत राहिल्याने, कायदा त्यांना आवश्यक असलेला पाठिंबा आणि संरक्षण मिळण्याची खात्री देतो. वेळेवर माध्यमातून की नाही pay नोट्स, क्रेडिटचा सुलभ प्रवेश किंवा विवादाचे सरलीकृत निराकरण, कायदा असे वातावरण तयार करतो जेथे लहान व्यवसाय भरभराट करू शकतात.

प्रत्येक उद्योजकासाठी, या कायद्याचे फायदे समजून घेणे आणि त्याचा वापर करणे हे टिकून राहणे आणि खरोखर यशस्वी होणे यात फरक असू शकतो.

४.७ भारतातील सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगा समोरील आव्हाने

सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग (MSME) हे भारताच्या अर्थव्यवस्थेतील महत्वाचे घटक आहेत. हे उद्योग देशातील रोजगार निर्मिती, औद्योगिक विकास आणि आर्थिक स्थैर्यासाठी खूप महत्वाचे आहेत. MSME उद्योग विविध प्रकारच्या उत्पादन आणि सेवा क्षेत्रांत कार्यरत असून, ते ग्रामीण आणि शहरी दोन्ही भागांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर अस्तित्वात आहेत.

MSME उद्योगांची व्याप्ती लहान आकारापासून मध्यम आकारपर्यंत असते आणि त्यात गुंतवणूक, कर्मचारी संख्येवर आधारित विविध वर्गीकरण केले जाते. या उद्योगांचा मुख्य उद्देश स्थानिक संसाधनांचा वापर करून रोजगार निर्माण करणे आणि स्थानिक बाजारपेठा मजबूत करणे हा आहे.

भारत सरकारने MSMEs च्या विकासासाठी अनेक योजना, आर्थिक मदत, तांत्रिक सहाय्य आणि प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवले आहेत, ज्यामुळे या उद्योगांना स्पर्धात्मक आणि टिकाऊ बनविण्यात मदत होते.

MSME उद्योग हे भारताच्या आर्थिक वाढीसाठी आणि सामाजिक समृद्धीसाठी अत्यंत आवश्यक आहेत. हे छोटे व मध्यम उद्योग देशातील आर्थिक व्यवहाराला गती देतात, रोजगार उपलब्ध करतात आणि नवीन व्यवसायाची निर्मिती करतात.

भारतातील लघु, मध्यम आणि सूक्ष्म उद्योग (MSMEs) समोर अनेक आव्हाने उभी आहेत. ही उद्योगक्षेत्र देशाच्या अर्थव्यवस्थेसाठी अत्यंत महत्वाची असूनही त्यांना अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते. खाली काही प्रमुख आव्हानांचा उल्लेख केला आहे:

थोडक्यात, MSMEs म्हणजे लघु, मध्यम आणि सूक्ष्म उद्योग. हे उद्योग भारताच्या GDP मध्ये मोठा

वाटा उचलतात आणि कोट्यवधी लोकांना रोजगार पुरवतात. मात्र या उद्योगांना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागतो - जसे की आर्थिक मदतीचा अभाव, तांत्रिक मागासलेपणा, कुशल मनुष्यबळाची कमतरता, मार्केटिंगचे अपूर्ण ज्ञान, आणि सरकारी नियमांची गुंतागुंत. या सर्व समस्यांवर मात करण्यासाठी सरकार आणि खाजगी क्षेत्राने एकत्र येणे आवश्यक आहे. आपण सर्वांनी MSMEs ना पाठिंबा देणं ही काळाची गरज आहे.

४.७.१ भारतातील MSMEs समोरील प्रमुख आव्हाने - सविस्तर माहिती, उपाय योजना

४.७.१.१. आर्थिक स्रोतांची कमतरता (Lack of Finance)

बहुतांश MSMEs स्वतःच्या भांडवलावर किंवा अनौपचारिक कर्ज स्रोतांवर अवलंबून असतात. बँकांकडून कर्ज मिळवताना तारण किंवा कागदपत्रांची अडचण भासते.

I) आर्थिक स्रोतांची कमतरता म्हणजे काय?

जेव्हा एखाद्या MSME कडे दैनंदिन खर्च, कच्चा माल, वेतन, तांत्रिक सुधारणा किंवा विस्तारासाठी आवश्यक भांडवल उपलब्ध नसते, तेव्हा त्याला षीपव िर्हीरिसश किंवा आर्थिक स्रोतांची कमतरता असे म्हणतात.

४.७.१.२ आर्थिक कमतरतेची प्रमुख कारणे

कारण	स्पष्टीकरण
अपुरी प्रारंभिक गुंतवणूक	व्यवसाय सुरू करताना पुरेसे भांडवल न उभारणे
बँक कर्ज न मिळणे	कर्ज मिळण्यासाठी गहाण किंवा क्रेडिट स्कोअर नसेल
देयकांची विलंबाने वसुली	ग्राहकांकडून उशीराने पैसे मिळणे
अनपेक्षित खर्च	मशीन बिघाड, कच्चा मालाचे दर वाढणे, आपत्कालीन परिस्थिती
आर्थिक नियोजनाचा अभाव	खर्च व नफा यांचे अचूक अंदाज न लावणे
थकबाकी कर्ज	मागील कर्जाचे हप्ते न भरल्याने नवीन निधी अडतो

४.७.१.३ MSME वर होणारे परिणाम

- कामकाज ठप्प होणे
- उत्पादन व गुणवत्ता घटणे
- कर्मचारी वेतन थांबणे
- ऑर्डर रद्द होणे
- बँक कर्ज थकवणूक होणे (NP- घोषित होणे)
- शेवटी उद्योग बंद पडण्याची शक्यता

४.७.१.४ उपाययोजना (Solutions to Fund Shortage)

उपाय	स्पष्टीकरण
Udyam नोंदणी	MSME नोंदणीमुळे सरकारी योजनांचा लाभ मिळतो
PMEGP, CGTMSE, Mudra Loan	अल्पव्याज कर्ज व कर्ज हमी योजनांचा लाभ घ्या
वर्किंग कॅपिटल लोन	रोजच्या खर्चासाठी खास बँक सुविधा
Invoice Discounting / Factoring	विक्री झालेल्या पण थकलेल्या बिलांवर त्वरित निधी मिळवणे
क्रेडिट स्कोअर सुधारणा	वेळेवर हसे भरून भविष्यातील कर्जसुविधा सुनिश्चित करा
सहकारिता व गुंतवणूकदार	पार्टनरशिप, कुटुंबीय किंवा सहकारी संस्थेकडून निधी उभारणी
सरलीकृत आर्थिक नियोजन	नियमित खर्चावर नियंत्रण ठेवा, अनावश्यक खर्च टाळा

४.७.१.५ निष्कर्ष

MSME साठी आर्थिक स्रोतांची कमतरता ही एक महत्त्वाची पण व्यवस्थापनीय समस्या आहे. योग्य नियोजन, सरकारी योजनांचा लाभ

उपाय योजना:

- सरकारने MUDR-, CGTMSE सारख्या योजनांच्या प्रचार-प्रसाराची गरज.
- MSMEs साठी विशेष सवलतीच्या व्याजदरात कर्ज उपलब्ध करणे.
- वित्तीय साक्षरतेचे प्रशिक्षण.

४.७.२. तंत्रज्ञानाचा अभाव (Lack of Technology -doption)

MSMEs अजूनही पारंपरिक पद्धती वापरतात. त्यामुळे उत्पादनक्षमता आणि गुणवत्ता मर्यादित राहते.

तंत्रज्ञानाचा अभाव (Lack of Technology -doption) हे MSMEs (सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग) समोर येणारे एक महत्त्वाचे आव्हान आहे, जे त्यांच्या स्पर्धात्मक क्षमतेवर, उत्पादनक्षमतेवर आणि व्यवसायाच्या वाढीवर नकारात्मक परिणाम करते. खाली याबाबत सविस्तर माहिती दिली आहे.

४.७.२.१ तंत्रज्ञानाचा अभाव म्हणजे काय?

जेव्हा MSMEs मध्ये आधुनिक यंत्रसामग्री, डिजिटल तंत्रज्ञान, स्वयंचलित प्रक्रिया किंवा नवीन संशोधनाचा वापर होत नाही किंवा खूपच कमी प्रमाणात होतो, तेव्हा तंत्रज्ञानाचा अभाव म्हणतात.

४.७.२.१ .२ तंत्रज्ञानाचा अभावाचे मुख्य कारणे

कारण	स्पष्टीकरण
उच्च प्रारंभिक खर्च	नवीन यंत्रसामग्री खरेदी व प्रतिष्ठापनासाठी भांडवल कमी असणे
तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव	उद्योग मालक किंवा कामगारांना आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर माहिती नसणे
परिवर्तनाला विरोध	जुने पद्धती वापरण्याची सवय व बदल स्वीकारण्यात अनिच्छा

प्रशिक्षणाचा अभाव	नव्या तंत्रज्ञानावर कामगारांना प्रशिक्षण न मिळणे
देखभाल व सेवा सुविधा कमी	तंत्रज्ञानाच्या देखभालीसाठी पुरेशी सेवा उपलब्ध न होणे
छोट्या उद्योगांसाठी जास्त गुंतवणूक	सूक्ष्म उद्योगांसाठी नवीन तंत्रज्ञान महागडे पडणे

४.७.२.१३ तंत्रज्ञानाचा अभावाचे परिणाम

- उत्पादन क्षमता कमी होणे
- गुणवत्ता नीट राखू न शकणे
- स्पर्धात्मकतेत मागे पडणे
- वेळ व श्रम जास्त लागणे
- ग्राहकांचा मनापासून समाधान न मिळणे
- नवीन बाजारपेठ गमावणे

४.७.२.१४ तंत्रज्ञान स्वीकारण्याचे फायदे

फायदा	स्पष्टीकरण
उत्पादन क्षमता वाढवणे	जलद व अचूक उत्पादन होणे
व्यवसायाचा विस्तार	नवीन सेवा व उत्पादनांचा शोध
कमी खर्चात अधिक काम	स्वयंचलित व संगणकीय प्रक्रिया वापरून खर्च कमी करणे
जागतिक बाजारात प्रवेश	डिजिटल माध्यमांमुळे जागतिक ग्राहकांपर्यंत पोहोच
ग्राहक सेवा सुधारणा	तंत्रज्ञानामुळे जलद प्रतिसाद व सेवा

४.७.२.१५ उपाययोजना (Measures to Overcome Technology -adoption Gap)

उपाय	तपशील
सरकारी योजना व अनुदाने	CLCSS, Technology Upgradation Fund यांचा लाभ घेणे
तांत्रिक प्रशिक्षण केंद्रांशी संपर्क	MSME Development Institutes, Skill India अंतर्गत प्रशिक्षण
सहकारी तंत्रज्ञान क्लस्टर	उद्योग क्लस्टरमध्ये सामायिक तंत्रज्ञान व उपकरणे वापरणे
Digital Tools वापर	ERP, CRM ² , डिजिटल पेमेंट्स, ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्मचा वापर वाढवणे
तंत्रज्ञान सल्लागार नेमणे	नविन तंत्रज्ञानाबाबत मार्गदर्शन करणारे तज्ञ नियोजन
यंत्रसामग्रीसाठी लीजिंग/कर्ज	तंत्रज्ञान खरेदीसाठी वित्तीय साहाय्य घेणे
वर्कशॉप आणि सेमिनार्स	नवीन तंत्रज्ञानाबाबत जागरूकता व माहिती देणारे कार्यक्रम

४.७.२.१ ६ निष्कर्ष

तंत्रज्ञानाचा अभाव MSMEs च्या वाढीसाठी मोठा अडथळा ठरतो. मात्र, योग्य प्रशिक्षण, आर्थिक मदत, आणि जागरूकता वाढवून या अडचणीवर मात करता येऊ शकते. तंत्रज्ञान स्वीकारल्याने MSMEs अधिक कार्यक्षम, स्पर्धात्मक आणि टिकाऊ बनू शकतात.

उपाय योजना:

- MSMEs साठी तांत्रिक प्रशिक्षण व वर्कशॉप्स.
- नवीन तंत्रज्ञान खरेदीसाठी अनुदान व सवलती.
- तंत्रज्ञान भागीदारी प्रकल्प.

४.७.३. कच्चा माल व यंत्रसामुग्री महाग होणे

विस्तृत माहिती:

कच्च्या मालाच्या किमतीत सातत्याने वाढ चडचणी वर परिणाम करते. मोठ्या कंपन्यांना थेट विक्रेते सवलती देतात, पण MSMEs ला ते शक्य नाही.

कच्चा माल व यंत्रसामुग्री महाग होणे (Rising Costs of Raw Materials and Machinery) हे MSMEs (सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग) साठी मोठे आव्हान आहे, जे त्यांच्या उत्पादन खर्चावर आणि व्यवसायाच्या नफ्यावर थेट परिणाम करतो. खाली याबाबत सविस्तर माहिती दिली आहे.

४.७.३.१ कच्चा माल व यंत्रसामुग्री महाग होणे – सविस्तर माहिती

४.७.३.१.१ कच्चा माल व यंत्रसामुग्री महाग होणे म्हणजे काय?

जेव्हा उद्योगाला लागणाऱ्या कच्च्या मालाचे (उदा. लोखंड, कापड, रसायन) आणि यंत्रसामुग्रीचे (मशीनरी, उपकरणे) दर सतत वाढतात, तेव्हा त्याला महागाई म्हणतात.

४.७.३.१.२ महागाईची मुख्य कारणे

कारण	स्पष्टीकरण
जागतिक बाजारभावातील बदल	कच्च्या मालाचा जागतिक पुरवठा व मागणीमध्ये अस्थिरता
इंधन आणि ऊर्जा खर्च वाढणे	पेट्रोल, डिझेल, वीज दर वाढल्यामुळे उत्पादन खर्च वाढतो
पुरवठा साखळीतील अडथळे	लॉजिस्टिक, वाहतूक खर्च वाढणे, कोविड सारख्या संकटामुळे पुरवठा थांबणे
चलनवाढ (Inflation)	देशांतर्गत चलनवाढीमुळे वस्तूंचे दर वाढणे
आयात शुल्क आणि कर वाढ	आयात केलेल्या कच्च्या मालावर वाढलेले शुल्क
मशीनरीसाठी वाढती मागणी	तंत्रज्ञानातील जलद बदलांमुळे नवीन उपकरणांची गरज वाढणे

४.७.३.३ MSMEs वर होणारे परिणाम

- उत्पादन खर्च वाढणे
- स्पर्धात्मकतेत घट
- नफा मार्जिन कमी होणे
- उत्पादनात कपात किंवा दर्जा कमी करणे
- ग्राहकांना किमतीत वाढ करावी लागणे
- उद्योग चालवण्याचा ताण वाढणे

४.७.३.४ उपाययोजना (Measures to Mitigate Rising Costs)

उपाय	स्पष्टीकरण
स्थानीय कच्चा मालाचा वापर वाढवणे	आयात कमी करून देशांतर्गत स्रोतांचा वापर
पुरवठा साखळीचे नियोजन	विविध पुरवठादारांकडून खरेदी करून जोखीम कमी करणे
ऊर्जा बचत उपाय	सौर ऊर्जा, ऊर्जा कार्यक्षम मशीनरी वापरणे
गुणवत्ता सुधारून उत्पादनात वाढ	कमी कच्चा माल वापरून जास्त उत्पादन मिळवणे
उत्पादन तंत्रज्ञानाचे आधुनिकीकरण	खर्च कमी करणाऱ्या तंत्रज्ञानाचा अवलंब
सरकारी योजना व सवलतींचा लाभ	कच्च्या मालावर सवलत किंवा करमुक्ती मिळवण्यासाठी योजना शोधणे
दीर्घकालीन करार (Long-term Contracts)	पुरवठादारांसोबत दीर्घकालीन करार करून दर स्थिर ठेवणे

४.७.३.४.५ निष्कर्ष

कच्चा माल व यंत्रसामुग्री महाग होणे MSMEs साठी एक मोठे आर्थिक आव्हान असले तरी, योग्य नियोजन, तंत्रज्ञानाचा वापर आणि पुरवठा व्यवस्थापन करून त्याचा परिणाम कमी करता येऊ शकतो. यामुळे MSMEs टिकाऊपणे वाढू शकतात आणि स्पर्धेत टिकून राहू शकतात.

उपाय योजना:

- MSMEs साठी समूह खरेदी केंद्र.
- सरकारी संलग्न संस्था कडून थेट कच्चा माल पुरवठा.
- स्थानिक स्रोतांचा वापर.

४.७.४. मार्केटिंग व ब्रँडिंगची अडचण

MSMEs चांगले उत्पादन करत असले तरी त्याचे मार्केटिंग आणि ब्रँड ओळख निर्माण करण्यात कमी पडतात.

मार्केटिंग व ब्रँडिंगची अडचण (Challenges in Marketing and Branding) ही MSMEs (सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग) साठी एक मोठी समस्या आहे, ज्यामुळे त्यांना बाजारात आपले उत्पादन किंवा सेवा प्रभावीपणे पोहोचवणे कठीण जाते. खाली याबाबत सविस्तर माहिती दिली आहे.

४.७.४.१ मार्केटिंग व ब्रँडिंगची अडचण म्हणजे काय?

MSMEs कडे उत्पादन असले तरी ते योग्य प्रकारे प्रचार (Marketing) आणि आपला वेगळा ठसा (Branding) निर्माण करण्यात कमी पडतात. त्यामुळे ग्राहकांच्या मनात त्यांची ओळख निर्माण होत नाही.

४.७.४.१.२ अडचणीची मुख्य कारणे

कारण	स्पष्टीकरण
मर्यादित आर्थिक स्रोत	मोठ्या कंपन्यांप्रमाणे मोठा बजेट नसणे
तांत्रिक कौशल्याचा अभाव	डिजिटल मार्केटिंग, सोशल मीडिया वापरात कमतरता
ब्रँडिंगचे महत्त्व न समजणे	व्यवसायात ब्रँडिंगचा फायदा समजून न घेणे
मार्केट रिसर्च न करणे	ग्राहकांच्या गरजा, स्पर्धकांचे अभ्यास न होणे
प्रॉडक्ट डिफरेंशिएशनचा अभाव	उत्पादन इतरांपेक्षा वेगळे कसे करायचे हे न ठरवणे
व्यावसायिक सल्लागार न घेणे	मार्केटिंग आणि ब्रँडिंगमध्ये तज्ञांचा सल्ला न घेणे

४.७.४.१.३ या अडचणींमुळे होणारे परिणाम

- ग्राहक कमी मिळणे
- विक्रीवर परिणाम होणे
- स्पर्धेत मागे पडणे
- उत्पादन जास्त वेळा बाजारात टिकू न शकणे
- व्यवसायाचा विस्तार न होणे

४.७.४.१.४ उपाययोजना (Solutions for Marketing and Branding Challenges)

उपाय	तपशील
डिजिटल मार्केटिंगचा वापर	सोशल मीडिया, Google ads, Whatsapp Marketing इत्यादीचा वापर करणे
छोट्या बजेटमध्ये प्रभावी जाहिरात	लो-कोस्ट प्रमोशन, लोकल इव्हेंट्स, सामुदायिक नेटवर्क वापरणे
ब्रँडिंगसाठी व्यावसायिक मदत घेणे	मार्केटिंग एजन्सी किंवा तज्ञांचा सल्ला घेणे
ग्राहकांचा फीडबॅक घेणे	ग्राहकांच्या गरजेनुसार उत्पादन सुधारणा करणे
युनिक सेलिंग प्रपोजीशन (USP) तयार करणे	उत्पादनाचे वेगळेपण स्पष्ट करणे

मार्केट रिसर्च करणे	स्पर्धक व ग्राहकांचे संशोधन करणे
ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्मवर उपस्थिती	Amazon, Flipkart, Meesho यांसारख्या प्लॅटफॉर्मवर विक्री करणे

४.७.४.१.५ निष्कर्ष

मार्केटिंग व ब्रँडिंगच्या अडचणींवर मात केल्यास MSMEs अधिक प्रभावीपणे ग्राहकांपर्यंत पोहोचू शकतात, विक्री वाढवू शकतात आणि दीर्घकालीन यश मिळवू शकतात.

उपाय योजना:

- डिजिटल मार्केटिंग प्रशिक्षण.
- ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्मवर सहभागासाठी मदत.
- प्रदर्शन, मेळावे, एक्स्पो मध्ये भाग घेण्यासाठी अनुदान.

४.७.५. कुशल मनुष्यबळाचा अभाव (Skilled Manpower)

उद्योगांना कुशल कामगार मिळवण्यात अडचण येते. प्रशिक्षण नसेल तर उत्पादन गुणवत्तेवर परिणाम होतो.

कुशल मनुष्यबळाचा अभाव (Skilled Manpower Shortage) हे MSMEs (सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग) समोरील एक मोठे आव्हान आहे. योग्य तंत्रज्ञान वापरण्यासाठी, गुणवत्तापूर्ण उत्पादनासाठी आणि स्पर्धात्मक राहण्यासाठी कुशल कामगारांची गरज असते. खाली याबाबत सविस्तर माहिती दिली आहे.

४.७.५.१ कुशल मनुष्यबळाचा अभाव म्हणजे काय ?

जेव्हा MSMEs मध्ये काम करणारे कर्मचारी आवश्यक तंत्रज्ञान, कौशल्ये किंवा प्रशिक्षण नसलेल्या असतात, तेव्हा त्यांना कुशल मनुष्यबळाचा अभाव म्हणतात.

४.७.५.२ कुशल मनुष्यबळाचा अभावाची कारणे

कारण	स्पष्टीकरण
प्रशिक्षणाचा अभाव	कामगारांना योग्य प्रशिक्षण मिळत नाही
शैक्षणिक व कौशल्यांची तडजोड	व्यावसायिक शिक्षण व कौशल्यांवर दुर्लक्ष
कामाची अपुरती ओळख	कामगारांना उद्योगातील विविध कामांची माहिती कमी असणे
कमी वेतन व सुविधा	उद्योगात वेतन व कामाचे वातावरण चांगले नसेल तर कामगार निघून जातात
शहरी भागाकडे स्थलांतर	ग्रामीण भागातील कामगार शहरांकडे जातात, उद्योगांना कमी लोक उपलब्ध
प्रशिक्षण संस्था कमी	MSMEs जवळ प्रशिक्षण संस्था किंवा कौशल्य विकास केंद्र कमी

४.७.५.३ MSMEs वर होणारे परिणाम

- उत्पादनाचा दर्जा कमी होणे
- कामाच्या वेळेत वाढ होणे
- कामगारांची चुकांची शक्यता वाढणे
- नविन तंत्रज्ञान स्वीकारण्यात अडचण
- उद्योगाचा विकास मंदावणे

४.७.५.४ उपाययोजना (Measures to address Skilled Manpower Shortage)

उपाय	स्पष्टीकरण
कौशल्य विकास योजना वापरणे	सरकारच्या Skill India, MSME प्रशिक्षण योजना लाभ घेणे
कर्मचार्यांचे नियमित प्रशिक्षण	ऑन-जॉब ट्रेनिंग, कार्यशाळा, सेमिनार आयोजित करणे
सहकारी संस्था व प्रशिक्षण केंद्रांसोबत संपर्क	स्थानिक प्रशिक्षण संस्था व महाविद्यालयांशी भागीदारी
मनुष्यबळ आकर्षित करण्यासाठी सुविधा सुधारणा	वेतन, कामाचे वातावरण, सुविधा वाढवणे
डिजिटल व ऑनलाइन शिक्षणाचा वापर	e-learning प्लॅटफॉर्मद्वारे कौशल्य वाढवणे
उद्योगातील तज्ञांच्या मार्गदर्शनाखाली प्रशिक्षण	तज्ञांकडून अनुभव व कौशल्ये शिकवणे

४.७.५.५ निष्कर्ष

कुशल मनुष्यबळाचा अभाव MSMEs च्या प्रगतीसाठी मोठा अडथळा असला तरी, प्रशिक्षण व कौशल्य विकासावर भर देऊन हा अभाव कमी करता येऊ शकतो. यामुळे चडचणी अधिक उत्पादक, कार्यक्षम आणि टिकाऊ बनतील.

उपाय योजना:

- कौशल्य विकास कार्यक्रम (Skill India Mission).
- MSMEs आणि आयटीआय यांचे भागीदारी कार्यक्रम.
- ऑन-जॉब ट्रेनिंग स्कीम्स.

४.७.६. सरकारी नियम व अडचणी (Regulatory Hurdles)

नोंदणी प्रक्रिया, जीएसटी, आयात-निर्यात परवानग्या, कामगार कायदे इत्यादी बाबतीत MSMEs ना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागतो.

सरकारी नियम व अडचणी (Regulatory Hurdles) हे MSMEs (सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग) साठी एक मोठे आव्हान आहे. विविध कायदे, परवानग्या, नोंदणी प्रक्रिया आणि नियमांचे पालन करण्याची

अडचण MSMEs च्या व्यवसायावर प्रभाव टाकते. खाली याबाबत सविस्तर माहिती दिली आहे.

१ सरकारी नियम व अडचणी म्हणजे काय?

MSMEs ला अनेक कायदे, नियम, परवाने, नोंदणी प्रक्रिया आणि रिपोर्टिंग यांचे पालन करावे लागते. हे नियम कधी कधी गुंतागुंतीचे, वेळखाऊ आणि खर्चिक ठरतात, ज्यामुळे व्यवसायावर नकारात्मक परिणाम होतो.

२ प्रमुख अडचणी व कारणे

अडचण	कारणे
जास्त कागदपत्री कामकाज (Paperwork)	अनेक प्रकारची फॉर्म्स भरणे, नोंदणी करणे, परवाने घेणे
सख वेळखाऊ प्रक्रिया	विविध सरकारी विभागांकडून परवाने, नोंदणी मिळवण्यास जास्त वेळ लागणे
अधिक शुल्क व दंड	नियमांचे पालन न केल्यास दंड व शुल्क भरणे लागणे
कठीण नियमांचे पालन	कामगार कायदे, पर्यावरणीय नियम, कर नियम इत्यादींचे पालन करणे कठीण
समन्वयाचा अभाव	विविध सरकारी विभागांमध्ये समन्वय कमी असल्याने प्रक्रिया जास्त गुंतागुंतीची होणे
नियमांमध्ये वारंवार बदल	नियम, कर, परवाने यामध्ये सतत बदल होत राहणे

३ MSMEs वर होणारे परिणाम

- व्यवसाय सुरू करण्यास व चालविण्यास अडथळा
- वाढीचा वेग मंदावणे
- अनधिकृत किंवा छोट्या पातळीवर काम करण्याचा प्रवृत्ती वाढणे
- नियम न पाळल्याने दंड व कायदेशीर कारवाई
- वेळ व संसाधने वाया जाणे

४.७.७ उपाययोजना (Measures to Overcome Regulatory Hurdles)

उपाय	तपशील
सरकारी डिजिटल पोर्टल्सचा वापर	Udyam Registration, GST Portal यांसारख्या ऑनलाईन सेवांचा उपयोग
सरलीकृत प्रक्रिया व 'वन स्टॉप' सेवा	विविध परवाने व नोंदणी एकाच ठिकाणी मिळवण्याची सोय
माहिती व मार्गदर्शन केंद्रे	MSMEs साठी विशेष मार्गदर्शन व प्रशिक्षण केंद्रांची स्थापना
कायदे व नियम यांची सुलभ समज	MSME मालकांसाठी कायदे सोप्या भाषेत समजावून सांगणे

कायदा व नियमनात सुधारणा	MSMEs साठी सवलती व सुलभ नियमांची अंमलबजावणी
प्रशासनाशी संवाद वाढवणे	MSMEs आणि सरकारी यंत्रणांमध्ये नियमित संवाद वाढवणे

५ निष्कर्ष

सरकारी नियम व अडचणी MSMEs च्या विकासासाठी मोठा अडथळा असला तरी, डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर, सरलीकृत प्रक्रिया आणि योग्य मार्गदर्शनाने यावर मात करता येऊ शकते. यामुळे MSMEs चा विकास वेगाने होऊ शकतो.

उपाय योजना:

सिंगल विंडो क्लीयरन्स प्रणाली.

डिजिटल दस्तऐवजीकरण व प्रक्रिया सरलीकरण.

MSMEs साठी स्वतंत्र कायदे.

७. जागतिक स्पर्धा (Global Competition)

मोठ्या विदेशी कंपन्यांशी MSMEs स्पर्धा करू शकत नाहीत कारण त्यांच्याकडे तोडगा व भांडवल मर्यादित असते.

जागतिक स्पर्धा (Global Competition) हे MSMEs (सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग) समोरील एक महत्वाचे आव्हान आहे. जागतिक स्तरावर अनेक मोठ्या कंपन्यांशी आणि देशांतर्गत तसेच परदेशी उद्योगांशी स्पर्धा करावी लागते, ज्यामुळे MSMEs वर दबाव येतो. खाली याबाबत सविस्तर माहिती दिली आहे.

१ जागतिक स्पर्धा म्हणजे काय?

MSMEs ला स्थानिक बाजारापुरते मर्यादित न राहता, जगभरातील कंपन्यांसोबत उत्पादन, गुणवत्ता, किंमत, सेवा यामध्ये स्पर्धा करावी लागते.

२ जागतिक स्पर्धेची कारणे

कारण	स्पष्टीकरण
ग्लोबलायझेशन	जागतिक बाजारपेठेचा विस्तार आणि व्यापार सुलभ होणे
आयात-निर्यात सवलती	विविध देशांमधील व्यापार धोरणांनी बाजार खुले करणे
तंत्रज्ञानाचा विकास	उत्पादन आणि विपणनासाठी नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर जागतिक स्तरावर
किंमतीतील स्पर्धा	कमी किंमतीत अधिक उत्पादन करणाऱ्या देशांमुळे दबाव
सप्लाय चेन इंटरकनेक्शन	जागतिक पुरवठा साखळीमुळे उत्पादन व वितरण सुलभ होणे

३ MSMEs वर होणारे परिणाम

- कमी किंमतीत उत्पादन करणाऱ्या कंपन्यांशी स्पर्धा करावी लागणे

- गुणवत्ता आणि नवकल्पना वाढवण्याचा दबाव
- स्थानिक बाजारपेठ राखणे कठीण होणे
- ब्रँड ओळख निर्माण करण्यात अडचण
- तंत्रज्ञान आणि वित्तीय संसाधनांची गरज वाढणे

४ उपाययोजना (Measures to Face Global Competition)

उपाय	तपशील
तंत्रज्ञानाचा स्वीकार व सुधारणा	नवीन तंत्रज्ञानाचा अवलंब करून उत्पादन क्षमता व गुणवत्ता वाढवणे
नवीन उत्पादने व सेवा विकसित करणे	नवकल्पना व संशोधनावर भर देऊन वेगळे उत्पादन बनवणे
गुणवत्ता नियंत्रणावर भर	आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे प्रमाणपत्रे घेणे (ISO, H-CCP B.)
निर्यात बाजारपेठांचा अभ्यास	परदेशी बाजारपेठेतील मागणी व स्पर्धकांचे संशोधन करणे
विपणन धोरण मजबूत करणे	ब्रँडिंग, डिजिटल मार्केटिंग, प्रदर्शनात भाग घेणे
सरकारी योजना व सहाय्य लाभ घेणे	निर्यात सवलती, वित्तीय मदत, प्रशिक्षण योजना वापरणे
संपूर्ण पुरवठा साखळीचे नियोजन	वेळेवर उत्पादन व वितरणासाठी चांगली व्यवस्था ठेवणे

५ निष्कर्ष

जागतिक स्पर्धा MSMEs साठी आव्हानात्मक असली तरी, योग्य तंत्रज्ञान, गुणवत्तापूर्ण उत्पादन, नवकल्पना व सशक्त विपणनाद्वारे यावर मात करता येते. त्यामुळे MSMEs जागतिक बाजारात टिकून राहू शकतात आणि वाढ करू शकतात.

उपाय योजना:

- क्वालिटी स्टॅण्डर्ड्स ची माहिती व अंमलबजावणी.
- निर्यातीसाठी सवलती व मार्गदर्शन.
- FTA (Free Trade Agreement) चे MSMEs साठी फायदे.

४.७.८ डिजिटल साक्षरतेचा अभाव (Lack of Digital -wareness)

MSMEs मधील अनेक उद्योजक डिजिटल प्लॅटफॉर्म, बँकिंग, ERP प्रणालींचा वापर करत नाहीत.

डिजिटल साक्षरतेचा अभाव (Lack of Digital -wareness) ही MSMEs (सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग) समोरची एक महत्त्वाची अडचण आहे. आधुनिक युगात डिजिटल तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर न केल्यामुळे उद्योगाच्या वाढीस व कार्यक्षमतेस अडथळा येतो. खाली याबाबत सविस्तर माहिती दिली आहे.

१ डिजिटल साक्षरता म्हणजे काय ?

डिजिटल साक्षरता म्हणजे संगणक, इंटरनेट, स्मार्टफोन, डिजिटल प्लॅटफॉर्म आणि सॉफ्टवेअर्सचा

प्रभावी वापर करण्याची क्षमता.

२ डिजिटल साक्षरतेच्या अभावाची कारणे

कारण	स्पष्टीकरण
तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव	चडचए मालक व कर्मचारी डिजिटल तंत्रज्ञान समजून घेण्यात मागे
प्रशिक्षणाची कमतरता	डिजिटल कौशल्ये शिकण्यासाठी योग्य प्रशिक्षण न मिळणे
इंटरनेट व तंत्रज्ञानाचा अपुरता वापर	ऑनलाइन मार्केटिंग, ई-कॉमर्सचा पुरेपूर वापर न होणे
डिजिटल उपकरणांवर गुंतवणूक न करणे	नव्या तंत्रज्ञानात गुंतवणूक न करण्याची मानसिकता
वयस्कर कर्मचारी डिजिटल तंत्रज्ञानाला पुढे येत नाहीत	डिजिटल परिवर्तनाला प्रतिकार
डिजिटल अपडेट्सचा अभाव	सतत बदलणाऱ्या तंत्रज्ञानाबद्दल माहिती कमी

३ MSMEs वर होणारे परिणाम

- नवीन बाजारपेठा शोधण्यात अडचण
- डिजिटल माध्यमातून विक्री वाढवण्यात अडथळा
- स्पर्धेत मागे पडणे
- व्यवसाय प्रक्रिया हळू चालणे
- ग्राहकांशी संवाद साधण्यात त्रास
- सरकारी योजनांचा लाभ न घेता राहणे

४ उपाययोजना (Measures to Improve Digital -wareness)

उपाय	तपशील
डिजिटल कौशल्य विकास प्रशिक्षण	सरकार, NGO, प्रशिक्षण संस्था यांच्याकडून डिजिटल प्रशिक्षण घेणे
सरकारी डिजिटल योजना वापरणे	Digital India, MSME डिजिटल साक्षरता योजना यांचा लाभ घेणे
सोपी व उपयुक्त डिजिटल साधने वापरणे	मोबाईल ॲप्स, सोशल मीडिया, ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्मवर काम करणे
डिजिटल तंत्रज्ञानावर गुंतवणूक	संगणक, स्मार्टफोन, इंटरनेट सुविधा सुधारणे
डिजिटल तज्ञांची मदत घेणे	तज्ञांकडून मार्गदर्शन व सल्ला घेणे
डिजिटल जागरूकता वाढवणे	MSME मालक व कर्मचाऱ्यांना डिजिटल फायदे समजावणे

५ निष्कर्ष

डिजिटल साक्षरतेचा अभाव MSMEs च्या वाढीस मोठा अडथळा ठरू शकतो. तरी योग्य प्रशिक्षण, तंत्रज्ञानाचा स्वीकार आणि डिजिटल साधनांचा प्रभावी वापर करून चडचणी आपली स्पर्धात्मकता वाढवू शकतात आणि नवीन संधी निर्माण करू शकतात.

उपाय योजना:

- MSMEs साठी डिजिटल लिटरसी मोहीम.
- ऑनलाईन व्यवहार, ई-कॉमर्स प्रशिक्षण.
- डिजिटल MSME पोर्टलचा प्रचार.

४.७.१ पायाभूत सुविधांची कमतरता (Lack of Infrastructure)

गाव व अर्धशहरी भागांतील MSMEs ना वीज, पाणी, वाहतूक, इंटरनेट अशा सुविधा पुरेशा प्रमाणात मिळत नाहीत. पायाभूत सुविधांची कमतरता (Lack of Infrastructure) हे MSMEs (सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग) साठी एक मोठे आव्हान आहे. उद्योगासाठी आवश्यक असलेले भौतिक आणि तांत्रिक आधार (Infrastructure) न मिळाल्यामुळे उत्पादन, सेवा, आणि व्यवसायाची कार्यक्षमता प्रभावित होते.

१ पायाभूत सुविधा म्हणजे काय ?

पायाभूत सुविधा म्हणजे उद्योग चालवण्यासाठी आवश्यक असलेले भौतिक संसाधने जसे की जलसंधारण, वीजपुरवठा, रस्ते, वाहतूक व्यवस्था, संपर्क सुविधा, औद्योगिक क्षेत्र, तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञानाची सोय, इ.

२ पायाभूत सुविधांच्या कमतरतेची कारणे

कारण	स्पष्टीकरण
अपर्याप्त वाहतूक सुविधा	रस्ते, रेल्वे, बंदरांची कमतरता किंवा खराब स्थिती
अप्रत्यक्ष वीजपुरवठा	वारंवार वीजपुरवठा खंडित होणे किंवा अपुरा
पाण्याची उपलब्धता कमी	उद्योगासाठी आवश्यक पाणी पुरेसे न मिळणे
औद्योगिक क्षेत्रांची कमतरता	MSMEs साठी योग्य जागा किंवा औद्योगिक पार्क कमी
माहिती तंत्रज्ञानाचा अभाव	इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी व तंत्रज्ञानाचा पुरेपूर वापर न होणे
तांत्रिक सुविधा व मशीनरी कमी	उद्योगासाठी आवश्यक उपकरणे, यंत्रसामुग्रीची कमतरता
कार्यालयीन सुविधा व लॉजिस्टिक्स	कार्यालयीन व्यवस्था व पुरवठा साखळीची अडचण

३ MSMEs वर होणारे परिणाम

- उत्पादन कमी होणे व वेळ वाढणे
- खर्चात वाढ होणे

- गुणवत्ता नियंत्रित करणे कठीण होणे
- स्पर्धात्मकता कमी होणे
- व्यवसायाचा विस्तार मंदावणे

४ उपाययोजना (Measures to Overcome Infrastructure Shortage)

उपाय	तपशील
सरकारी औद्योगिक क्षेत्राचा विकास	MSME पार्क, औद्योगिक झोनची निर्मिती व सुधारणे
विधुत व जलपुरवठा सुधारणे	सतत व विश्वसनीय वीज व पाणी पुरवठा सुनिश्चित करणे
वाहतूक व लॉजिस्टिक सुविधा सुधारणा	रस्ते, रेल्वे, वाहतूक सेवा अधिक सुलभ करणे
तंत्रज्ञान व डिजिटल सुविधा वाढवणे	इंटरनेट, क्लाउड सेवा, स्मार्ट मशीनरी वापर वाढवणे
सामुदायिक सुविधा व सहकार्य	सहकारी उद्योग संस्था, प्रशिक्षण केंद्रांची स्थापना
वित्तीय मदत व गुंतवणूक आकर्षित करणे	पायाभूत सुविधा उभारण्यासाठी निधी उपलब्ध करून देणे

५ निष्कर्ष

पायाभूत सुविधांची कमतरता चडचणी च्या कार्यक्षमतेस व विस्तारास मोठा आडवा ठरते. त्यामुळे सरकार आणि खाजगी क्षेत्रांनी यावर लक्ष देऊन सुविधा सुधारणा केली तर MSMEs चा विकास अधिक वेगाने होऊ शकतो.

उपाय योजना:

- MSME क्लस्टर विकसित करणे.
- उद्योग सुलभ औद्योगिक वसाहती.
- डिजिटल वीज, पाणी, डेटा सुविधा वाढवणे.

४.७.१०. कोविड-१९ चा परिणाम

कोविड-१९ मुळे MSMEs ना उत्पादन बंद करावे लागले, कामगार स्थलांतरित झाले, विक्री थांबली, व थकबाकी वाढली

१ कोविड-१९ म्हणजे काय?

कोविड-१९ ही जागतिक महामारी आहे जी २०१९ मध्ये सुरू झाली आणि ज्यामुळे संपूर्ण जगभरात लॉकडाऊन, आर्थिक मंदी, तसेच आरोग्य व सामाजिक आव्हाने निर्माण झाली.

२ MSMEs वर कोविड-१९ चा थेट परिणाम

परिणाम	तपशील
उत्पादन ठप्प होणे	लॉकडाऊन मुळे उद्योग बंद राहिले, कामगार अनुपलब्ध होते

व्यवसायाची उलाढाल कमी होणे	ग्राहक कमी, मागणी घटल्याने विक्रीत घट
पुरवठा साखळीतील अडचणी	कच्चा माल मिळण्यात अडथळे, लॉजिस्टिक सेवा प्रभावित
चलन अभाव	व्यवसायिक कर्ज फेडण्यास आणि रोजच्या खर्चाला आर्थिक तुटवडा
कामगारांची उपलब्धता कमी होणे	आरोग्याच्या भीतीमुळे किंवा संक्रमणामुळे कामगार अनुपस्थित
नवीन नियम व प्रतिबंधांचे पालन	सोशल डिस्टन्सिंग, सेनेटायझेशनसाठी अतिरिक्त खर्च

३ कोविड-१९ मुळे उद्भवलेल्या प्रमुख अडचणी

- लॉकडाऊन आणि बंदीमुळे उत्पादन आणि सेवा कमी होणे
- विक्री आणि मार्केटिंग क्रियाकलापांवर मर्यादा
- व्यवसाय चालू ठेवण्यासाठी वित्तीय ताण
- नवीन डिजिटल तंत्रज्ञानाला स्वीकारण्याची गरज
- आंतरराष्ट्रीय व्यापारात घट

४ उपाययोजना आणि पुनर्बांधणी (Measures and Rehabilitation)

उपाय	तपशील
सरकारी वित्तीय मदत योजना	पॅकेज, कर्ज सवलती, व्याजवाटप, आर्थिक सहाय्य
डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर	ई-कॉमर्स, ऑनलाइन मार्केटिंग आणि कामकाज वाढवणे
आरोग्य आणि सुरक्षा नियमांचे पालन	कामगारांसाठी सुरक्षित वातावरण तयार करणे
पुरवठा साखळीचे पुनर्रचना	स्थानिक पुरवठा वाढवणे, विविध पुरवठादारांचा समावेश
कर्मचारी प्रशिक्षण व कौशल्य विकास	नवीन परिस्थितीशी जुळवून घेण्यासाठी प्रशिक्षण देणे
व्यवसायाचे नवे मॉडेल्स स्वीकारणे	नव्या उत्पादन व सेवा, ऑनलाईन सेवा वाढवणे

५ निष्कर्ष

कोविड-१९ मुळे MSMEs वर मोठा आघात झाला असला तरी, योग्य धोरणे, डिजिटल तंत्रज्ञानाचा स्वीकार आणि सरकारी सहाय्यामुळे MSMEs हळूहळू पुनर्बांधणी करत आहेत. भविष्यात या उद्योगांसाठी नव्या संधी व वाढीचे मार्ग खुले आहेत.

उपाय योजना:

- आपत्कालीन कर्ज सहाय्य (ECLGS).
- डिजिटल व स्थानिक मार्केटवर भर.
- MSMEs साठी विमा संरक्षण योजना.

निष्कर्ष:

MSMEs हे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे मेरुदंड आहेत. त्यांच्यासाठी योग्य धोरणे, आधुनिक सुविधा, प्रशिक्षण आणि वित्तीय सहकार्य दिल्यास, देशातील रोजगार व उत्पादनात मोठी वाढ होऊ शकते.

४.८ जागतिक स्तरावरील MSMEs समोरील प्रमुख समस्या (Global Issues of MSMEs)

४.८.१. आर्थिक अस्थैर्य (Financial Instability)

जगभरातील आर्थिक मंदी, चलनवाढ, बँकिंग संकटे इत्यादींमुळे MSMEs च्या आर्थिक व्यवहारांवर परिणाम होतो.

१ आर्थिक अस्थैर्य म्हणजे काय ?

कोणत्याही उद्योगाची आर्थिक स्थिरता नसेल तर तो उद्योग आर्थिक अस्थैर्याच्या स्थितीत असतो. याचा अर्थ उद्योगाला नफा न होणे, खर्च वजा करणे, कर्ज फेडण्यास अडचण येणे, रोख प्रवाह खराब होणे इ.

२ आर्थिक अस्थैर्याची कारणे

कारण	स्पष्टीकरण
पुरेशा भांडवलाचा अभाव	उद्योगासाठी आवश्यक निधी उपलब्ध न होणे
विक्री कमी होणे	बाजारात मागणी कमी होणे किंवा स्पर्धेमुळे विक्रीवर परिणाम
उच्च व्याजदराचे कर्ज	महागडे कर्ज घेणे आणि वेळेवर परतफेड न होणे
अयोग्य आर्थिक नियोजन	खर्च नियंत्रण न करता अनियोजित खर्च होणे
रोख प्रवाहाचा तुटवडा	वेळेवर पैसे न मिळणे किंवा देणे यामुळे व्यवहार ठप्प होणे
अनियमित उत्पन्न	विक्री व उत्पन्नाचा सतत बदल होणे

३ आर्थिक अस्थैर्यामुळे MSMEs वर होणारे परिणाम

- उद्योग बंद होण्याचा धोका
- नोकऱ्यांची हानी
- कर्ज तुटवडा आणि बँकांकडून तक्रारी
- व्यवसाय वाढवता न येणे
- बाजारपेठेत स्थान टिकवता न येणे
- विश्वासासार्हता कमी होणे

४ उपाययोजना (Measures to Overcome Financial Instability)

उपाय	तपशील
योग्य वित्तीय नियोजन व बजेटिंग	खर्चाचे काटेकोर नियोजन करणे व निधी व्यवस्थापन
सरकारी योजना व आर्थिक सहाय्य घेणे	Mudra Loan, Credit Guarantee Scheme यांसारख्या योजना वापरणे
कर्ज व्यवस्थापन सुधारणा	वेळेवर कर्ज फेडणीसाठी योग्य योजना आखणे
रोख प्रवाह सुधारणा	ग्राहकांशी व्यवहार वेळेवर पूर्ण करणे, कर्जाची मागणी कमी करणे
नवीन वित्तीय स्रोत शोधणे	इन्भेस्टर्स, व्हेचर कॅपिटल, क्राउडफंडिंगचा वापर
व्यावसायिक आर्थिक सल्ला घेणे	आर्थिक तज्ञांकडून मार्गदर्शन मिळवणे
व्यवसाय वाढविण्यासाठी मार्केटिंग सुधारणा	विक्री वाढविण्यासाठी प्रभावी विपणन धोरणे वापरणे

५ निष्कर्ष

आर्थिक अस्थैर्य MSMEs साठी मोठा धोका असून योग्य नियोजन, आर्थिक सल्ला आणि सरकारी योजनांचा उपयोग करून या समस्या दूर करता येऊ शकतात. त्यामुळे उद्योगाची स्थिरता वाढते आणि दीर्घकालीन विकास शक्य होतो.

परिणाम:

- कर्ज घेणे कठीण होते.
- ग्राहकांची क्रयशक्ती कमी होते.
- व्यवसाय चालवण्यासाठी खर्च वाढतो.

४.८.२. जागतिक स्पर्धा (Global Competition)

MSMEs ना बहुराष्ट्रीय कंपन्यांशी स्पर्धा करावी लागते, ज्यांच्याकडे अधिक तांत्रिक साधनं, निधी व ब्रँड ओळख असते.

१ जागतिक स्पर्धा म्हणजे काय ?

MSMEs (सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग) जगभरातील कंपन्यांशी स्पर्धा करतात, ज्यामुळे त्यांना उत्पादन, गुणवत्ता, किंमत, सेवा आणि नवकल्पना यामध्ये सातत्याने सुधारणा करावी लागते.

२ जागतिक स्पर्धेची कारणे

कारण	स्पष्टीकरण
ग्लोबलायझेशन	जागतिक बाजारपेठेचा विस्तार आणि व्यापार अधिक सुलभ होणे

आयात-निर्यात सवलती	विविध देशांमधील व्यापार धोरणांनी बाजार खुले करणे
तंत्रज्ञानाचा वेगवान विकास	उत्पादन व विपणनासाठी नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर
किंमतीतील स्पर्धा	कमी किंमतीत अधिक उत्पादन करणाऱ्या देशांमुळे दबाव
सप्लाय चेन इंटरकनेक्शन	जागतिक पुरवठा साखळीमुळे उत्पादन व वितरण सुलभ होणे

३ MSMEs वर होणारे परिणाम

- स्थानिक तसेच जागतिक बाजारात स्पर्धा वाढणे
- गुणवत्ता व नवकल्पना वाढवण्याचा दबाव
- उत्पादन खर्च कमी करण्याची गरज
- ब्रँड ओळख निर्माण करण्याचा आव्हान
- तंत्रज्ञान व डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर अवलंब वाढवणे

४ उपाययोजना (Measures to Tackle Global Competition)

उपाय	तपशील
तंत्रज्ञानाचा स्वीकार आणि सुधारणा	नव्या तंत्रज्ञानाचा वापर करून उत्पादनक्षमता वाढवणे
गुणवत्तावाढ आणि प्रमाणपत्रे मिळवणे	ISO, H-CCP यांसारखी आंतरराष्ट्रीय प्रमाणपत्रे घेणे
नवीन उत्पादने व सेवा विकसित करणे	संशोधन व विकासावर भर देणे
आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेचा अभ्यास	बाजारातील ट्रेंड्स आणि ग्राहकांच्या गरजा जाणून घेणे
ब्रँडिंग व मार्केटिंग वाढवणे	डिजिटल मार्केटिंग, प्रदर्शन, आणि ऑनलाईन विक्री वाढवणे
सरकारी योजना व आर्थिक सहाय्य वापरणे	निर्यात सवलती, कर्ज सवलती आणि प्रशिक्षण योजना लाभ घेणे

५ निष्कर्ष

जागतिक स्पर्धा MSMEs साठी आव्हानात्मक आहे, पण योग्य तंत्रज्ञान, गुणवत्ता नियंत्रण, नवकल्पना आणि सशक्त विपणनाद्वारे त्यावर मात करता येते. त्यामुळे MSMEs जागतिक बाजारात टिकून राहू शकतात आणि आपले व्यवसाय वाढवू शकतात.

परिणाम:

- MSMEs च्या उत्पादनांना जागतिक बाजारात स्थान मिळवणे कठीण जाते.
- किंमती कमी ठेवूनही टिकाव धरता येत नाही.

४.८.३. सप्लाय चेनमध्ये व्यत्यय (Supply Chain Disruptions)

युद्ध, नैसर्गिक आपत्ती, कोविड-१९ महामारी, वाहतूक अडचणी यांमुळे आंतरराष्ट्रीय पुरवठा साखळी खंडित होते.

१. सप्लाय चेन म्हणजे काय?

सप्लाय चेन म्हणजे कच्चा माल घेणे, उत्पादन करणे, वितरण करणे आणि ग्राहकांपर्यंत वस्तू किंवा सेवा पोहोचवण्याची संपूर्ण प्रक्रिया.

२ सप्लाय चेनमध्ये व्यत्यय येण्याची कारणे

कारण	स्पष्टीकरण
जागतिक महामारी (उदा. कोविड-१९)	लॉकडाऊन, वाहतूक बंदीमुळे पुरवठा अडथळा
वाहतूक व लॉजिस्टिक समस्या	रस्ते, रेल्वे, बंदर बंद होणे किंवा सेवा थांबणे
उत्पादनात अडचणी	कच्चा माल उपलब्ध नसणे किंवा उत्पादन बंद होणे
ऊर्जा पुरवठा अडथळे	वीजपुरवठा खंडित होणे
राजकीय व धोरणात्मक बदल	व्यापार प्रतिबंध, कस्टम क्लिअरन्समध्ये विलंब
पुरवठादारांची अवलंबित्व	एका स्रोतावर अवलंबून राहणे, ज्यामुळे अडथळा वाढतो
प्राकृतिक आपत्ती	पूर, भूकंप, वादळे इत्यादी

३ MSMEs वर होणारे परिणाम

- उत्पादन मंदावणे किंवा थांबणे
- वेळेवर ग्राहकांना वस्तू न पोहोचणे
- खर्च वाढणे (लॉजिस्टिक, साठवणूक, पर्यायी पुरवठा)
- ग्राहकांचा विश्वास कमी होणे
- व्यवसायावर आर्थिक ताण वाढणे

४ उपाययोजना (Measures to Manage Supply Chain Disruptions)

उपाय	तपशील
पुरवठा साखळीचा विविधीकरण	एकापेक्षा जास्त पुरवठादारांचा वापर करणे
स्थानिक पुरवठादारांवर अवलंबित्व वाढवणे	जवळच्या स्रोतांवर भर देणे
तांत्रिक वापर व मॉनिटरिंग	सप्लाय चेन व्यवस्थापनासाठी डिजिटल तंत्रज्ञान वापरणे
साठा व्यवस्थापन सुधारणा	आवश्यक वस्तूंचा पुरेसा साठा ठेवल्याने आकस्मिकता टाळणे

जोखीम व्यवस्थापन योजना	संभाव्य व्यत्ययांसाठी पूर्वतयारी करणे
वितरण आणि लॉजिस्टिक्स सुधारणा	जलद व सुरक्षित वाहतूक व्यवस्था उभारणे
सरकारी व खाजगी भागीदारी	लॉजिस्टिक नेटवर्क सुधारणासाठी सहकार्य करणे

५ निष्कर्ष

सप्लाय चेनमधील व्यत्यय MSMEs च्या कामकाजावर मोठा परिणाम करतो. त्यामुळे विविध पुरवठादारांचा वापर, तंत्रज्ञानाचा स्वीकार आणि जोखीम व्यवस्थापन यावर भर देऊन या आव्हानांचा सामना करता येतो.

परिणाम:

- कच्चा माल वेळेवर मिळत नाही.
- उत्पादन व वितरण प्रक्रियेवर परिणाम होतो.
- खर्च वाढतो व ग्राहकांचा विश्वास कमी होतो.

४.८.४. नियामक अडचणी व व्यापार करार (Regulatory Barriers Trade Agreements)

अनेक देशांमध्ये व्यापार करताना स्थानिक नियम, आयात-निर्यात कर, गुणवत्ता मानके यामुळे MSMEs अडचणीत येतात.

१ नियामक अडचणी म्हणजे काय ?

नियम व कायदे, परवानग्या, कर प्रणाली, पर्यावरणीय नियम, कामगार कायदे आणि इतर सरकारी नियम जे चडचणी च्या व्यवसायावर प्रभाव टाकतात, त्याला नियामक अडचणी म्हणतात.

२ व्यापार करार म्हणजे काय ?

व्यापार करार म्हणजे दोन किंवा अधिक देशांमध्ये होणारे व्यापारासाठी नियम, सवलती व सहकार्य याबाबतचे करार जे बाजारपेठा विस्तारण्यासाठी आणि आर्थिक विकासासाठी केले जातात.

३ नियामक अडचणींची कारणे आणि प्रकार

कारण / प्रकार	स्पष्टीकरण
जटिल कागदपत्री प्रक्रिया	परवानगी, नोंदणी, कर भरणे यासाठी जास्त कागदपत्रांची गरज
परवानग्यांचा विलंब	व्यवसायासाठी आवश्यक परवाने मिळण्यास वेळ लागणे
उच्च करभार	GST, इतर करांचे जास्त प्रमाण, कर भरण्यात अडचण
कायदे व नियम सतत बदलणे	व्यवसायासाठी स्थिरता नसणे
कामगार कायदे व नियम	कामगारांच्या हक्कांचे पालन करताना अडचणी
पर्यावरणीय नियमांचे पालन	पर्यावरण संरक्षणासाठी कठोर नियमांचे पालन करणे

४ व्यापार करारांचे प्रकार व MSMEs साठी महत्त्व

प्रकार	स्पष्टीकरण
मुक्त व्यापार करार (FTA)	काही देशांमध्ये कर कमी करून व्यापार सुलभ करणे
आंतरराष्ट्रीय आर्थिक करार	जागतिक व्यापार संघटना (WTO) अंतर्गत नियम
द्विपक्षीय व बहुपक्षीय करार	दोन किंवा अधिक देशांमधील व्यापार सुधारणा
तकनीकी सहयोग करार	तंत्रज्ञान आणि ज्ञान देवाण-घेवाण करणे

५ MSMEs वर नियामक अडचणी व व्यापार करारांचे परिणाम

- व्यवसाय सुरू करणे व चालवणे कठीण होणे
- अतिरिक्त खर्च व वेळ खर्च होणे
- जागतिक बाजारपेठेत प्रवेशात अडथळे
- स्पर्धात्मकता कमी होणे
- परदेशी बाजारपेठेतील संधी गमावणे

६ उपाययोजना (Measures to Overcome Regulatory Barriers Leverage Trade Agreements)

उपाय	तपशील
सरलीकरण (Simplification) व डिजिटलायझेशन	कागदपत्री प्रक्रिया, परवानगी आणि कर प्रणाली डिजिटल करणे
व्यवसाय सल्ला व मार्गदर्शन केंद्रे	MSMEs साठी नियम समजावून सांगणारी सेवा उपलब्ध करणे
सरकारी योजना व सवलतीचा वापर	कर सवलत, परवाना सुलभता योजना वापरणे
आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेचा अभ्यास	व्यापार करारांचे फायदे समजून घेणे आणि त्याचा फायदा घेणे
व्यवसायासाठी जागतिक प्रमाणपत्रे मिळवणे	ISO, CE यांसारखे प्रमाणपत्र घेऊन जागतिक बाजारपेठेत प्रवेश करणे
व्यवसाय धोरणे सुधारणा	व्यापार धोरणे, नियामक फ्रेमवर्कमध्ये सुधारणा मागणी करणे

७ निष्कर्ष

नियामक अडचणी MSMEs च्या वाढीस अडथळा ठरू शकतात, पण योग्य धोरणे, सरलीकरण आणि जागतिक व्यापार करारांचा लाभ घेऊन MSMEs जागतिक बाजारपेठेत आपले स्थान मजबूत करू शकतात.

उदाहरण:

- CE, ISO, FDA यांसारख्या प्रमाणपत्रांची आवश्यकता.
- विविध देशांतील कर प्रणाली व कायदे समजून घेणे कठीण जाते.

४.८.५. डिजिटल गॅप (Digital Divide)

MSMEs मध्ये तंत्रज्ञानाचा वापर कमी असतो, तर जागतिक बाजारात डिजिटल उपस्थिती आवश्यक असते.

१ डिजिटल गॅप म्हणजे काय?

डिजिटल गॅप म्हणजे डिजिटल तंत्रज्ञानाचा, इंटरनेट वापराचा आणि डिजिटल संसाधनांपर्यंत पोहोचण्याचा फरक, जो लोक, उद्योग किंवा भौगोलिक भागांमध्ये असतो.

२ MSMEs मध्ये डिजिटल गॅपची कारणे

कारण	स्पष्टीकरण
इंटरनेट आणि तंत्रज्ञानाचा अभाव	ग्रामीण भागात किंवा दूरदराजच्या ठिकाणी इंटरनेट सेवा कमी उपलब्धता
खर्चाची मर्यादा	डिजिटल साधने व सॉफ्टवेअर खरेदी करण्याचा आर्थिक तुटवडा
डिजिटल कौशल्यांची कमतरता	कर्मचाऱ्यांकडे डिजिटल तंत्रज्ञान वापरण्याचे ज्ञान न असणे
प्रशिक्षणाचा अभाव	डिजिटल तंत्रज्ञानावर प्रशिक्षण न मिळणे
तंत्रज्ञानासाठी योग्य इन्फ्रास्ट्रक्चरचा अभाव	हार्डवेअर, सॉफ्टवेअर आणि नेटवर्क सुविधा उपलब्ध नसणे

३ डिजिटल गॅपमुळे MSMEs वर होणारे परिणाम

- ऑनलाईन बाजारपेठेत प्रवेश न होणे
- डिजिटल मार्केटिंग व विक्री कमी होणे
- व्यवसायिक प्रक्रियेत अडथळे
- स्पर्धात्मकता कमी होणे
- नवकल्पना व तंत्रज्ञानाचा अभाव
- ग्राहकांशी संवाद कमी होणे

४ उपाययोजना (Measures to Bridge the Digital Divide)

उपाय	तपशील
डिजिटल प्रशिक्षण कार्यक्रम	कर्मचारी व व्यवस्थापनासाठी नियमित प्रशिक्षण देणे
सरकारी डिजिटल सवलती योजना	डिजिटल साधने व इंटरनेट सेवा सवलतींवर उपलब्ध करणे
इन्फ्रास्ट्रक्चर सुधारणा	ग्रामीण भागात उच्च वेगाचा इंटरनेट पुरवठा करणे
डिजिटल सल्ला व मार्गदर्शन	MSMEs साठी डिजिटल तंत्रज्ञान वापरण्याचे सल्ले व मदत केंद्रे स्थापन करणे

सोपी व स्वस्त डिजिटल साधने वापरणे	मोबाईल ॲप्स, क्लाऊड सेवा इ. वापरण्याचा प्रोत्साहन देणे
डिजिटल व्यवहारांना प्रोत्साहन	ॲनलाईन व्यवहार, ई-पेमेंटचा वापर वाढवणे

५ निष्कर्ष

डिजिटल गॅप MSMEs च्या विकासासाठी मोठा अडथळा आहे. परंतु योग्य प्रशिक्षण, इन्फ्रास्ट्रक्चर सुधारणा आणि सरकारी सहाय्याने हा अंतर कमी करून MSMEs चा डिजिटल स्वरूपात विकास शक्य आहे.

परिणाम:

ई-कॉमर्समध्ये प्रवेश मर्यादित.

डिजिटल मार्केटिंग, ॲनलाईन पेमेंट्स व IT प्रणालींचा अभाव.

जागतिक ग्राहकांशी संपर्क साधण्यात अडथळा.

४.८.५. भाषा व सांस्कृतिक अडथळे (Language and Cultural Barriers)

जागतिक बाजारात व्यापार करताना भाषेचा अडसर किंवा ग्राहकांच्या सवयींना न समजल्याने व्यवसाय अयशस्वी होतो.

१ भाषा व सांस्कृतिक अडथळे म्हणजे काय?

वेगवेगळ्या भाषा, बोली, परंपरा, आणि सांस्कृतिक फरकांमुळे व्यवसायात संवाद व समजुतीत होणाऱ्या अडचणींना भाषा व सांस्कृतिक अडथळे म्हणतात.

२ MSMEs मध्ये भाषा व सांस्कृतिक अडथळ्यांची कारणे

कारण	स्पष्टीकरण
भाषेचा वेगळेपणा	देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय बाजारात विविध भाषा व बोलींचा वापर
सांस्कृतिक फरक	वेगवेगळ्या समाजातील व्यवहार, परंपरा, ग्राहकांचे मूल्यवर्धन वेगळे असणे
भाषा कौशल्याची कमतरता	कर्मचारी व व्यवस्थापक यांना आवश्यक भाषा येणे न होणे
आंतरराष्ट्रीय व्यवहारातील अडचणी	वेगवेगळ्या संस्कृतीतील ग्राहक, पुरवठादार, भागीदार यांच्याशी व्यवहार

३ भाषा व सांस्कृतिक अडथळ्यांमुळे MSMEs वर होणारे परिणाम

- संवादात गैरसमज
- व्यवहारांमध्ये विलंब किंवा अडथळे
- जागतिक बाजारपेठेत प्रवेश कठीण होणे
- ग्राहकांचा विश्वास कमी होणे

- भागीदारी व करारामध्ये त्रुटी
- विपणन व ब्रँडिंगवर परिणाम

४ उपाययोजना (Measures to Overcome Language and Cultural Barriers)

उपाय	तपशील
बहुभाषिक कर्मचारी प्रशिक्षण	भाषा कौशल्य सुधारण्यासाठी प्रशिक्षण देणे
संस्कृती समजून घेणे	विविध संस्कृतींचा आदर आणि समज वाढविणे
व्यावसायिक अनुवाद व माध्यमिक सेवा	अनुवादक, स्थानिक प्रतिनिधी यांचा वापर करणे
संवाद कौशल्ये सुधारणा	स्पष्ट व प्रभावी संवादासाठी कौशल्य विकसित करणे
स्थानिक बाजारपेठेचा अभ्यास	ग्राहकांच्या सांस्कृतिक व सामाजिक गरजांचा अभ्यास करणे
डायव्हर्सिटी अँड इन्क्लुजन धोरणे राबविणे	विविधतेचा स्वीकार व त्याचा फायदा व्यवसायात घेणे

५ निष्कर्ष

भाषा व सांस्कृतिक अडथळे MSMEs च्या आंतरराष्ट्रीय तसेच स्थानिक व्यवसाय वाढीस मोठा अडथळा ठरू शकतात. मात्र योग्य प्रशिक्षण, संवाद सुधारणा आणि सांस्कृतिक संवेदनशीलता यामुळे या अडथळ्यांवर मात करता येते.

४.८.७. पर्यावरणीय आणि शाश्वत उत्पादनांची मागणी (Sustainability Challenges)

जागतिक स्तरावर पर्यावरणपूरक व नैतिक उत्पादनांची मागणी वाढत आहे, परंतु चडचणी कडे त्या पद्धती वापरण्यासाठी संसाधने कमी असतात.

पर्यावरणीय आणि शाश्वत उत्पादनांची मागणी (Sustainability Challenges) - MSMEs साठी आव्हान

१ पर्यावरणीय आणि शाश्वत उत्पादन म्हणजे काय ?

पर्यावरणीय उत्पादन म्हणजे असे उत्पादने जी निसर्गावर कमी परिणाम करणारी असतात, तर शाश्वत उत्पादन म्हणजे अशी उत्पादने जी पर्यावरणाचा, सामाजिक आणि आर्थिक दृष्टीने दीर्घकाल टिकणारी व जबाबदार उत्पादन पद्धतीने तयार केली जातात.

२ MSMEs साठी पर्यावरणीय आणि शाश्वत उत्पादनांच्या मागणीचे कारणे

कारण	स्पष्टीकरण
जागतिक जागरूकता वाढणे	पर्यावरण संवर्धनाबाबत लोकांची वाढती जागरूकता
कायदेशीर नियम व नियमन	सरकारकडून पर्यावरण संरक्षणाचे नियम कडक करणे
ग्राहकांची बदलती प्राधान्ये	पर्यावरणपूरक व नैसर्गिक उत्पादने खरेदी करणे

नैसर्गिक संसाधनांची मर्यादा	कच्च्या मालाचा सतत कमी होणारा पुरवठा
कचरा व्यवस्थापन	पुनर्वापर, रिसायकलिंगची गरज वाढणे

३ MSMEs वर होणारे परिणाम

- उत्पादन प्रक्रियेत सुधारणा करावी लागणे
- पर्यावरणीय नियमांचे पालन करण्याचा ताण
- उत्पादन खर्च वाढणे (नवीन तंत्रज्ञान, सेंद्रिय कच्चा माल)
- ग्राहकांकडून वाढती मागणी पूर्ण करण्याचा दबाव
- बाजारात टिकण्यासाठी नवीन धोरणे आखावी लागणे

४ उपाययोजना (Measures to Address Sustainability Challenges)

उपाय	तपशील
हरित तंत्रज्ञानाचा अवलंब	ऊर्जा बचत करणारे व प्रदूषण कमी करणारे तंत्रज्ञान वापरणे
पर्यावरणीय प्रमाणपत्रे मिळवणे	ISO १४००१ सारखे पर्यावरणीय प्रमाणपत्रे मिळवणे
नवीन आणि पर्यावरणपूरक कच्चा माल वापरणे	बायोडिग्रेडेबल, रिसायकल केलेले कच्चे माल वापरणे
ऊर्जा आणि जल बचत उपाययोजना	उत्पादन प्रक्रियेत ऊर्जा व पाण्याचा कमी वापर करणे
कचरा व्यवस्थापन आणि पुनर्वापर	कचरा कमी करणे आणि पुनर्वापर धोरणे राबविणे
ग्राहकांना जागरूक करणे	पर्यावरणपूरक उत्पादनांच्या फायदे ग्राहकांपर्यंत पोहोचविणे

५ निष्कर्ष

पर्यावरणीय आणि शाश्वत उत्पादनांची मागणी वाढत असताना MSMEs ला या आव्हानांचा सामना करत टिकाव धरावा लागतो. पर्यावरणपूरक धोरणे आणि तंत्रज्ञानाचा स्वीकार केल्यास ते दीर्घकालीन यशस्वी होऊ शकतात.

४.८.८. जगातील असमान धोरणे व अनुदाने (Uneven Policies and Subsidies)

मोठ्या देशातील MSMEs ना स्थानिक सरकारकडून अधिक सवलती मिळतात, ज्यामुळे इतर देशांतील MSMEs स्पर्धेत मागे पडतात.

जगातील असमान धोरणे व अनुदाने (Uneven Policies and Subsidies) - MSMEs साठी आव्हान

१ असमान धोरणे व अनुदाने म्हणजे काय ?

जगभरातील वेगवेगळ्या देशांमध्ये चडचणी साठी लागू असलेली धोरणे, नियम, करप्रणाली आणि अनुदान (सबसिडी) यामध्ये मोठा फरक असतो. काही देशांत मोठ्या प्रमाणावर अनुदाने व मदती दिली जात असताना, काही ठिकाणी त्याचा अभाव असतो.

२ असमान धोरणे व अनुदानांचे कारणे

कारण	स्पष्टीकरण
देशांच्या आर्थिक स्थितीतील फरक	विकसित आणि विकासशील देशांमध्ये आर्थिक धोरणांचा फरक
सरकारी धोरणे व प्राधान्ये	काही देश चडचणी ला प्राधान्य देतात, काही कमी
व्यवसायासाठी विविध नियम व कर प्रणाली	वेगवेगळे कर, अनुदान, सवलतींचे नियम
जागतिक व्यापार करारांचे प्रभाव	जागतिक व्यापार नियमांमध्ये भिन्नता
उद्योग धोरणांचा भेद	विविध उद्योगांसाठी विविध धोरणे

३ MSMEs वर असलेल्या परिणाम

- जागतिक बाजारपेठेत स्पर्धा करण्यास अडचण
- उत्पादन खर्चात फरक आणि किंमतीतील असमानता
- गुंतवणूक व विस्तारासाठी वेगवेगळ्या संधी
- काही देशांतील MSMEs ना अधिक मदत मिळून, इतरांना कमतरता भासणे
- जागतिक स्पर्धेत टिकून राहणे कठीण होणे

४ उपाययोजना (Measures to Address Uneven Policies and Subsidies)

उपाय	तपशील
सरकारी धोरणांचे समन्वय व सुधारणा	जागतिक स्तरावर MSMEs साठी धोरणे सुसंगत करणे
आंतरराष्ट्रीय सहकार्य वाढवणे	व्यापार करार व सहयोग माध्यमातून मदत वाढवणे
MSMEs साठी जागतिक मंच तयार करणे	धोरणे, अनुभव आणि संधी यांचा आदान-प्रदान
स्थानिक धोरणे सुलभ करणे	MSMEs साठी कर, अनुदान यामध्ये सुलभता आणणे
संशोधन व धोरण अभ्यास	जागतिक पातळीवर धोरणांचा अभ्यास करून सुधारणा सुचवणे
शिका आणि स्वीकारा	यशस्वी धोरणे इतर देशांतून शिकून अंमलात आणणे

५ निष्कर्ष

जगातील असमान धोरणे व अनुदाने MSMEs साठी मोठे आव्हान असले तरी, जागतिक सहकार्य, धोरणांचा समन्वय आणि स्थानिक सुधारणांमुळे हे आव्हान पार करता येऊ शकते. त्यामुळे MSMEs ला स्पर्धात्मक बनवण्यासाठी धोरणात्मक पायाभूत कामे आवश्यक आहेत.

४.८.९. मानवी संसाधनांचे प्रशिक्षण व गुणवत्ता (Skilled Workforce Challenges)

MSMEs कडे जागतिक मागणी पूर्ण करणारी कौशल्ये व मानवी संसाधन व्यवस्थापनाची पद्धती नसते. मानवी संसाधनांचे प्रशिक्षण व गुणवत्ता (Skilled Workforce Challenges) - MSMEs साठी आव्हान

१ समस्या म्हणजे काय ?

MSMEs मध्ये योग्य तंत्रज्ञान, कौशल्ये आणि प्रशिक्षण नसलेले कर्मचारी असणे, ज्यामुळे उत्पादन व सेवांच्या गुणवत्तेत घट होते.

२ कारणे

कारण	स्पष्टीकरण
प्रशिक्षणाची कमतरता	कर्मचारी व व्यवस्थापनाला नव्या तंत्रज्ञानाचे किंवा प्रक्रियेचे प्रशिक्षण न मिळणे
तांत्रिक शिक्षणाचा अभाव	उद्योगाच्या गरजेनुसार व्यावसायिक शिक्षण व कौशल्य विकासाचा अभाव
व्यावसायिक प्रशिक्षण संस्थांचा अभाव	MSMEs जवळ कमी प्रशिक्षण केंद्रे किंवा उपयुक्त संसाधने नसणे
प्रशिक्षणासाठी आर्थिक मर्यादा	प्रशिक्षणात गुंतवणूक करण्याचा तुटवडा
कौशल्य असलेल्या कर्मचाऱ्यांची कमतरता	योग्य प्रशिक्षित मनुष्यबळ शोधणे कठीण

३ परिणाम

- उत्पादनात गुणवत्ता कमी होणे
- कामाच्या वेगात आणि कार्यक्षमतेत घट
- नवीन तंत्रज्ञानाचा अवलंब कमी होणे
- स्पर्धेत मागे राहणे
- कर्मचारी समाधान आणि टिकाऊपणा कमी होणे

४ उपाययोजना (Measures to Improve Skilled Workforce)

उपाय	तपशील
कौशल्य विकास योजना	केंद्र व राज्य सरकारच्या विविध कौशल्य विकास योजनांचा लाभ घेणे
प्रशिक्षण केंद्रांची निर्मिती	MSMEs जवळ प्रशिक्षण संस्था स्थापन करणे
ऑनलाइन व ऑफलाइन प्रशिक्षण	तंत्रज्ञान व व्यवसाय कौशल्यांसाठी डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा वापर

सरकारी अनुदाने व सहाय्य	प्रशिक्षणासाठी आर्थिक मदत मिळवणे
उद्योग व शैक्षणिक संस्था यांचा सहभाग	उद्योग-शिक्षण भागीदारी वाढवणे, इंटर्नशिप व ऑन-द-जॉब ट्रेनिंग देणे
कर्मचार्यांसाठी सतत प्रशिक्षण	नव्या तंत्रज्ञान व कामकाजाच्या पद्धतींवर नियमित प्रशिक्षण

५ निष्कर्ष

मानवी संसाधनांचे प्रशिक्षण व गुणवत्ता सुधारल्यास MSMEs ची उत्पादकता व स्पर्धात्मकता वाढेल. त्यासाठी योग्य योजना, प्रशिक्षण व गुंतवणूक आवश्यक आहे.

४.८.१०. परकीय चलनातील चढ-उतार (Currency Fluctuations)

डॉलर किंवा इतर चलनांच्या बदलत्या दरामुळे MSMEs च्या आयात-निर्यात व्यवहारांवर परिणाम होतो.

परकीय चलनातील चढ-उतार (Currency Fluctuations) - MSMEs साठी आव्हान

१ परकीय चलनातील चढ-उतार म्हणजे काय ?

परकीय चलन म्हणजे एक देशाची चलन दुसऱ्या देशाच्या चलनापेक्षा किती किमतीत बदलते हे दर्शवणारा दर. परकीय चलनातील चढ-उतार म्हणजे या दरांमध्ये अचानक आणि वारंवार होणारे बदल.

२ MSMEs मध्ये परकीय चलनातील चढ-उताराची कारणे

कारण	स्पष्टीकरण
जागतिक आर्थिक परिस्थिती	जागतिक बाजारातील अनिश्चितता, आर्थिक मंदी, राजकीय बदल
केंद्रीय बँक धोरणे	विविध देशांच्या केंद्रीय बँकांच्या चलन धोरणातील बदल
मागणी आणि पुरवठा	परकीय चलनाची मागणी-पुरवठा अस्थिरता
विविध देशांतील व्यापार व्यवहार	निर्यात-आयात व्यवहारातील प्रमाण बदलणे
सट्टेबाजी व आर्थिक गुंतवणूक	चलन बाजारातील सट्टेबाजीचा प्रभाव

३ MSMEs वर होणारे परिणाम

- निर्यातीत अस्थिरता, किंमतींमध्ये चढ-उतार
- आयातीच्या किमती वाढणे किंवा कमी होणे
- आर्थिक नियोजन आणि बजेटिंग कठीण होणे
- लाभ मार्जिनवर परिणाम
- जोखीम वाढणे आणि व्यापाराचा धोका वाढणे

४ उपाययोजना (Measures to Manage Currency Fluctuations)

उपाय	तपशील
हिंजण (Hedging) तंत्रज्ञानाचा वापर	फॉरवर्ड कॉन्ट्रॉक्ट, ऑप्शन्स यांचा वापर करून जोखीम कमी करणे
चलनातील बदलासाठी सतत निरीक्षण	चलन बाजाराचे नियमित मॉनिटरिंग व विश्लेषण
स्थिर चलनांमध्ये व्यवहार	शक्यतो डॉलर, युरो सारख्या स्थिर चलनांमध्ये व्यवहार करणे
व्यापार व वित्तीय धोरणांचे पुनरावलोकन	धोरणांमध्ये लवचिकता आणणे
बहुविध देशांमध्ये बाजारपेठ विस्तार	विविध चलनांमध्ये जोखीम विभागणे
आंतरराष्ट्रीय वित्त सल्लागारांचा सल्ला घेणे	आर्थिक तज्ञांकडून जोखीम व्यवस्थापनासाठी मार्गदर्शन घेणे

५ निष्कर्ष

परकीय चलनातील चढ-उतार MSMEs साठी आर्थिक जोखीम वाढवते, पण योग्य धोरणे व तंत्रज्ञान वापरल्यास त्याचा प्रभाव कमी करता येऊ शकतो. जागतिक पातळीवर MSMEs ना टिकून राहण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर, जागतिक व्यापाराचे ज्ञान, आर्थिक स्थैर्य, आणि शाश्वत उत्पादनावर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे. आंतरराष्ट्रीय बाजारात आपले स्थान मजबूत करण्यासाठी चडचणी ना सरकार व आंतरराष्ट्रीय संस्थांकडून सहकार्य आवश्यक आहे.

४.९ MSMEs मध्ये आजारपण निर्माण होण्याची प्रमुख कारणे (Causes of Sickness in MSMEs)

४.९.१. अपुरे भांडवल (Inadequate Finance)

सुरुवातीला किंवा वाढीच्या टप्प्यावर पुरेसे भांडवल नसल्यामुळे उत्पादनात अडथळे निर्माण होतात.

कार्यशील भांडवल (Working Capital) कमी असल्यास मालखरेदी, पगार, वीजबिल इ. खर्च भागवणे कठीण जाते.

१ अपुऱ्या भांडवलाचा अर्थ काय?

MSMEs च्या व्यवसायासाठी आवश्यक त्या प्रमाणात आर्थिक साधनांचा अभाव म्हणजे अपुरे भांडवल. यामुळे व्यवसायाचा विस्तार, उत्पादन व सेवा यामध्ये अडथळा येतो.

२ अपुऱ्या भांडवलाची कारणे

कारण	स्पष्टीकरण
कर्ज मिळण्याची अडचण	बँका व वित्त संस्था कर्ज देताना कठोर निकष लावतात
वित्तीय जागरूकतेचा अभाव	MSMEs कडे वित्तीय नियोजन व व्यवस्थापनाचा अभाव

स्वतःचा भांडवल कमी असणे	संस्थापकांकडे पुरेसे गुंतवणूक नसणे
परतफेडीची वेळमर्यादा कमी असणे	लवकर कर्ज फेडण्याचा दबाव
व्यावसायिक कागदपत्रांची कमतरता	वित्त संस्थांना आवश्यक दस्तऐवज नसणे

३ अपुऱ्या भांडवलाचा MSMEs वर होणारा परिणाम

- नव्या संधींचा उपयोग न होणे
- उत्पादन व सेवा विस्तार थांबणे
- तंत्रज्ञान व यंत्रसामुग्रीमध्ये गुंतवणूक कमी होणे
- कर्मचारी भरती व प्रशिक्षणावर परिणाम
- बाजारपेठेत स्पर्धा टिकवणे कठीण होणे

४ उपाययोजना (Measures to Overcome Inadequate Finance)

उपाय	तपशील
सरकारी कर्ज योजना व सहाय्य	Mudra Loan, CGTMSE सारख्या योजना वापरणे
वित्तीय साक्षरता वाढवणे	MSMEs मध्ये वित्तीय नियोजन व व्यवस्थापन प्रशिक्षण देणे
वित्तीय दस्तऐवज सुधारणा	कर्जासाठी आवश्यक कागदपत्रे व्यवस्थित ठेवणे
इन्फॉर्मल कर्ज स्रोतांचा वापर टाळणे	बँका व अधिकृत वित्त संस्था वापरणे
इन्क्युबेटर व ॲक्सेलरेटर प्रोग्रॅम्स	स्टार्टअप व MSMEs साठी मार्गदर्शन व निधी मिळवणे
वैयक्तिक भांडवल वाढवणे	गुंतवणूकदारांकडून निधी उभारणी करणे

५ निष्कर्ष

अपुरे भांडवल MSMEs च्या वाढीस मोठा अडथळा आहे, पण योग्य धोरणे व सहाय्याने हा अडथळा कमी करता येतो आणि व्यवसायाला चालना मिळते.

परिणाम:

- थकबाकी वाढते
- उत्पादन बंद पडते
- कर्जफेड होऊ शकत नाही

४.१२. वित्तीय गैरव्यवस्थापन (Financial Mismanagement)

- खर्चाचे योग्य नियोजन न करणे
- नफा व नुकसानाचे योग्य विश्लेषण न करणे
- अनावश्यक खर्च किंवा चुकीच्या ठिकाणी गुंतवणूक

१ वित्तीय गैरव्यवस्थापन म्हणजे काय ?

व्यवसायातील आर्थिक स्रोतांचा योग्य नियोजन, नियंत्रण आणि व्यवस्थापन न होणे म्हणजे वित्तीय गैरव्यवस्थापन. यामुळे आर्थिक नुकसान होऊ शकते आणि व्यवसायाला मोठा धोका निर्माण होतो.

२ वित्तीय गैरव्यवस्थापनाची कारणे

कारण	स्पष्टीकरण
अपर्याप्त आर्थिक नियोजन	बजेटिंग, खर्च नियंत्रण, रोख प्रवाह यांचे नीट व्यवस्थापन न करणे
अयोग्य खर्च व्यवस्थापन	गैरजरूरी खर्च, अनियोजित खर्च व संसाधनांचा अपव्यय
लेखा प्रणालीची कमतरता	आर्थिक व्यवहारांची योग्य नोंद न ठेवणे किंवा चुकीची नोंदणी
अनुभवाचा अभाव	आर्थिक व्यवस्थापनासाठी प्रशिक्षित कर्मचारी नसणे
कर्ज व्यवस्थापनाचा अभाव	कर्जाची योग्य वेळेवर फेड न करणे किंवा कर्जाचे वळण न ठेवणे

३ MSMEs वर होणारे परिणाम

- आर्थिक तुटवडा आणि कर्जाची वाढ
- व्यवसायाचा नफा कमी होणे
- कामकाजातील अडथळे आणि कार्यक्षमता कमी होणे
- भागीदार व कर्जदारांचा विश्वास कमी होणे
- व्यवसाय बंद होण्याचा धोका

४ उपाययोजना (Measures to Prevent Financial Mismanagement)

उपाय	तपशील
व्यवस्थित आर्थिक नियोजन	बजेट तयार करणे, खर्चाचे नियमन करणे
लेखा-पालन सुधारणा	योग्य लेखा प्रणाली व तंत्रज्ञानाचा वापर करणे
नियमित आर्थिक तपासणी	वित्तीय अहवालांची सतत तपासणी व सुधारणा करणे
प्रशिक्षित आर्थिक कर्मचारी ठेवणे	आर्थिक व्यवस्थापनासाठी तज्ञ कर्मचारी नियुक्त करणे
कर्ज व्यवस्थापन धोरणे	कर्ज घेण्यापूर्वी व नंतर योग्य नियोजन करणे
सल्लागार व मार्गदर्शन घेणे	आर्थिक सल्लागारांकडून मार्गदर्शन घेणे

५ निष्कर्ष

वित्तीय गैरव्यवस्थापन MSMEs च्या टिकाव व वाढीस मोठा धोका आहे. योग्य नियोजन, लेखापरीक्षण आणि तज्ञ सल्ल्याने हे टाळता येऊ शकते.

परिणाम:

- नफा होऊनही व्यवसाय डबघाईला जातो
- दिवाळखोरीसारखी परिस्थिती निर्माण होते

४.९.३. मार्केटिंगमध्ये अक्षम्यता (Poor Marketing Strategies)

उत्पादन विक्रीसाठी पुरेशी योजना नसणे

ग्राहकांच्या गरजा समजून न घेता उत्पादन विक्री करणे

ब्रँडिंग, जाहिरात किंवा वितरक व्यवस्था दुर्लक्षित करणे

१ मार्केटिंगमध्ये अक्षम्यता म्हणजे काय ?

व्यवसायासाठी योग्य ग्राहकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी योग्य योजना न आखणे, चुकीची विपणन धोरणे वापरणे किंवा प्रभावी जाहिरात व ब्रँडिंग न करणे म्हणजे मार्केटिंगमध्ये अक्षम्यता.

२ कारणे

कारण	स्पष्टीकरण
मार्केट रिसर्चचा अभाव	ग्राहकांची गरज, स्पर्धकांचा अभ्यास न करणे
योग्य मार्केटिंग योजना न बनवणे	लक्षित ग्राहकांवर केंद्रित योजना न तयार करणे
डिजिटल मार्केटिंगचा कमी वापर	ऑनलाईन प्लॅटफॉर्मचा वापर न करणे किंवा कमी प्रभावी वापर
मर्यादित बजेट	मार्केटिंगसाठी पुरेसा निधी न देणे
ब्रँडिंगची कमतरता	उत्पादन किंवा सेवेचा प्रभावी ब्रँड तयार न करणे
ग्राहकांशी संवाद कमी	ग्राहकांचे अभिप्राय न घेणे आणि संवाद साधण्यात अपयश

३ MSMEs वर होणारे परिणाम

- विक्री कमी होणे
- ब्रँडची ओळख न होणे
- ग्राहक टिकवून ठेवण्यास अडचण
- स्पर्धेत मागे राहणे
- नवीन बाजारपेठेत प्रवेश कठीण होणे

४ उपाययोजना (Measures to Improve Marketing Strategies)

उपाय	तपशील
मार्केट रिसर्च करणे	ग्राहक गरजा, स्पर्धकांचे अभ्यास करून रणनीती आखणे
डिजिटल मार्केटिंगचा वापर	सोशल मीडिया, वेबसाइट, ई-कॉमर्सचा प्रभावी वापर करणे
ब्रँडिंग आणि जाहिरात सुधारणा	उत्पादनाची ओळख मजबूत करणे, जाहिरात मोहीम राबवणे
ग्राहकांशी संवाद वाढवणे	फीडबॅक घ्यावा व ग्राहकांसाठी चांगले अनुभव तयार करणे
मार्केटिंगसाठी बजेट वाढवणे	विपणनासाठी योग्य निधी राखणे
प्रशिक्षण व सल्ला घेणे	मार्केटिंग तज्ञांकडून मार्गदर्शन घेणे

५ निष्कर्ष

मार्केटिंगमध्ये अक्षम्यता MSMEs च्या वाढीस मोठा अडथळा आहे. योग्य योजना, डिजिटल साधनांचा वापर आणि ग्राहकांशी प्रभावी संवादातून या समस्येवर मात करता येते.

परिणाम:

- उत्पादनाचा साठा पडून राहतो
- महसूल येत नाही
- ग्राहक गमावले जातात

४.९.४. तांत्रिक अडचणी (Technological Obsolescence)

- जुने तंत्रज्ञान वापरल्यामुळे उत्पादन खर्च वाढतो
- आधुनिक स्पर्धकांशी स्पर्धा करता येत नाही
- उत्पादनाची गुणवत्ता कमी राहते

१ तांत्रिक अडचणी म्हणजे काय ?

व्यवसायात वापरल्या जाणाऱ्या तंत्रज्ञानाचा जुना होऊन त्याचा वापर कमी परिणामकारक होणे किंवा नवीन तंत्रज्ञानापेक्षा मागे राहणे याला तांत्रिक अडचणी किंवा तांत्रिक जुना होणे म्हणतात.

२ कारणे

कारण	स्पष्टीकरण
नवीन तंत्रज्ञानाचा वेगवान विकास	तंत्रज्ञान सतत बदलत असते, नवीन आवृत्त्या येतात
तंत्रज्ञानामध्ये गुंतवणुकीचा अभाव	MSMEs कडे नवीन तंत्रज्ञानात पैसे गुंतवण्याची क्षमता कमी असणे
प्रशिक्षण व कौशल्यांचा अभाव	कर्मचाऱ्यांना नवीन तंत्रज्ञान वापरण्याचे प्रशिक्षण न मिळणे

जुनी यंत्रसामुग्री वापरणे	जुनी उपकरणे व सॉफ्टवेअर वापरणे, ज्यामुळे कार्यक्षमता कमी होणे
तांत्रिक सल्लागार व मदतीचा अभाव	तंत्रज्ञानाबाबत मार्गदर्शन न मिळणे

३ MSMEs वर होणारे परिणाम

- उत्पादन व सेवा गुणवत्ता कमी होणे
- कार्यक्षमता व वेग कमी होणे
- स्पर्धात्मकता कमी होणे
- ग्राहकांच्या अपेक्षा पूर्ण न होणे
- व्यवसायाचा विस्तार थांबणे

४ उपाययोजना (Measures to Overcome Technological Obsolescence)

उपाय	तपशील
नवीन तंत्रज्ञानाची ओळख ठेवणे	तंत्रज्ञानातील नवनवीन ट्रेंडवर लक्ष ठेवणे
तांत्रिक प्रशिक्षण	कर्मचाऱ्यांना नवीन तंत्रज्ञानावर नियमित प्रशिक्षण देणे
तंत्रज्ञानात गुंतवणूक	योग्य वेळेत तंत्रज्ञानामध्ये निवेश करणे
सरकारी योजना व सहाय्य	डिजिटलायझेशनसाठी उपलब्ध योजना व अनुदानांचा लाभ घेणे
तांत्रिक सल्लागारांचा वापर	तंत्रज्ञानाबाबत तज्ञांचा सल्ला घेणे
सॉफ्टवेअर व उपकरणे नियमित अद्यतनित करणे	जुनी उपकरणे व सॉफ्टवेअर वेळोवेळी अपडेट करणे

५ निष्कर्ष

तांत्रिक अडचणी MSMEs च्या वाढीस व स्पर्धात्मकतेस मोठा धोका असतो. सतत तंत्रज्ञानात सुधारणा व प्रशिक्षणाद्वारे या अडचणींचा सामना करता येतो.

परिणाम:

- मागणी कमी होते
- ग्राहकांचा विश्वास कमी होतो

४.९.५. कच्चा माल मिळण्यात अडचण (Raw Material Issues)

- वेळेवर कच्चा माल न मिळणे
- महागडा कच्चा माल
- दर्जाहीन पुरवठादारांवर अवलंबून राहणे

१ कच्चा माल मिळण्यात अडचण म्हणजे काय ?

व्यवसायासाठी आवश्यक असलेला कच्चा माल वेळेत, योग्य किंमतीत आणि गुणवत्तेने मिळवण्यात येणाऱ्या अडचणी.

२ कारणे

कारण	स्पष्टीकरण
पुरवठा साखळीतील अडथळे	वाहतूक, लॉजिस्टिक्स किंवा साठवणूक समस्यांमुळे कच्चा माल उशीर होणे
किंमतीतील चढ-उतार	कच्च्या मालाच्या किमती अनियंत्रितपणे वाढणे किंवा कमी होणे
जागतिक बाजारातील अनिश्चितता	जागतिक बाजारातील अस्थिरता, परकीय चलनातील चढ-उतार
उत्पादन कमी होणे	पुरवठादारांकडून कच्चा माल कमी मिळणे
सरकारी नियम व करार	आयात-निर्यात नियम, शुल्क व कर वाढणे
पर्यावरणीय मर्यादा	नैसर्गिक संसाधनांवर मर्यादा, पर्यावरणीय कायदे

३ MSMEs वर होणारे परिणाम

- उत्पादन प्रक्रिया थांबणे किंवा मंदावणे
- गुणवत्ता कमी होणे
- खर्च वाढणे व नफा कमी होणे
- ग्राहक समाधान कमी होणे
- स्पर्धात्मकतेवर परिणाम

४ उपाययोजना (Measures to Overcome Raw Material Issues)

उपाय	तपशील
पुरवठादारांचा विस्तृत नेटवर्क तयार करणे	अनेक पुरवठादारांशी संबंध वाढवणे
स्थानीय कच्चा माल वापरणे	शक्य तितका स्थानिक स्रोतांचा वापर वाढवणे
पुरवठा साखळीचे नियोजन व व्यवस्थापन	पुरवठा साखळीतील प्रत्येक टप्प्याचे नियोजन करणे
किंमतीसाठी करार करणे	दीर्घकालीन करार करून किमती निश्चित करणे
सरकारी योजना व सहाय्याचा लाभ	कच्चा मालाच्या उपलब्धतेसाठी सरकारकडून मदत घेणे
साठवणूक आणि भंडारण सुधारणा	कच्चा माल चांगल्या प्रकारे साठवून ठेवणे

५ निष्कर्ष

कच्चा माल मिळण्यात अडचण MSMEs च्या उत्पादनावर व व्यवसायावर गंभीर परिणाम करते. योग्य नियोजन, विविध पुरवठादारांची जोडणी व सरकारी मदतीने हा अडथळा कमी होऊ शकतो.

परिणाम:

- उत्पादन थांबते
- खर्च वाढतो
- वेळेवर डिलिव्हरी करता येत नाही

४.९.६ मानवी संसाधनांचे गैरव्यवस्थापन (HR Mismanagement)

- कुशल कामगारांची कमतरता
- कामगारांचे अपुरे प्रशिक्षण
- कामगारांसोबत असंतोष व काम बंद आंदोलन

१ मानवी संसाधनांचे गैरव्यवस्थापन म्हणजे काय ?

कर्मचाऱ्यांच्या नियुक्ती, प्रशिक्षण, व्यवस्थापन, प्रेरणा आणि कामकाजाचे योग्य नियोजन न होणे म्हणजे HR (मानवी संसाधन गैरव्यवस्थापन).

२ कारणे

कारण	स्पष्टीकरण
अयोग्य भरती प्रक्रिया	योग्य कौशल्य नसलेल्या कर्मचाऱ्यांची भरती
प्रशिक्षणाचा अभाव	कर्मचाऱ्यांना आवश्यक प्रशिक्षण न देणे
कामाचे नियोजन व नियंत्रण कमी	कामाचे नीट नियोजन न होणे, कामाचा ताण वाढणे
कम्युनिकेशनचा अभाव	व्यवस्थापन व कर्मचारी यामध्ये संवादाचा अभाव
प्रेरणेचा अभाव	कर्मचार्यांना प्रेरणा व पुरस्कार न देणे
वैयक्तिक व व्यावसायिक धोरणांमध्ये तफावत	कामाच्या ठिकाणी नीतिमत्ता व नियमांचे उल्लंघन

३ MSMEs वर होणारे परिणाम

- कर्मचारी कामगिरी कमी होणे
- कर्मचारी असंतोष व उच्च टर्नओव्हर
- संघटनेतील तणाव व संघर्ष वाढणे

- उत्पादन व सेवा गुणवत्ता कमी होणे
- व्यवसायाची वाढ मंदावणे

४ उपाययोजना (Measures to Prevent HR Mismanagement)

उपाय	तपशील
योग्य भरती व निवड प्रक्रिया	कौशल्य आणि अनुभवावर आधारित भरती करणे
नियमित प्रशिक्षण व विकास	कर्मचारी कौशल्ये सुधारण्यासाठी सतत प्रशिक्षण देणे
प्रभावी संवाद साधणे	व्यवस्थापन व कर्मचाऱ्यांमध्ये नियमित संवाद ठेवणे
प्रेरणा आणि पुरस्कार योजना	कामगिरीनुसार पुरस्कार व प्रोत्साहन देणे
कामाचे नियोजन आणि वेळ व्यवस्थापन	कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी नियोजन करणे
नीती व नियमांचे पालन	व्यावसायिक व नैतिक नियमांचे काटेकोर पालन करणे

५ निष्कर्ष

मानवी संसाधनांचे योग्य व्यवस्थापन MSMEs च्या यशासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे. योग्य HR धोरणांमुळे कर्मचारी समाधान व उत्पादनक्षमता वाढते.

परिणाम:

- उत्पादकता घटते
- मनुष्यबळावर खर्च वाढतो
- मनोबल कमी होते

४.९.७. प्रशासकीय दुर्बलता (Managerial Weakness)

निर्णय घेण्यात विलंब

व्यवस्थापनामध्ये अनुभवाचा अभाव

एकूण धोरणात्मक दृष्टिकोनाचा अभाव

१ प्रशासकीय दुर्बलता म्हणजे काय?

व्यवस्थापनाच्या कार्यक्षमता, निर्णयक्षमता, नियोजन, संघटन व नियंत्रणाच्या कमतरतेमुळे उद्भवणाऱ्या समस्या म्हणजे प्रशासकीय दुर्बलता.

२ कारणे

कारण	स्पष्टीकरण
कमी अनुभव व कौशल्य	व्यवस्थापनातील अनुभव व तांत्रिक कौशल्याचा अभाव

योग्य वेळेवर निर्णय न घेणे	विलंबाने किंवा चुकीचे निर्णय घेणे
नियोजन व संघटनातील कमतरता	स्पष्ट ध्येय न ठरवणे, संसाधनांचा योग्य वापर न करणे
संवाद व नेतृत्वाची कमतरता	कर्मचारी व इतर भागीदारांशी प्रभावी संवाद न होणे
परिवर्तनाला प्रतिकार	नवीन तंत्रज्ञान किंवा प्रक्रिया स्वीकारण्यात संकोच
कामगिरीचे मूल्यांकन न होणे	कार्यप्रदर्शन मोजमाप न करणे आणि सुधारणा न करणे

३ MSMEs वर होणारे परिणाम

- कामकाजातील गोंधळ व अडचणी
- कर्मचारी असंतोष व टर्नओव्हर
- धोरणात्मक चुका आणि नुकसान
- व्यवसायाचा वाढीचा गती मंदावणे
- स्पर्धात्मकतेवर विपरीत परिणाम

४ उपाययोजना (Measures to Overcome Managerial Weakness)

उपाय	तपशील
व्यवस्थापन प्रशिक्षण	व्यवस्थापन कौशल्ये वाढवण्यासाठी प्रशिक्षण घेणे
नियोजन व धोरण निश्चिती	स्पष्ट उद्दिष्टे व धोरणे तयार करणे
प्रभावी संवाद प्रणाली	कर्मचारी व टीममध्ये संवाद सुधारणा
कार्यप्रदर्शनाचे मूल्यांकन	नियमित कामगिरी तपासणी व अभिप्राय देणे
नवीन तंत्रज्ञान व प्रक्रिया स्वीकारणे	बदल स्वीकारून सुधारणा करणे
नेतृत्व कौशल्ये विकसित करणे	नेतृत्वगुणांचा विकास करणे

५ निष्कर्ष

प्रशासकीय दुर्बलता MSMEs च्या विकासात मोठा अडथळा निर्माण करते. योग्य प्रशिक्षण, नेतृत्व व नियोजनाद्वारे यावर मात करता येते.

परिणाम:

- व्यवसायाचे धोरण अस्पष्ट राहते
- संधीचा गैरफायदा होतो

४.९.८. स्पर्धात्मक दबाव (High Competition)

- मोठ्या कंपन्यांकडून कमी दरात चांगली उत्पादने

- MSMEs कडे ब्रँडची ताकद नसल्याने मागणी कमी होते
- बाजारपेठ गमावली जाते

१ स्पर्धात्मक दबाव म्हणजे काय ?

मार्केटमध्ये अनेक कंपन्या किंवा उद्योग समान उत्पादन किंवा सेवा देत असताना, ग्राहकांना आकर्षित करण्यासाठी आणि टिकून राहण्यासाठी उद्भवणारा ताण म्हणजे स्पर्धात्मक दबाव.

२ कारणे

कारण	स्पष्टीकरण
जागतिकीकरण	परदेशी कंपन्यांचा स्थानिक बाजारपेठेत प्रवेश
उच्च उत्पादन क्षमता	मोठ्या उद्योगांची अधिक क्षमता आणि संसाधने
कमी किंमतीची धोरणे	स्पर्धकांकडून किमती कमी करणे
नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर	स्पर्धकांकडून तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर
ब्रँडिंग व मार्केटिंग	स्पर्धकांची अधिक प्रभावी जाहिरात व ब्रँडिंग
उत्पादन वैविध्य	स्पर्धकांकडून विविध प्रकारची उत्पादने

३ MSMEs वर होणारे परिणाम

- विक्रीत घट
- नफ्यात कपात
- बाजारातील हिस्सा कमी होणे
- ग्राहक टिकवून ठेवण्यात अडचण
- नव्या उत्पादनांचा विकास मंदावणे

४ उपाययोजना (Measures to Tackle Competitive Pressure)

उपाय	तपशील
विशिष्टता (Differentiation)	उत्पादन किंवा सेवेची वेगळी ओळख निर्माण करणे
गुणवत्तेवर भर देणे	उत्पादन व सेवेची गुणवत्ता सुधारणे
नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर	तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने कार्यक्षमता वाढवणे
ग्राहकांशी नाते वाढवणे	ग्राहक सेवा सुधारून नाते मजबूत करणे
मार्केटिंग धोरणे सुधारणा	प्रभावी जाहिरात व डिजिटल मार्केटिंगचा वापर
किंमत धोरणांची पुनर्रचना	स्पर्धात्मक किंमती ठरवणे आणि खर्च कमी करणे

५ निष्कर्ष

स्पर्धात्मक दबाव MSMEs साठी आव्हानात्मक असतो, पण योग्य रणनीती आणि नवकल्पना करून यावर मात करता येऊ शकते.

४.१.१. सरकारी परवानग्या व नियमातील गुंतागुंत (Regulatory Burdens)

- अनेक परवाने, नोंदणी, कर भरपाई इत्यादींची प्रक्रिया गुंतागुंतीची
- वेळ आणि पैसा दोन्ही वाया जातो
- अनेक वेळा दंड व अटींची अंमलबजावणी

१ सरकारी परवानग्या व नियमातील गुंतागुंत म्हणजे काय ?

व्यवसाय चालवण्यासाठी आवश्यक असलेले विविध परवाने, नोंदणी, कर, नियामक नियम आणि त्यांच्या पालनातील क्लिष्टता व वेळखाऊ प्रक्रिया म्हणजे regulatory burdens.

२ कारणे

कारण	स्पष्टीकरण
कागदपत्री कामाचा मोठा भार	अनेक प्रकारच्या फॉर्म, अर्ज, अहवाल भरणे आवश्यक असणे
प्रक्रिया वेळखाऊ असणे	परवानग्या मिळण्यास जास्त वेळ लागणे
कठोर नियम व कायदे	अनेक स्तरांवर नियमांची गुंतागुंत व कडक अटी
अधिकाऱ्यांशी व्यवहारातील अडचणी	अधिकारी वर्गाकडून गैरसोय किंवा भ्रष्टाचाराची शक्यता
नियमांच्या वारंवार बदल	नियम व धोरणांमध्ये सतत बदल होत राहणे
उच्च शुल्क व दंड	विविध शुल्क व दंड आकारला जाणे

३ MSMEs वर होणारे परिणाम

- व्यवसाय सुरू करणे व चालवणे कठीण होणे
- अतिरिक्त खर्च व वेळखाऊ प्रक्रिया
- स्पर्धात्मकतेवर विपरीत परिणाम
- नवीन गुंतवणूक कमी होणे
- व्यवसाय थांबवण्याचा धोका वाढणे

४ उपाययोजना (Measures to Overcome Regulatory Burdens)

उपाय	तपशील
सरकारी ऑनलाईन पोर्टल्सचा वापर	परवानग्या व नोंदणीसाठी डिजिटल माध्यमांचा वापर

सरलीकरणासाठी प्रयत्न	नियमांची सोपी व स्पष्ट अंमलबजावणी करणे
माहिती व प्रशिक्षण	नियमावली व प्रक्रियेची योग्य माहिती पुरवणे
कायदेशीर सल्लागारांचा वापर	नियमांच्या पालनासाठी तज्ञांची मदत घेणे
सातत्यपूर्ण संवाद	सरकार व उद्योग यामध्ये संवाद वाढवणे
शासनाच्या योजना व सवलतींचा लाभ	MSMEs साठी उपलब्ध योजना व सवलतींचा उपयोग करणे

५ निष्कर्ष

सरकारी परवानग्या व नियमातील गुंतागुंत MSMEs साठी मोठे अडथळे निर्माण करते. डिजिटलायझेशन व नियमांच्या सोप्या अंमलबजावणीने यावर मात करता येते.

४.९.१०. कोविड-१९ सारख्या आपत्तीजन्य कारणांमुळे अडथळे (Natural or External Disasters)

- अचानक लॉकडाऊन
- मागणी कमी होणे
- पुरवठा व विक्री दोन्ही बंद होणे

१. आपत्तीजन्य कारणांमुळे अडथळ्यांचे स्वरूप

कोविड-१९ सारख्या महामारी, नैसर्गिक आपत्ती (पूर, भूकंप, दुष्काळ), आर्थिक संकट आणि इतर बाह्य कारणांमुळे चडचरी ला उत्पादन, विक्री, पुरवठा आणि आर्थिक बाबतीत मोठे आव्हान येते.

२. कोविड-१९ आणि त्याचा MSMEs वर परिणाम

- लॉकडाऊनमुळे उत्पादन बंद किंवा मंदावणे
- कामगारांच्या अनुपस्थितीमुळे कामात अडथळा
- पुरवठा साखळीतील व्यत्यय
- ग्राहक मागणी कमी होणे
- आर्थिक नुकसान व रोख प्रवाहात तुटवडा
- नवीन व्यवसाय संधी कमी होणे

३. इतर नैसर्गिक आपत्तींचा परिणाम

- पूर, दुष्काळ, भूकंप यामुळे उत्पादन आणि वाहतुकीत अडथळा
- संपत्तीचे नुकसान आणि पूरक खर्च वाढणे
- मानवी संसाधनांच्या क्षतीमुळे कामकाजावर परिणाम

४. उपाययोजना

उपाय	तपशील
आपत्ती व्यवस्थापन योजना तयार करणे	संभाव्य धोके ओळखून आधीच तयारी करणे
डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर	ऑनलाइन कामकाज, ई-कॉमर्स चॅनेल वापरणे
पुरवठा साखळीचे पुनर्रचनाकरण	विविध पुरवठादारांशी संपर्क राखणे
आर्थिक सहाय्य व कर्ज योजना	सरकारी योजना व आर्थिक सहाय्य लाभ घेणे
आरोग्य व सुरक्षा उपाय	कर्मचारी सुरक्षित ठेवण्यासाठी आरोग्य नियमांचे पालन
व्यवसाय निरंतरता योजना	आकस्मिक परिस्थितींसाठी योजना तयार करणे

५. निष्कर्ष

कोविड-१९ आणि इतर आपत्तीजन्य कारणे MSMEs साठी गंभीर आव्हान असली तरी, पूर्वतयारी, तंत्रज्ञानाचा वापर आणि सरकारी मदतीने या अडचणींचा सामना करता येऊ शकतो.

MSMEs मध्ये आजारी उद्योग होण्याचे कारण फक्त आर्थिक नसून, मार्केटिंग, व्यवस्थापन, तंत्रज्ञान, कामगार व बाह्य घटक यांचा समन्वय न राखल्यास उद्योग टिकत नाही.समस्या ओळखून योग्य वेळी उपाय केल्यास उद्योग पुन्हा सशक्त होऊ शकतो.

४.१० MSMEs मध्ये सिकनेस (Sickness) टाळण्यासाठी उपाययोजना

(Measures to Prevent Sickness of MSMEs)

१. योग्य आर्थिक नियोजन व भांडवल व्यवस्थापन (Proper Financial Planning Capital Management)

- व्यवसायासाठी प्रारंभिक व कार्यशील भांडवलाचा अचूक अंदाज घेणे
- उत्पन्न व खर्चाचा मासिक आढावा ठेवणे
- नफा होण्याआधीच अनावश्यक गुंतवणूक टाळणे

व्यवसायासाठी प्रारंभिक आर्थिक नियोजन

भांडवलाची गरज समजून घेणे:

व्यवसाय सुरू करण्यासाठी किती भांडवल आवश्यक आहे हे अचूक मोजणे. यात स्थावर मालमत्ता, मशीनरी, कर्मचारी वेतन, कच्चा माल, विपणन खर्च यांचा समावेश होतो.

भांडवलाचे स्रोत ओळखणे:

स्वतःचे पैसे (स्वतःचे भांडवल), कर्ज, सरकारी अनुदाने, निवेशकांकडून भांडवल मिळविणे यावर विचार करणे.

खर्चाचे नियोजन:

सर्व प्रकारच्या खर्चाचे (स्थायी व चालू) अंदाज बांधून त्यासाठी निधी राखून ठेवणे.

रोख प्रवाह व्यवस्थापन:

व्यवसायात येणारा व जाणारा पैसा नीट व्यवस्थापित करणे म्हणजेच cash flow management करणे.

भांडवल व्यवस्थापनाचे महत्त्व

प्रभावी भांडवल वापर:

कमी संसाधनांत जास्त उत्पादन व नफा मिळविणे.

कर्ज व्यवस्थापन:

कर्ज घेणे, त्याचे व्याज व परतफेड वेळेत करणे.

जोखमीचे नियमन:

अनिश्चित परिस्थितीत आर्थिक नुकसान टाळण्यासाठी योग्य धोरणे बनविणे.

वाढीसाठी निधी उभारणी:

व्यवसाय विस्तारासाठी आवश्यक निधीची उपलब्धता सुनिश्चित करणे.

उपाय योजना

उपाय	तपशील
वित्तीय नियोजन तज्ञांची मदत घेणे	व्यवसायासाठी योग्य आर्थिक आराखडा तयार करणे
व्यवसायासाठी बजेट तयार करणे	खर्च व उत्पन्न यांचे व्यवस्थित बजेट तयार करणे
नियमित आर्थिक अहवाल तयार करणे	आर्थिक स्थितीवर नजर ठेवण्यासाठी
कर्ज व्यवस्थापन व पुनर्भरण योजना आखणे	वेळेवर कर्ज फेडीची योजना बनवणे
निवेश व बचत यांचा समतोल राखणे	दीर्घकालीन व अल्पकालीन गरजांसाठी योग्य निधी राखणे

निष्कर्ष

योग्य आर्थिक नियोजन व भांडवल व्यवस्थापन MSMEs च्या टिकाव व यशस्वितेसाठी अत्यंत आवश्यक आहे. त्यामुळे आर्थिक तुटवडा टाळता येतो व व्यवसायाचा सुव्यवस्थित विकास होतो.

उपाय:

- अनुभवी लेखापाल व आर्थिक सल्लागार नेमणे
- MSME संबंधित सरकारी कर्ज योजनांचा लाभ घेणे (मुद्रा योजना, CGTMSE इ.)
- बँक स्टेटमेंट, कर विवरण, क्रेडिट स्कोअर यांचे नियमित विश्लेषण

४.१०.२. मार्केट रिसर्च व ग्राहककेंद्रित विक्री धोरण (Market Research Customer-Focused Strategy)

- बाजारात कोणत्या उत्पादनांची मागणी आहे हे जाणून घेणे
- स्पर्धकांचे निरीक्षण व तुलनात्मक मूल्य निश्चिती
- ग्राहकांची फीडबॅक प्रणाली अंमलात आणणे

१ मार्केट रिसर्च म्हणजे काय ?

मार्केट रिसर्च म्हणजे बाजारपेठेतील ग्राहकांची गरज, पसंती, स्पर्धकांची स्थिती, आणि उद्योगातील ट्रेंड यांचा अभ्यास करणे.

२ मार्केट रिसर्चचे महत्त्व

- ग्राहकांच्या गरजा व अपेक्षा समजून घेणे
- उत्पादन किंवा सेवेतील सुधारणा करणे
- स्पर्धात्मक धोरण ठरवणे
- विक्री वाढीसाठी योग्य मार्ग शोधणे

३ ग्राहककेंद्रित विक्री धोरण म्हणजे काय ?

ग्राहकांच्या गरजा, समस्या आणि अपेक्षांवर आधारित विक्रीचे धोरण तयार करणे, ज्यामुळे ग्राहक समाधानी राहतील आणि पुनर्विक्री वाढेल.

४ मार्केट रिसर्च कशी करावी ?

पायरी	तपशील
डेटा गोळा करणे	प्राथमिक (सर्वेक्षण, मुलाखत) व द्वितीयक (ऑनलाईन, अहवाल) डेटा गोळा करणे
ग्राहक प्रोफाइल तयार करणे	ग्राहकांचे वय, आवड, खर्च करण्याची क्षमता इ. जाणून घेणे
स्पर्धकांचा अभ्यास	स्पर्धकांची उत्पादने, किंमत, विक्री धोरणे तपासणे
ट्रेंड विश्लेषण	उद्योगातील नवे ट्रेंड व संधी ओळखणे

५ ग्राहककेंद्रित धोरण तयार करण्याचे उपाय

उपाय	तपशील
ग्राहकांच्या गरजांवर लक्ष केंद्रित करणे	उत्पादन किंवा सेवा ग्राहकांच्या आवश्यकतानुसार डिझाइन करणे
ग्राहक संवाद वाढवणे	ग्राहकांचे अभिप्राय जाणून घेणे व त्यानुसार सुधारणा करणे
वैयक्तिकृत सेवा देणे	ग्राहकांना वैयक्तिकृत ऑफर्स, सल्ला व सेवा पुरवणे

प्रभावी जाहिरात व प्रमोशन	ग्राहकांच्या आवडीनुसार जाहिरात धोरण आखणे
डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा वापर	सोशल मीडिया, वेबसाइट, ई-कॉमर्सद्वारे ग्राहकांशी संपर्क साधणे

६ फायदे

- ग्राहकांचा समाधान व विश्वास वाढतो
- विक्रीत वाढ होते
- ब्रँडची ओळख मजबूत होते
- दीर्घकालीन नाते तयार होते

निष्कर्ष

मार्केट रिसर्च आणि ग्राहककेंद्रित धोरण चडचणी च्या यशासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. यामुळे उत्पादन व सेवा ग्राहकांच्या अपेक्षांशी जुळतात आणि व्यवसाय वाढतो.

उपाय:

- स्थानिक तसेच ऑनलाइन मार्केटचे ट्रेंड अभ्यासणे
- ग्राहकांच्या गरजेनुसार उत्पादन/सेवा अद्ययावत करणे
- ब्रँडिंग, जाहिरात व सोशल मीडियाद्वारे पोहोच वाढवणे

४.१०.३. तांत्रिक सुधारणा व आधुनिक यंत्रसामग्रीचा वापर (दशलहपेश्रेसू णासीरवरींळेप)

जुने तंत्रज्ञान बाजूला ठेवून नवीन, कार्यक्षम तंत्रज्ञानाचा अवलंब
गुणवत्ता टिकवण्यासाठी प्रक्रिया सुधारणा करणे

१ तांत्रिक सुधारणा म्हणजे काय?

तंत्रज्ञानात होणाऱ्या नव्या बदलांचा स्वीकार करून उत्पादन, सेवा, प्रक्रिया आणि व्यवस्थापनात सुधारणा करणे.

२ आधुनिक यंत्रसामग्रीचा वापर का आवश्यक?

- उत्पादनक्षमता वाढवण्यासाठी
- खर्च कमी करण्यासाठी
- गुणवत्ता सुधारण्यासाठी

- स्पर्धात्मकतेसाठी
- नव्या बाजारपेठेत प्रवेशासाठी

३ MSMEs मध्ये तांत्रिक सुधारणा करावयाच्या मुख्य क्षेत्रे

क्षेत्र	उदाहरणे
उत्पादन तंत्रज्ञान	स्वयंचलित मशीन, रोबोटिक्स, ३ऒ प्रिंटिंग
माहिती तंत्रज्ञान	एठझ सिस्टम, क्लाउड कंप्युटिंग
डिजिटल मार्केटिंग	सोशल मीडिया, ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्म
गुणवत्ता नियंत्रण	आधुनिक चाचणी उपकरणे, ऑटोमेटेड इन्स्पेक्शन
ऊर्जा कार्यक्षमता	ऊर्जा बचत करणारी उपकरणे

४ तांत्रिक सुधारणा करण्याचे फायदे

- उत्पादन क्षमता आणि कार्यक्षमता वाढते
- उत्पादनाचा खर्च कमी होतो
- उत्पादनाची गुणवत्ता सुधारते
- कामगारांचा कार्यभार कमी होतो
- ग्राहकांची मागणी पूर्ण करता येते
- व्यवसाय अधिक वेगाने वाढतो

५ अडचणी व उपाय

अडचणी	उपाय
उच्च खर्च	सरकारी अनुदाने व कर्ज योजना वापरणे
तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव	प्रशिक्षण व कार्यशाळा आयोजित करणे
जुन्या पद्धतींची सवय	जागरूकता वाढवणे व फायदे समजावणे
तांत्रिक सहाय्यचा अभाव	तज्ञांशी संपर्क ठेवणे

६ निष्कर्ष

तांत्रिक सुधारणा आणि आधुनिक यंत्रसामग्रीचा वापर चडचणी साठी टिकाव आणि वाढीचा मार्ग आहे. यामुळे उत्पादन, गुणवत्ता आणि स्पर्धात्मकता वाढते.

उपाय:

- CLCSS (Credit Linked Capital Subsidy Scheme) अंतर्गत अनुदान घेणे
- क्लस्टर डेव्हलपमेंट स्कीम अंतर्गत सामायिक यंत्रसामग्री वापरणे

- मशीन ऑपरेटरसाठी नियमित प्रशिक्षण

४.१०.४. मानवी संसाधन विकास (Human Resource Development)

- कुशल कामगारांची भरती
- प्रशिक्षण व कौशल्यविकास कार्यक्रम
- कर्मचाऱ्यासाठी कामाचे सुरक्षित व सकारात्मक वातावरण

उपाय:

- Skill India, PMKVY, ITI इ. माध्यमातून प्रशिक्षण
- कामगारांचे वेळेवर वेतन व कल्याण योजना
- टीम व्यवस्थापन कौशल्याचा विकास

४.१०.५. व्यवस्थापकीय सुधारणा (Efficient Management Practices)

- अनुभवी व्यवस्थापक नेमणे
- निर्णय घेण्याची जलद व परिणामकारक पद्धती
- KPI (Key Performance Indicators) द्वारे कामाचे मोजमाप

१ व्यवस्थापकीय सुधारणा म्हणजे काय?

व्यवसायाचे कार्यक्षेत्र अधिक प्रभावी, नियोजित आणि संघटित करण्यासाठी केलेली सुधारणा व सुधारित धोरणे.

२ MSMEs मध्ये व्यवस्थापकीय सुधारणा का आवश्यक?

- संसाधनांचा प्रभावी वापर सुनिश्चित करण्यासाठी
- कामकाजात गती व गुणवत्ता वाढवण्यासाठी
- खर्च नियंत्रण व नफा वाढवण्यासाठी
- कर्मचारी व्यवस्थापन सुधारण्यासाठी
- स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी

३ व्यवस्थापकीय सुधारणा करणाऱ्या मुख्य बाबी

बाबी	तपशील
धोरण नियोजन (Strategic Planning)	दीर्घकालीन व लघुकालीन उद्दिष्टे ठरविणे
कार्यप्रणाली सुधारणा (Process Improvement)	उत्पादन व सेवा प्रक्रियेतील गैरकार्यक्षमता कमी करणे
संघटनात्मक रचना (Organizational Structure)	कामाची विभागणी आणि जबाबदाऱ्या स्पष्ट करणे

प्रदर्शन मापन (Performance Measurement)	कामगिरीचे नियोजन, मापन आणि पुनरावलोकन
धन व्यवस्थापन (Financial Management)	खर्च नियमन, बजेटिंग व आर्थिक नियोजन
कर्मचारी व्यवस्थापन (HR Management)	कामगारांचे नियोजन, प्रशिक्षण व प्रेरणा
तंत्रज्ञानाचा वापर (Technology Utilization)	व्यवस्थापनातील तंत्रज्ञानाचा समावेश

४ सुधारणा कशी करावी ?

उपाय	तपशील
व्यवस्थापनाचे प्रशिक्षण घेणे	आधुनिक व्यवस्थापन तंत्रज्ञान आणि पद्धती शिकणे
सुसंगत कार्यप्रणाली तयार करणे	SOPs (Standard Operating Procedures) लागू करणे
प्रभावी संवाद व्यवस्था	कर्मचारी, पुरवठादार व ग्राहकांशी चांगला संवाद ठेवणे
तंत्रज्ञानाचा वापर वाढविणे	ERP, CRM ² सारखे व्यवस्थापन सॉफ्टवेअर वापरणे
प्रदर्शनाचे नियमित मूल्यांकन	कामगिरीत सुधारणा करण्यासाठी फीडबॅक घेणे

५ फायदे

- निर्णयक्षमता सुधारते
- संसाधनांचा योग्य वापर होतो
- खर्च कमी होतो, नफा वाढतो
- कर्मचारी व ग्राहकांचे समाधान वाढते
- व्यवसाय अधिक गतिमान व स्पर्धात्मक होतो

निष्कर्ष

व्यवस्थापकीय सुधारणा MSMEs च्या कार्यक्षमता व टिकावासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. यामुळे व्यवसायात स्थिरता व वाढ सुनिश्चित होते.

उपाय:

- ERP सॉफ्टवेअरचा वापर
- मासिक अहवाल, वेळेवर लेखा परीक्षण
- SWOT -analysis द्वारे धोरण निश्चिती

४.१०.६. सप्लाय चेन व लॉजिस्टिक सुधारणा (Supply Chain Logistics)

- विश्वासू व दर्जेदार पुरवठादारांची निवड
- दीर्घकालीन करार

- वेळेवर पुरवठा व गोदाम व्यवस्थापन

१ सप्लाय चेन व लॉजिस्टिक म्हणजे काय ?

सप्लाय चेन (Supply Chain): कच्च्या मालाच्या खरेदीपासून ते अंतिम उत्पादन ग्राहकांपर्यंत पोहोचवण्याची एक साखळी.

लॉजिस्टिक (Logistics): या साखळीत वस्तूंचा वाहतूक, साठवणूक व वितरणाचा व्यवस्थापन भाग.

२ MSMEs साठी सप्लाय चेन व लॉजिस्टिक सुधारणा का आवश्यक ?

वेळेवर कच्चा माल व मालाची डिलिव्हरी

खर्चात बचत

ग्राहक समाधान

उत्पादनातील अखंडता

स्पर्धात्मक फायदा

३ MSMEs मध्ये सामान्य अडचणी

अडचण	स्पष्टीकरण
उशीर झालेली पुरवठा साखळी	वेळेवर कच्चा माल न मिळणे
वाहतुकीची समस्या	वाहतुकीची अनियमितता किंवा खर्चिक दर
साठवणूक व्यवस्थेचा अभाव	गोदाम व इन्व्हेंटरी व्यवस्थापनातील त्रुटी
संवादाचा अभाव	पुरवठादार, वितरक व ग्राहकांशी कमी संवाद
माहिती अभाव	रिअल-टाइम ट्रॅकिंग किंवा डाटा विश्लेषणाचा अभाव

४ सुधारणा करण्याचे उपाय

उपाय	तपशील
ERP व SCM ² प्रणाली वापरणे	संपूर्ण साखळीचे संगणकीकरण व रिअल-टाइम माहिती
स्मार्ट इन्व्हेंटरी मॅनेजमेंट	मागणी-अनुरूप साठा राखणे व नुकसान टाळणे
स्थानिक पुरवठादारांचा वापर	खर्च कमी व वेळ वाचविणे
डिजिटल लॉजिस्टिक पार्टनर्स वापरणे	ट्रॅकिंग, वाहतूक ऑप्टिमायझेशन, ई-लॉजिस्टिक्स
फ्लेक्सिबल लॉजिस्टिक स्ट्रॅटेजी	वेगवेगळ्या मार्गांचा पर्याय, धोका व्यवस्थापन
कस्टमर डिलिव्हरी अनुभव सुधारणा	वेळेवर व सुरक्षित वितरण, रिटर्न व्यवस्थापन यामध्ये सुधारणा

५ फायदे

- उत्पादन व वितरण प्रक्रियेत सुसंगती

- वेळेवर डिलिव्हरी आणि ग्राहक समाधान
- मालसाठ्याचा योग्य वापर
- खर्चात लक्षणीय घट
- व्यवसाय विस्ताराला चालना

निष्कर्ष

सप्लाय चेन व लॉजिस्टिक सुधारणा चडचणी साठी केवळ एक पर्याय नसून, टिकाव व वाढीचा मूलभूत आधार आहे. योग्य तंत्रज्ञान, नियोजन व भागीदारीद्वारे ही सुधारणा शक्य आहे.

उपाय:

- ई-टेंडरिंग, ई-इन्व्हॉईसिंग यांचा वापर
- Logistics कंपन्यांशी व्यावसायिक करार
- मालसाठ्याचे नियोजन (Inventory Control Systems)

४.१०.७. डिजिटल साक्षरता व ऑनलाईन उपस्थिती (Digital Literacy Online Presence)

- व्यवसायासाठी वेबसाइट, सोशल मीडिया, ई-कॉमर्स चा वापर
- डिजिटल पेमेंट सिस्टीम स्वीकारणे
- ERP, CRM², -ccounting सॉफ्टवेअर वापरणे

१ डिजिटल साक्षरता म्हणजे काय ?

डिजिटल साक्षरता म्हणजे संगणक, स्मार्टफोन, इंटरनेट व विविध डिजिटल साधनांचा योग्य व परिणामकारक वापर करण्याची क्षमता. यामध्ये ई-मेल, सोशल मीडिया, वेबसाईट वापरणे, ऑनलाईन व्यवहार करणे, डिजिटल सुरक्षा समजणे इत्यादींचा समावेश होतो.

२ ऑनलाईन उपस्थिती म्हणजे काय ?

MSME च्या व्यवसायाची डिजिटल पातळीवर (इंटरनेटवर) ओळख असणे म्हणजे ऑनलाईन उपस्थिती. यामध्ये खालील गोष्टींचा समावेश होतो:

- वेबसाईट
- सोशल मीडिया पेजेस
- ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्मवर यादी
- गुगल माय बिझनेस प्रोफाईल
- डिजिटल मार्केटिंग

३ MSMEs साठी याचे महत्त्व

क्षेत्र	फायदे
ब्रँड दृश्यमानता	अधिक लोकांपर्यंत पोहोचणे
विक्रीमध्ये वाढ	ऑनलाइन ऑर्डर व पेमेंट्समुळे नवीन ग्राहक
स्पर्धात्मकता	मोठ्या कंपन्यांशी स्पर्धा करण्याची क्षमता
ग्राहक संवाद	सोशल मीडिया व इमेलमुळे ग्राहकांशी थेट संवाद
मूल्यांकन व मोजमाप	ग्राहकांचे वर्तन समजून घेण्याची क्षमता (analytics)

४ MSMEs मध्ये डिजिटल साक्षरतेच्या अडचणी

- इंटरनेट व डिजिटल प्लॅटफॉर्मबाबत माहितीचा अभाव
- प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांचा अभाव
- गुंतवणुकीबाबत भीती
- डिजिटल फसवणुकीची भीती
- भाषेचे अडथळे

५ उपाय

उपाय	तपशील
प्रशिक्षण कार्यशाळा	डिजिटल साक्षरतेवर आधारित मोफत प्रशिक्षण कार्यक्रम
सरल व स्थानिक भाषेत टूल्स वापरणे	वापरण्यास सुलभ ॲप्स व वेबसाईट प्लॅटफॉर्म
सोशल मीडियाचा सक्रिय वापर	Whatsapp, Facebook, Instagram वर व्यवसाय प्रोफाइल
स्वतःची वेबसाईट तयार करणे	व्यावसायिक सेवा किंवा अखध टूल्स वापरून
ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्मवर नोंदणी	Amazon, Flipkart, GeM ² , Shopify इत्यादी
सायबर सुरक्षा शिक्षण	डिजिटल व्यवहार सुरक्षित कसे ठेवायचे हे समजणे

६ सरकारी व खाजगी उपक्रम

- Digital MSME Scheme
- Skill India Portal
- MSME Sambandh / Sampark पोर्टल
- Google, Meta, Amazon यांचे प्रशिक्षण कार्यक्रम

७ फायदे

- व्यवसायाची नवीन बाजारपेठेत प्रवेश
- ब्रँडची ओळख निर्माण
- विक्री व नफा वाढ
- ग्राहकांशी दीर्घकालीन संबंध
- प्रक्रियांचे डिजिटल ऑटोमेशन

निष्कर्ष

डिजिटल साक्षरता आणि ऑनलाईन उपस्थिती ही आता पर्याय नाही, तर चडचणी साठी अनिवार्य गरज बनली आहे. योग्य प्रशिक्षण, योजनांचा लाभ आणि डिजिटल टूल्सचा वापर करून व्यवसाय अधिक वेगाने व कार्यक्षमतेने वाढू शकतो.

उपाय:

- Digital MSME योजना अंतर्गत प्रशिक्षण
- GEM² (Government e-Marketplace), MSME Mart यावर नोंदणी
- ऑनलाइन जाहिरात व डएज तंत्राचा वापर

४.१०.८. नियमांचे पालन व कायदेशीर प्रक्रिया सुलभ करणे (Compliance Legal Simplicity)

- सर्व कायदेशीर परवाने वेळेवर घेणे
- GST, IT, श्रम कायदे यांचे पालन
- वकील किंवा सल्लागारामार्फत कायदेशीर सल्ला घेणे

१ काय आहे Compliance Legal Simplicity?

Compliance (नियमांचे पालन) म्हणजे सरकार, उद्योग विभाग, कर व कामगार कायदे यांचे नियम वेळेवर व योग्य पद्धतीने पाळणे.

Legal Simplicity (कायदेशीर प्रक्रिया सुलभता) म्हणजे परवानग्या, नोंदणी, रिपोर्टिंग व तपासण्या यासंबंधीची प्रक्रिया सुलभ व पारदर्शक असणे.

२ MSMEs समोरील मुख्य अडचणी

अडचण	स्पष्टीकरण
कागदोपत्री गुंतागुंत	अनेक नोंदण्या, परवानग्या व परतवे (returns)
वेळखारू प्रक्रिया	सरकारी कार्यालयांमध्ये विलंब
खर्चिक प्रक्रिया	प्रोफेशनल्स/एजंट्सच्या मदतीशिवाय शक्य नसणे

कायद्यांतील बदल समजणे कठीण	वारंवार होणारे नियम बदल
नियमभंगाची शिक्षा	गैरपालन झाल्यास दंड/कायदेशीर कारवाई

३ MSMEs साठी कायदेशीर प्रक्रिया सुलभ का असावी ?

- व्यवसाय चालवताना तणाव कमी होतो
- वेळ व खर्चात बचत होते
- गुंतवणूकदारांचा विश्वास वाढतो
- व्यवसायाची पारदर्शकता वाढते
- कायदेशीर जोखमी कमी होतात

४ सुलभतेसाठी MSMEs काय करू शकतात ?

उपाय	तपशील
UDY-M ² नोंदणी करणे	एकाच पोर्टलवर सोपी ऑनलाइन नोंदणी
One Nation One Registration वापरणे	बहु-प्रमाणपत्रे एकाच ठिकाणी मिळवणे
सॉफ्टवेअर वापरणे	कर भरणा, पीएफ/ESIC व इतर परतव्यांसाठी ऑटोमेशन
सल्लागारांची मदत घेणे	सीए, CS किंवा MSME सुविधा केंद्रांची मदत
सरकारी योजनांबाबत माहिती ठेवणे	नवीन कायदे, अटी व योजना समजून घेणे
कायदेशीर प्रशिक्षण/वर्कशॉपमध्ये सहभाग	उद्योग भारती, DIC किंवा MSME-Ministry द्वारे आयोजित कार्यशाळा

५ सरकारतर्फे घेतलेले पावले

- Ease of Doing Business अंतर्गत कायदेशीर प्रक्रिया कमी करणे
- Udyam Registration Portal
- Self-Certification for Labour Laws
- Online Single Window Clearance Systems
- GeM² Portal (सरकारी खरेदीसाठी)

६ फायदे

- कायदेशीर अडथळ्यांमुळे होणारी वेळ व नुकसान टळते
- व्यवसाय सुलभतेने चालतो
- गुंतवणुकीसाठी आकर्षक बनतो
- जागतिक व्यापारात सहभाग सोपा होतो

निष्कर्ष

MSMEs साठी नियमांचे पालन हे यशस्वी व टिकाऊ व्यवसायाचे एक महत्त्वाचे अंग आहे. परंतु हे नियम शक्य तितके सुलभ व पारदर्शक असणे आवश्यक आहे. तंत्रज्ञानाचा वापर, सरकारी पोर्टल्स व योग्य सल्लागारांच्या मदतीने MSMEs ही सुलभता मिळवू शकतात.

उपाय:

- Udyam नोंदणी सुलभपणे करून ठेवणे
- MSME साठी उपलब्ध 'Single Window System' चा वापर
- कंत्राटातील अटींचे स्पष्ट दस्तऐवजीकरण

४.१०.९. जोखीम व्यवस्थापन (Risk Management)

- नैसर्गिक आपत्ती, बाजारातील बदल, चलनवाढ यासाठी पूर्वतयारी
- विमा संरक्षण (उद्योग विमा, मालमत्ता विमा)
- विविध ग्राहक व पुरवठादार तयार ठेवणे

१ जोखीम व्यवस्थापन म्हणजे काय ?

जोखीम व्यवस्थापन म्हणजे व्यवसायावर परिणाम करू शकणाऱ्या संभाव्य धोके (रिझिक्स) ओळखणे, त्यांचे विश्लेषण करणे व त्यावर प्रभावी उपाययोजना आखणे. चडचणी साठी हे अत्यंत आवश्यक आहे कारण त्यांच्याकडे मोठ्या कंपन्यांप्रमाणे संसाधनांचा साठा नसतो.

२ MSMEs समोरील संभाव्य जोखमीचे प्रकार

जोखीम प्रकार	स्पष्टीकरण
आर्थिक जोखीम	भांडवल कमी पडणे, पेमेंट अडथळे, कर्ज न परतवता येणे
कायदेशीर/नियमांची जोखीम	नियम न पाळल्यास दंड किंवा परवाना रद्द होणे
मानवी संसाधन जोखीम	कुशल कामगारांचा अभाव, कर्मचारी आंदोलन
तांत्रिक जोखीम	मशीनरी बिघाड, डेटा लॉस, तांत्रिक प्रणालीतील बिघाड
सायबर जोखीम	हॅकिंग, डेटा चोरी, फसवणूक
सप्लाय चेन जोखीम	कच्चा माल वेळेवर न मिळणे, वाहतुकीतील व्यत्यय
बाह्य आपत्तीजन्य जोखीम	कोविड-१९ सारखी साथ, नैसर्गिक आपत्ती, राजकीय अस्थैर्य
ब्रँड व ग्राहक जोखीम	ब्रँड विश्वास कमी होणे, ग्राहक गमावणे

३ प्रभावी जोखीम व्यवस्थापनाची पावले

टप्पा	उपाय
१. धोके ओळखणे	उद्योगातील संभाव्य जोखमींची यादी तयार करणे
२. धोके मोजणे व प्राधान्य देणे	जोखमीचा संभाव्य परिणाम व शक्यता तपासणे
३. उपाययोजना आखणे	प्रत्येक जोखमीसाठी प्रतिबंधक व प्रतिसादात्मक योजना तयार करणे
४. टेस्टिंग व सिम्युलेशन	आपत्ती स्थितीत काय होईल याची प्रात्यक्षिके
५. पुनरावलोकन व अद्यतन	जोखीम धोरणांची वेळोवेळी तपासणी व सुधारणा

४ MSMEs साठी उपयुक्त उपाय

उपाय	स्पष्टीकरण
व्यवस्थित बिमा योजना घेणे	मालमत्ता, वाहन, कामगार व उत्पादन विमा
फायनान्सियल बफर तयार करणे	आकस्मिक खर्चासाठी निधी राखणे
डेटा बॅकअप व सायबर सुरक्षा	सुरक्षित पासवर्ड, SSL, क्लाउड बॅकअप
सप्लाय चेन डायव्हर्सिफिकेशन	एकपेक्षा अधिक पुरवठादार ठेवणे
कायद्यांचे नियमित पालन	नियमांबद्दल जागरूकता व परतवे वेळेवर
मानवी संसाधन प्रशिक्षण	आपत्ती व्यवस्थापन, तांत्रिक प्रशिक्षण
व्यवस्थापन समिती/टास्क फोर्स	धोके उद्भवल्यास तत्काळ उपाय योजण्यासाठी समिती नेमणे

५ फायदे

- अनपेक्षित नुकसान टाळता येते
- ग्राहकांचा व गुंतवणूकदारांचा विश्वास वाढतो
- व्यवसाय टिकवून ठेवण्याची क्षमता वाढते
- निर्णय प्रक्रिया अधिक विचारपूर्वक होते
- MSME व्यवसाय भविष्यातील संकटांमध्येही सक्षम राहतो

निष्कर्ष

जोखीम व्यवस्थापन ही केवळ मोठ्या कंपन्यांची गोष्ट नसून, MSMEs साठी ती व्यवसायाचे रक्षण करणारी ढाल आहे. योग्य नियोजन, आधुनिक साधनांचा वापर आणि नियमित पुनरावलोकनाद्वारे MSMEs त्यांचा व्यवसाय अधिक सुरक्षित व शाश्वत बनवू शकतात.

४.१०.१०. सरकारी सहकार्याचा लाभ (Government Support Utilization)

- MSME मंत्रालयाच्या योजनांची माहिती ठेवणे
- प्रदर्शन/एक्स्पोजे मध्ये भाग घेणे
- बँकांकडून उद्योगासाठी सल्ला व मार्गदर्शन घेणे

१ अर्थ व महत्त्व

सरकारी सहकार्याचा लाभ म्हणजे केंद्र व राज्य सरकारकडून सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांना (MSMEs) मिळणाऱ्या विविध योजना, अनुदाने, कर्जसुविधा, प्रशिक्षण, कर सवलती व धोरणात्मक सहकार्याचा प्रभावी वापर करणे.

MSME हे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील कणा आहेत. म्हणूनच सरकारकडून MSMEs साठी विशेष योजनांची रचना केली जाते, जिचा लाभ घेतल्यास व्यवसायवाढ सुलभ होते.

२ सरकारी सहकार्यांचे प्रकार

प्रकार	तपशील
आर्थिक सहाय्य	अनुदान, सवलतीचे कर्ज, व्याज अनुदान
कर सवलती	GST मध्ये सवलत, इनकम टॅक्समध्ये सूट
तांत्रिक सहकार्य	क्लस्टर डेव्हलपमेंट, टेक्नॉलॉजी सेंटर
प्रशिक्षण व कौशल्य विकास	Skill India, EDPs, डिजिटल लर्निंग
ई-मार्केटिंग व निर्यात सहाय्य	GeM ² , e-commerce, Export Promotion Councils
इन्फ्रास्ट्रक्चर व क्लस्टर सुविधा	इंडस्ट्रियल पार्क्स, चडचए क्लस्टर
कायद्यांची सुलभता	UDY-M ² नोंदणी, एक खिडकी योजना (Single Window)
पुनर्रचना व त्रासमुक्ती	Sick Unit Rehabilitation Schemes, CDR

३ प्रमुख MSME योजना

योजना	वैशिष्ट्ये
प्रधानमंत्री रोजगार सृजन योजना (PMEGP)	नवीन व्यवसाय सुरू करण्यासाठी कर्ज व अनुदान
क्रेडिट गॅरंटी योजना (CGTMSE)	बिनतारण कर्जासाठी हमी सुविधा
UDY-M ² नोंदणी	MSME नोंदणीची सुलभ ऑनलाइन प्रक्रिया
MSME CH-MPIONS Portal	तक्रारी, मार्गदर्शन व योजना माहिती एकर
CLCSS योजना	तांत्रिक सुधारणा व मशिनरीसाठी भांडवली अनुदान

GeM ² (Government e-Marketplace)	शासकीय खरेदीसाठी MSMEs ला प्लॅटफॉर्म
Skill India / NSDC	कामगार प्रशिक्षण व कौशल्य विकास

४ लाभ घेताना MSMEs ने काय करावे?

पाऊल	स्पष्टीकरण
माहिती संकलन	DIC, MSME वेबसाईट, उद्योग भारती यांच्याकडून योजनांची माहिती मिळवणे
योग्य नोंदणी	UDY-M ² , GeM ² , GST नोंदणी करणे
ऑनलाईन अर्ज	योजनांसाठी पोर्टलवरून अर्ज करणे
प्रशिक्षणात सहभाग	EDPs, कौशल्य प्रशिक्षण, कार्यशाळांमध्ये भाग घेणे
कागदपत्रे योग्य ठेवणे	कर्ज, परवाना, पावत्या, बँक स्टेटमेंट इ. अपडेट ठेवणे
MSME ADI व उद्योग केंद्रांशी संपर्क	मार्गदर्शन व सल्ला घेणे
योजनांचा नियमित पुनरावलोकन	नवीन योजना व सुधारणा जाणून घेणे

५ MSMEs साठी फायदे

- आर्थिक बळकटी
- व्यवसाय वृद्धीस चालना
- आधुनिक तंत्रज्ञान व गुणवत्ता सुधारणा
- स्पर्धात्मकतेत वाढ
- जागतिक बाजारपेठेत प्रवेश
- रोजगार निर्मिती

६ आव्हाने व उपाय

आव्हान	उपाय
माहितीचा अभाव	MSME पोर्टल, उद्योग मित्र केंद्र यांचा वापर
प्रक्रिया गुंतागुंतीची	एक खिडकी प्रणाली, प्रशिक्षण वर्ग
कागदपत्र अपूर्णता	सल्लागारांची मदत व माहिती अद्ययावत ठेवणे
अनुदान मिळण्यास विलंब	ट्रॅकिंग, ऑनलाईन फॉलोअप, MSME हेल्पडेस्क वापरणे

निष्कर्ष

सरकारकडून MSMEs साठी उपलब्ध सहाय्य म्हणजे व्यवसाय वृद्धीचा एक सुवर्णसंधी आहे. योग्य माहिती, तत्पर अर्ज, नियोजनबद्ध वापर आणि सल्लागारांच्या मार्गदर्शनाने MSMEs आपला आर्थिक, तांत्रिक व धोरणात्मक पाया मजबूत करू शकतात.

MSMEs मध्ये सिकनेस होऊ नये यासाठी सतत वित्तीय शिस्त, तांत्रिक प्रगती, व्यवस्थापकीय दक्षता आणि ग्राहकाभिमुख धोरणे आवश्यक आहेत. आजच्या स्पर्धात्मक युगात लवचिकता + नवोन्मेष + नियोजन ही त्रिसूत्री MSMEs ना टिकवून ठेवू शकते.

४.११ चडचणे चे पुनर्वसन (Rehabilitation of MSMEs)

९.१. पुनर्वसन म्हणजे काय?

जे MSMEs आर्थिक दृष्ट्या तोट्यात चालले आहेत, कर्जफेड करू शकत नाहीत, किंवा उत्पादन बंद करण्याच्या स्थितीत आहेत, अशा व्यवसायांना पुन्हा कार्यक्षम व नफ्यात आणण्यासाठी घेतलेली नियोजित प्रक्रिया म्हणजे पुनर्वसन (Rehabilitation) होय.

साधी व्याख्या:

पुनर्वसन (Rehabilitation) म्हणजे एखाद्या अडचणीत आलेल्या, संकटात सापडलेल्या किंवा कार्यक्षमतेत घट झालेल्या घटकाला (उद्योग, व्यक्ती, संस्था) पुन्हा एकदा पूर्वस्थितीत आणण्याची किंवा त्याची कार्यक्षमता पुन्हा उभी करण्याची प्रक्रिया.

MSMEs संदर्भात पुनर्वसन म्हणजे काय?

जेव्हा एखादा MSME (सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग) आर्थिक अडचणीत येतो, तोट्यात जातो किंवा बंद होण्याच्या स्थितीत पोहोचतो, तेव्हा त्याला आर्थिक, व्यवस्थापकीय, तांत्रिक व कायदेशीर सहाय्य देऊन पुन्हा कार्यक्षम बनवण्याची प्रक्रिया म्हणजे उद्योग पुनर्वसन.

पुनर्वसनाचे उद्दिष्ट:

- उद्योग बंद होण्यापासून वाचवणे
- कामगारांचे रोजगार टिकवून ठेवणे
- MSME ला परत एकदा नफा कमावणाऱ्या स्थितीत नेणे
- बँकांचे थकीत कर्ज वसूल होण्यास मदत करणे
- संपूर्ण अर्थव्यवस्थेतील स्थैर्य राखणे

पुनर्वसनात काय काय समाविष्ट असते?

उपाय	स्पष्टीकरण
पुनर्रचना कर्ज (Restructured Loan)	जुन्या कर्जाची परतफेड सुलभ करण्यासाठी नवीन अटींमध्ये रूपांतरण
परतफेडीचा कालावधी वाढवणे	मासिक हप्ते कमी करणे व मुदत वाढवणे
तांत्रिक सहाय्य	जुन्या मशिनरीऐवजी नवीन तंत्रज्ञान उपलब्ध करून देणे

कर व कायदेशीर सवलती	विलंब शुल्क माफ करणे, कर सवलत देणे
व्यवस्थापन सल्ला	योग्य व्यावसायिक सल्लागारांची मदत
नवीन व्यवसाय मॉडेल तयार करणे	बदलत्या बाजाराला अनुसरून रणनीती बदलणे
सरकारी योजनांचा वापर	Sick Unit Rehabilitation योजना, CGTMSE वापरणे

कोणत्या MSMEs साठी पुनर्वसन गरजेचे ?

- जे नियमित तोट्यात आहेत
- जे वेळेवर कर्जफेड करू शकत नाहीत
- ज्यांचे उत्पादन व विक्री आकडे झपाट्याने घसरले आहेत
- जे कोविड-१९, नैसर्गिक आपत्ती, किंवा मार्केट गळतीमुळे संकटात आले आहेत

निष्कर्ष:

पुनर्वसन ही केवळ आर्थिक मदत नव्हे, तर एक संपूर्ण आरोग्य पुनरुज्जीवन प्रक्रिया आहे, जी MSME उद्योगाला पुन्हा उभे राहण्याची संधी देते. योग्य नियोजन, धोरणात्मक हस्तक्षेप व सरकारी सहकार्यानि एखाद्या अडचणीत आलेल्या उद्योगाचे पुनर्जीवन शक्य आहे.

९ २. MSME आजारी ठरवण्याची अट (Definition of Sick MSME)

खालील अटींमध्ये एखादा चडचए मोडत असल्यास तो 'सिक' (sick) म्हणून घोषित होतो:

- सलग दोन वर्षे तोट्यात चालणं
- कर्जफेड थांबवणं किंवा NP- घोषित होणं
- एकूण भांडवलाच्या ५०% पेक्षा अधिक नुकसान होणे

MSME आजारी ठरवण्याची अट (Definition of Sick MSME)

मराठीत सविस्तर माहिती -

'आजारी उद्योग' (Sick MSME) म्हणजे काय ?

कोणताही MSME जेव्हा दीर्घकालीन आर्थिक अडचणीत असतो आणि त्याची कार्यक्षमता, परतफेडीची क्षमता व एकूण आर्थिक स्वास्थ्य बिघडलेले असते, तेव्हा तो आजारी उद्योग (Sick Unit) म्हणून घोषित केला जातो.

कायदेशीर व्याख्या (RBI निर्देशानुसार):

भारतीय रिझर्व्ह बँकेनुसार खालील स्थितीत MSME आजारी उद्योग म्हणून पात्र ठरतो:

RBI कडील परिभाषा: MSME unit is considered sick if:

१. त्याचे एक किंवा अधिक कर्ज खाते (loan accounts) ९० दिवसांपेक्षा अधिक काळासाठी Non-Performing Asset (NPA) ठरले आहे. (NPA म्हणजे बँकेचे कर्ज थकीत राहणे)

किंवा

२. MSME ची निव्वळ संपत्ती (net worth) अर्ध्याने कमी झालेली आहे आणि एकूण मालमत्तेच्या ५०% पेक्षा खाली गेली आहे. (Due to accumulated losses)

उदाहरणाने समजावून घेऊया:

घटक स्थिती

कर्जाचे हसे ९०+ दिवस थकले	आजारी MSME ठरतो
नफा सतत तोट्यात बदलला आहे	संशयित स्थिती (potential sick unit)
कंपनीची संपत्ती अर्ध्याने घटली	आजारी उद्योग
उत्पादन बंद नाही, पण विक्री अत्यल्प	वॉर्निंग सिग्नल

‘आजारी’ MSME ची लक्षणे:

- सतत आर्थिक तोटा
- कर्जफेडीतील अपयश
- ग्राहक गमावणे
- उत्पादन व विक्रीत घट
- कामगार कपात
- पुरवठादारांचे थकीत बिल्स
- कर व जीएसटी थकवणे

‘आजारी’ MSME साठी पुढील टप्पे:

उपाय योजना	स्पष्टीकरण
पुनर्रचना / Restructuring	कर्जाची पुन्हा आखणी व अटी सुलभ करणे
बँकांशी सहकार्य	पुनर्वसन योजना तयार करणे
सरकारी योजना वापरणे	Sick Unit Rehabilitation, CGTMSE योजना
व्यवस्थापकीय बदल	नवीन सल्लागार, प्रशिक्षण व पुनर्विचार
तांत्रिक सुधारणांवर भर	खर्च कमी करणे व गुणवत्ता वाढवणे

निष्कर्ष:

आजारी MSME ही एक धोक्याची सूचना असते, परंतु योग्य वेळी ओळखल्यास आणि त्वरित उपाययोजना केल्यास असे उद्योग पुनश्च उभे राहू शकतात. यासाठी सरकार, बँका आणि उद्योग मालक यांचे परस्पर सहकार्य अत्यंत महत्त्वाचे असते.

कोणताही MSME जेव्हा दीर्घकालीन आर्थिक अडचणीत असतो आणि त्याची कार्यक्षमता, परतफेडीची क्षमता व एकूण आर्थिक स्वास्थ्य बिघडलेले असते, तेव्हा तो आजारी उद्योग (Sick Unit) म्हणून घोषित केला जातो.

४.११.३ MSME पुनर्वसनाची प्रक्रिया (Steps of Rehabilitation Process)

पुनर्वसन म्हणजे काय ?

पुनर्वसन म्हणजे एखाद्या आर्थिक अडचणीत असलेल्या चडचए उद्योगाला पुन्हा कार्यक्षम स्थितीत आणण्यासाठी केलेली विविध प्रकारची मदत - जसे की आर्थिक, तांत्रिक, व्यवस्थापकीय व कायदेशीर उपाय.

MSME पुनर्वसनाची टप्प्याटप्प्याने प्रक्रिया:

१ ओळख (Identification of Sick Unit)

- ९० दिवसांपेक्षा जास्त थकलेले कर्ज खाते (NPA)
- संपत्तीचा नाश, उत्पादन घट, तोटा सतत वाढत असणे
- बँक किंवा MSMEADI यांच्याकडून 'आजारी' म्हणून घोषित होणे

२ प्राथमिक परीक्षण (Preliminary -ssessment)

- उद्योगाच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास
- व्यवसाय मॉडेल, विक्री, खर्च, कर्जे, ग्राहक इ. तपासणी
- समस्येचे मुळ कारणे समजून घेणे - वित्तीय, व्यवस्थापकीय, तांत्रिक ?

३ पुनर्वसन प्रस्ताव तयार करणे (Preparation of Rehabilitation Proposal)

- कर्ज पुनर्रचना (Loan Restructuring)
- कामकाजाची नवीन योजना (Revised Business Plan)
- मशीनरी अद्ययावत करणे, HR सुधारणा, नवीन बाजारपेठ योजना
- अनुदान, सवलती, सरकारी योजना वापरण्याची रूपरेषा

४ बँक व वित्तीय संस्थांची मान्यता (-pproval from Banks / FI)

- बँकांकडे पुनर्वसन योजनेची सादरीकरण

- पुनर्रचना कर्जाची मान्यता मिळवणे
 - कर्जाच्या अटी सुलभ करणे - व्याज दर, मुदतवाढ, EMI टाळणी
- ५ अंमलबजावणी (Implementation of Plan)
- भांडवलाची उभारणी
 - कामगार प्रशिक्षण, मशीनरीची सुधारणा
 - व्यवस्थापनात सुधारणा व कार्यक्षम प्रक्रिया
- ६ सरकारी योजनांचा लाभ घेणे (Utilization of Govt. Schemes)
- Sick Unit Rehabilitation Scheme
 - CGTMSE (क्रेडिट हमी योजना)
 - PMEGP, CLCSS, ECLGS, Skill India इ.
 - GeM², UDY-M² पोर्टलचा वापर
- ७ प्रगतीचे मूल्यांकन (Monitoring Review)
- महिन्याने / तिमाहीने व्यवसाय प्रगतीचा आढावा
 - कर्ज परतफेडीची स्थिती, उत्पादन-विक्रीचा अभ्यास
 - बँक/सल्लागार यांच्याकडून फॉलोअप
 - गरजेनुसार सुधारणा करणे

पूरक संस्था व सहाय्य:

संस्था	कार्य
MSMEADI	मार्गदर्शन व प्रशिक्षण
SIDBI	MSME कर्ज व सल्ला
DIC (उद्योग केंद्र)	पुनर्वसन योजनेसाठी मार्गदर्शन
NSIC	कच्चा माल व मार्केटिंग सहाय्य
Chartered Accountants	आर्थिक पुनर्रचना प्रस्ताव तयार करणे

निष्कर्ष:

MSME पुनर्वसन ही एक समन्वित व व्यावसायिक प्रक्रिया आहे, जी आर्थिक अडथळ्यांमुळे कोलमडलेल्या उद्योगाला पुन्हा सक्षम करण्यासाठी राबवली जाते. वेळेवर कारवाई, योग्य योजना, आणि सक्षम व्यवस्थापन असल्यास अशा उद्योगांचे भविष्य उज्वल होऊ शकते.

१ संकट ओळखणे (Identification of Sickness)

- उद्योगाची आर्थिक स्थिती, उत्पादन, विक्री, व्यवस्थापन, वर्किंग कॅपिटल यांचे विश्लेषण
- NPA (Non-Performing Asset) ठरवणे
- बँक, उद्योग संस्था किंवा MSME मंत्रालय हे 'सिकनेस' ओळखण्याचे काम करतात.

संकट ओळखणे म्हणजे काय?

- संकट ओळखणे (Identification of Sickness) म्हणजे एखाद्या MSME उद्योगामध्ये आर्थिक, व्यवस्थापकीय, तांत्रिक किंवा बाजाराशी संबंधित अडचणी उद्भवून तो उद्योग नुकसानीकडे झुकत आहे हे वेळेपूर्वी ओळखणे, जेणेकरून योग्य त्या उपाययोजना लवकर करता येतील.

संकट ओळखण्यासाठी महत्त्वाचे संकेत (Key Indicators of Sickness):

१. वित्तीय संकेत (Financial Indicators):

- कर्जाचे हप्ते वेळेवर न भरणे
- बँकेचे NPA ठरणे (९० दिवसांपेक्षा जास्त थकलेले कर्ज)
- उत्पादन खर्च वाढणे पण नफा घटणे
- सतत रोख रकमेची कमतरता (Cash Flow Crisis)
- कर्मचारी वेतन थकवणे
- स्टॉक जमा होणे, पण विक्री न होणे

२. व्यवसायातील कार्यक्षमता संकेत (Operational Issues):

- उत्पादनातील घट (underutilization of capacity)
- गुणवत्तेची समस्या व तक्रारी वाढणे
- कच्चा माल वेळेवर न मिळणे
- वीज, पाणी, भाडे यांचे बिल थकवणे

३. व्यवस्थापकीय अडचणी (Managerial Indicators):

- निर्णयक्षमता कमी होणे
- वरिष्ठ व्यवस्थापकांचे वारंवार बदल
- यंत्रणा व निर्णय प्रक्रियेतील गोंधळ

४. बाजाराशी संबंधित संकेत (Market-Related Issues):

- ग्राहक गमावणे / मागणी कमी होणे
- नवीन स्पर्धकांकडून व्यवसाय गमावणे
- किंमतींमध्ये स्पर्धा देऊ न शकणे

५. मानसिक व सामाजिक संकेत (Behavioral Indicators):

- उद्योजकाचे कामातील रस कमी होणे
- कर्मचाऱ्यांमध्ये असंतोष
- कर्मचारी स्थलांतर

संकट ओळखण्याचे फायदे:

- व्यवसाय पूर्णतः कोसळण्याआधी उपाययोजना करता येतात
- पुनर्वसन व आर्थिक पुनर्रचना सुलभ होते
- सरकारच्या योजनांचा वेळेत लाभ घेता येतो
- कामगारांचे रोजगार वाचतात
- बँकेचे कर्ज बुडण्यापासून वाचते

कोण करतो ही ओळख ?

- बँका / वित्तीय संस्था: छद्म- स्थितीनुसार वर्गीकरण
- उद्योग मालक: स्वतःचे आर्थिक विश्लेषण
- MSME-DI / DIC / Chartered -ccountants: विश्लेषण करून अहवाल तयार करतात

निष्कर्ष:

संकट ओळखणे ही MSME च्या पुनरुज्जीवनाची पहिली पायरी आहे. वेळेवर लक्षणे ओळखून योग्य उपाययोजना केल्यास आजारी MSME पुन्हा एकदा सबळ बनू शकतो.

२ कारणांचे विश्लेषण (Diagnosis of Causes)

- आर्थिक: भांडवलाची कमतरता, कर्जफेड न होणे
- व्यवस्थापकीय: अनुभवाचा अभाव, चुकीचे निर्णय
- तांत्रिक: यंत्रसामग्रीतील दोष, उत्पादनातील अडथळे
- विपणन: विक्रीचे अपयश, मागणी अभाव

प्रकारणांचे विश्लेषण - Diagnosis of Causes (मराठीत सविस्तर माहिती)

आजारी पडलेल्या MSME उद्योगाच्या मुळातील समस्या शोधणे ही पुनर्वसन प्रक्रियेतील सर्वात महत्त्वाची पायरी आहे.

कारणांचे विश्लेषण म्हणजे काय?

Diagnosis of Causes म्हणजे एखादा MSME उद्योग अडचणीत का सापडला याची मुळ कारणे शोधणे - म्हणजेच व्यवसाय अयशस्वी होण्यामागील आर्थिक, व्यवस्थापकीय, तांत्रिक, बाजाराशी संबंधित किंवा बाह्य घटक कोणते आहेत हे तपासणे.

मुख्य कारणांचे वर्गीकरण:

१ आर्थिक कारणे (Financial Causes):

- भांडवली अपुरीता (Inadequate Capital):
- सुरुवातीला किंवा विस्तारासाठी पुरेसा निधी नसणे.
- वित्तीय गैरव्यवस्थापन (Financial Mismanagement):
- खर्चाचे नियोजन न करणे, अनावश्यक कर्ज घेणे, रोकड व्यवस्थापनात चूक.

नफा कमी / तोटा:

उत्पादन खर्च जास्त, किंमत धोरण अयोग्य.

२ तांत्रिक कारणे (Technical Causes):

- जुनी यंत्रणा व तंत्रज्ञान (जलीश्रशींश ढशलहपेश्रेसू):
- उत्पादन कार्यक्षमता व गुणवत्ता कमी होते.

उत्पादनातील दोष / खराब गुणवत्ता:

- ग्राहकांच्या अपेक्षा पूर्ण न करणे.

३ व्यवस्थापकीय कारणे (Managerial Causes):

- अनुभवाचा अभाव / दुर्बल नेतृत्व:
- योजना, निर्णय, मानव व्यवस्थापन यामध्ये चुका.

कार्यप्रणालीतील विस्कळीतपणा:

- कोणतीही ठोस प्रक्रिया नसणे, कामकाजातील गोंधळ.

४ बाजारातील कारणे (Market-Related Causes):

विक्रीत घट:

मागणी कमी होणे, बाजारात प्रवेश न होणे.

ब्रँडिंग, मार्केटिंगमध्ये अक्षम्यता:

योग्य ग्राहकांपर्यंत पोहोचण्यात अडथळे.

५ मानवी संसाधन संबंधित कारणे (HR Issues):

कुशल मनुष्यबळाचा अभाव:

प्रशिक्षित कामगार उपलब्ध नसणे.

कामगार असंतोष / कर्मचारी स्थलांतर:

वेतन, कामाचे वातावरण यामध्ये असमाधान.

६ बाह्य कारणे (External Causes):

कोविड-१९ / नैसर्गिक आपत्ती:

उत्पादन, पुरवठा साखळी, विक्री यावर परिणाम.

सरकारी धोरणे / परवाने / कर गुंतागुंत:

अनुपालनात अडथळे.

चलनातील चढ-उतार / आयात स्पर्धा:

आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेमुळे किंमत देऊ न शकणे.

कारणांचे विश्लेषण कसे करावे?

पद्धत	वर्णन
आर्थिक अहवालांचे परीक्षण	बॅलन्स शीट, झड, रोख प्रवाह (Cash Flow)
व्यवस्थापन मुलाखत	निर्णय प्रक्रिया, धोरण, टीम
कर्जखाते / बँक व्यवहार	NPA स्थिती, कर्जाचे वापर
यंत्रणेचा पाहणी अहवाल	तांत्रिक अपयश व उत्पादकता
बाजार विश्लेषण	स्पर्धक, किंमती, मागणी-सप्लाय डेटा

निष्कर्ष:

सत्यान्वेषणाशिवाय उपचार अशक्य! कारणांचे नेमके व सखोल विश्लेषण केल्याशिवाय MSME साठी योग्य उपाययोजना राबवणे शक्य नाही. प्रत्येक आजारी उद्योगाचे वेगळे कारण असते आणि त्याला तशाच प्रकारची सानुकूल मदत लागते.

३ पुनरुज्जीवन आराखडा तयार करणे (Preparation of Revival Package)

- नवीन कर्ज, व्याज सवलत, परतफेड कालावधी वाढवणे
- तांत्रिक व व्यवस्थापकीय सुधारणा
- उत्पादन व विपणन धोरणांमध्ये बदल

पुनरुज्जीवन आराखडा तयार करणे (Preparation of Revival Package) - MSME साठी सविस्तर माहिती

=त्र पुनरुज्जीवन आराखडा म्हणजे काय?

पुनरुज्जीवन आराखडा म्हणजे आजारी MSME उद्योगाला पुन्हा कार्यक्षम आणि नफा देणाऱ्या अवस्थेत आणण्यासाठी तयार केलेली सविस्तर योजना. यामध्ये आर्थिक, तांत्रिक, व्यवस्थापकीय सुधारणा व व्यवसाय पुनर्रचना यांचा समावेश असतो.

पुनरुज्जीवन आराखडा तयार करण्याची मुख्य टप्पे:

१ वर्तमान आर्थिक स्थितीचा आढावा (Assessment of Current Financial Position)

- बॅलन्स शीट, नफा-तोटा पत्रक, रोख प्रवाहाचे विश्लेषण
- कर्जाची रक्कम, थकबाकी, व्याजदर, पुनर्भुगतान वेळापत्रक
- स्थावर व अशा स्थावर मालमत्ता यांची नोंद

२ कारणांचा अभ्यास (Analysis of Causes of Sickness)

- आर्थिक, तांत्रिक, व्यवस्थापकीय अडचणी ओळखणे
- बाजारातील स्पर्धा, ग्राहकांची मागणी, पुरवठा साखळी यांचा अभ्यास

३ व्यवसाय पुनर्रचना योजना (Business Restructuring Plan)

- उत्पादन क्षमता सुधारणा / कमी करणे
- खर्च कपात व कार्यक्षमतेत वाढ
- नवीन बाजारपेठेची निवड व ब्रँडिंग धोरण

तंत्रज्ञान सुधारणा (नवीन यंत्रसामुग्री, IT वापर)

४ आर्थिक पुनर्रचना (Financial Restructuring)

- कर्ज पुनर्रचना: मुदतवाढ, व्याजदर सवलत, कर्ज रद्दीकरण किंवा नवीन कर्ज मंजूरी
- भांडवली वाढ: नवीन गुंतवणूक, सरकारकडून अनुदान, व्याज मुक्त कर्ज
- रोकड प्रवाह सुधारण्यासाठी उपाय

५ व्यवस्थापकीय सुधारणा (Management Reforms)

नवीन व्यवस्थापक किंवा सल्लागार नेमणे
कार्यप्रणालीचे दस्तऐवजीकरण आणि अनुशासन
कर्मचारी प्रशिक्षण व विकास

६ सरकारी योजना व लाभ (Utilization of Government Schemes)

चडचए पुनर्वसन योजनेचा वापर
उत्कृष्टचडए अंतर्गत क्रेडिट हमी योजना
PMEGP, Credit Linked Capital Subsidy Scheme (CLCSS)
Skill India d Digital India कार्यक्रम

७ अंमलबजावणी व फॉलो-अप योजना (Implementation Monitoring Plan)

वेळापत्रक ठरवणे
प्रगतीचे नियमित पुनरावलोकन
बँका, सरकारी संस्था आणि उद्योगधंद्यांमधील समन्वय
आवश्यक ते बदल आणि सुधारणा करणे

आराखड्याचा नमुना (Sample Contents of Revival Package):

भाग	तपशील
परिचय	उद्योगाचा इतिहास व सध्याची अवस्था
आर्थिक विश्लेषण	उत्पन्न, खर्च, कर्ज व भांडवल यांचा आढावा
कारणे	संकटाची मुळे व त्यांचे विश्लेषण
सुधारणा योजना	आर्थिक, तांत्रिक, व्यवस्थापकीय उपाय
वित्तीय पुनर्रचना	कर्जाचे पुनर्नियोजन व भांडवल वाढ
आर्थिक अंदाजपत्रक	विक्री, नफा, रोख प्रवाहाचे अंदाज
अंमलबजावणी व निरीक्षण	कालावधी, जबाबदार व्यक्ती व फॉलो

निष्कर्ष:

पुनरुज्जीवन आराखडा हे चडचए साठी एक नवीन सुरुवात आहे. योग्य रीतीने तयार केलेला आणि काटेकोरपणे अंमलात आणलेला आराखडा उद्योगाला संकटातून बाहेर काढू शकतो. हा आराखडा MSME, बँक, चार्टर्ड अकाउंटंट आणि औद्योगिक सल्लागार यांच्या मदतीने तयार केला जातो.

४ वित्तीय मदत (Financial Support)

बँकांकडून "Rehabilitation Loan"

CLCSS, CGTMSE अंतर्गत हमी योजना

थकबाकी कर्ज पुनर्रचना (Restructuring of Debt)

वित्तीय मदत म्हणजे काय?

वित्तीय मदत म्हणजे MSME उद्योगांना त्यांच्या आर्थिक अडचणींवर मात करण्यासाठी कर्ज, अनुदान, सबसिडी, कर्ज हमी, आणि इतर आर्थिक सुविधा देणे, ज्यामुळे उद्योगाचे पुन्हा सशक्तीकरण होऊ शकते.

MSME साठी उपलब्ध वित्तीय मदत प्रकार:

१ कर्ज सुविधा (Loan Facilities)

बँक व वित्तीय संस्थांकडून कर्ज:

उत्पादन कर्ज, कार्यरत भांडवल कर्ज, विस्तार कर्ज, मशीनरी खरेदी कर्ज.

सेंट्रिय कर्ज (Soft Loans):

कमी व्याजदराने किंवा मुदतवाढीच्या अटींनी दिलेले कर्ज.

२ कर्ज हमी योजना (Credit Guarantee Scheme)

CGTMSE (Credit Guarantee Fund Trust for Micro and Small Enterprises):

MSME कर्जासाठी कोणतेही सिक्युरिटी न देता कर्ज हमी पुरवते.

त्यामुळे नवीन उद्योगांना कर्ज मिळण्यास सुलभता.

३ सरकारी अनुदान (Government Grants Subsidies)

उत्पादन व तंत्रज्ञान सुधारण्यासाठी दिलेले अनुदान.

इन्फ्रास्ट्रक्चर विकास, नवीन तंत्रज्ञान अवलंबण्यासाठी आर्थिक मदत.

Capital Subsidy, Export Promotion Subsidy यांसारख्या योजनांचा समावेश.

४ टॅक्स सवलती व सवलतीचे योजने (Tax Benefits and Incentives)

काही प्रदेशात उद्योगांसाठी कर सवलत.

GST मध्ये सूट किंवा परतावा.

नवीन गुंतवणूक करणाऱ्यांसाठी कर सूट.

५ मूलभूत भांडवल वाढ (Equity Support)

Venture Capital Am{U Private Equity चा वापर.

स्टार्टअपसाठी गुंतवणूकदारांकडून भांडवल उभारणी.

६ अन्य आर्थिक सहाय्य (Other Financial Supports)

PMEGP (Prime Minister Employment Generation Programme): नवीन उद्योग सुरू करण्यासाठी आर्थिक मदत.

Credit Linked Capital Subsidy Scheme (CLCSS): तांत्रिक उन्नतीसाठी कर्जावर सबसिडी.

वित्तीय मदत मिळविण्यासाठी प्रक्रिया:

१. उद्योग नोंदणी (MSME/Udyam Registration).
२. व्यवसाय योजनेचे सादरीकरण (Business Plan).
३. कर्ज अर्ज भरून, आवश्यक कागदपत्रे सादर करणे.
४. बँक / वित्तीय संस्थेची तपासणी व मंजूरी.
५. कर्ज वितरण आणि अंमलबजावणी.

निष्कर्ष:

योग्य व वेळेत वित्तीय मदत MSME च्या वाढीसाठी आणि पुनरुज्जीवनासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. सरकारी योजनांचा लाभ घेऊन आणि योग्य नियोजन करून उद्योग अधिक मजबूत होऊ शकतात.

५ तांत्रिक व व्यवस्थापन सुधारणा (Technological Managerial Support)

नवीन यंत्रसामग्री किंवा सॉफ्टवेअर

प्रशिक्षित व्यवस्थापकांची नियुक्ती

खडज प्रमाणन, गुणवत्ता सुधारणा

तांत्रिक व व्यवस्थापन सुधारणा म्हणजे काय?

MSME उद्योगांना उत्पादनक्षम, कार्यक्षम आणि स्पर्धात्मक बनवण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा आधुनिक वापर आणि व्यवस्थापन पद्धतींचा सुधारणा करणे म्हणजे तांत्रिक व व्यवस्थापन सुधारणा.

१ तांत्रिक सुधारणा (Technological Support)

नवीन तंत्रज्ञान अवलंबणे:

उत्पादन प्रक्रिया अधिक कार्यक्षम, जलद आणि दर्जेदार करण्यासाठी अत्याधुनिक मशीन, ऑटोमेशन, डिजिटल उपकरणांचा वापर.

RD (संशोधन व विकास):

नवीन उत्पादन, प्रक्रियेचा शोध, गुणवत्ता सुधारणा.

IT व सॉफ्टवेअर वापर:

उत्पादन नियंत्रणासाठी ERP सिस्टम, ऑनलाइन ऑर्डर मॅनेजमेंट, डिजिटल पेमेंट सिस्टीमचा वापर.
तांत्रिक प्रशिक्षण:

कर्मचारी व व्यवस्थापकांना नवीन तंत्रज्ञान शिकवणे, यामुळे कामातील कुशलता वाढते.

२ व्यवस्थापन सुधारणा (Managerial Support)

व्यवस्थापन कौशल्य विकास:

नेतृत्व, वेळ व्यवस्थापन, कर्मचारी प्रेरणा, निर्णयक्षमता सुधारण्यासाठी प्रशिक्षण.

व्यवसाय नियोजन (Business Planning):

स्पष्ट उद्दिष्टे, धोरणे, आर्थिक नियोजन तयार करणे.

गुणवत्ता नियंत्रण:

ISO प्रमाणपत्र, गुणवत्ता चाचणी प्रणाली राबवणे.

कार्यप्रणाली सुधारणा:

कामकाजाचे स्टँडर्ड ऑपरेटिंग प्रोसीजर्स (SOPs) तयार करणे व अंमलात आणणे.

जोखीम व्यवस्थापन:

उद्योगाला येणाऱ्या धोका-धर्डीचा अभ्यास करून त्यासाठी उपाययोजना करणे.

३ सरकारी व खासगी मदत (Support from Govt. and Private Agencies)

MSME-DI (MSME Development Institutes): तांत्रिक सल्ला, प्रशिक्षण, उपकरणे सुधारणा सुविधा.

Technology Centres: तांत्रिक सल्लागार सेवा, प्रयोगशाळा.

Management Institutes आणि ट्रेनिंग सेंटर: व्यवस्थापन व नेतृत्व कौशल्ये विकसित करणे.

४ तांत्रिक व व्यवस्थापन सुधारणा करण्याचे फायदे

- उत्पादनक्षमता वाढते
- उत्पादनाचा दर्जा सुधारतो
- खर्च कमी होतो
- स्पर्धात्मक क्षमता वाढते
- बाजारातील मागणी पूर्ण करता येते
- आर्थिक स्थैर्य येते

निष्कर्ष:

तांत्रिक आणि व्यवस्थापन सुधारणा शिवाय MSME चे दीर्घकालीन टिकाव शक्य नाही. उद्योगांनी सातत्याने तंत्रज्ञानाचा अवलंब करावा व व्यवस्थापन कौशल्ये वाढवावी.

६ सरकारी सवलती व प्रोत्साहने (Government Support Subsidies)

राज्य MSME बोर्ड किंवा जिल्हा उद्योग केंद्राकडून विशेष सहाय्य

उत्पादन प्रदर्शनात सहभागासाठी अनुदान

GST मध्ये सूट, वीजदर सवलत

सरकारी सवलती व प्रोत्साहने म्हणजे काय ?

MSME उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यासाठी सरकारकडून उपलब्ध केलेल्या आर्थिक, तांत्रिक आणि व्यवस्थापकीय मदत व सवलतींना सरकारी सवलती व प्रोत्साहने म्हणतात. यामुळे उद्योगाचा विस्तार, स्पर्धात्मकता वाढवणे, आणि उत्पादनक्षमता सुधारणे शक्य होते.

१ प्रमुख सरकारी सवलती व प्रोत्साहने:

१. कर्जसवलत (Subsidized Loans)

कमी व्याजदराने कर्ज मिळणे.

कर्ज मिळवण्यासाठी सुलभ अटी.

CGTMSE अंतर्गत कर्ज हमी सुविधा (सिक्युरिटीशिवाय कर्ज).

२. अनुदाने (Grants Subsidies)

तंत्रज्ञान उन्नतीसाठी अनुदान (Technology Upgradation Subsidy).

नवीन यंत्रसामुग्री खरेदीसाठी भांडवल सबसिडी.

निर्यात प्रोत्साहन अनुदान (Export Promotion Subsidy).

प्रशिक्षण व कौशल्य विकासासाठी अनुदान.

३. कर सवलती (Tax Benefits)

काही काळासाठी उत्पन्न कर (Income Tax) मध्ये सवलत.

GST मध्ये सूट किंवा परतावा सुविधा.

नवीन उद्योगांसाठी कर सवलती व इतर कर प्रोत्साहने.

४. नोंदणी व प्रमाणपत्रांवर सवलत

चडचए नोंदणी सुलभ व मोफत.

खडज, इखड प्रमाणपत्रांसाठी आर्थिक मदत.

दर्जेदार उत्पादनासाठी मान्यता घेण्यास प्रोत्साहन.

५. व्यावसायिक प्रशिक्षण व कौशल्य विकास

कौशल्य विकास उपक्रमांवर अनुदान.

सरकारी प्रशिक्षण केंद्रांमध्ये मोफत किंवा कमी खर्चिक प्रशिक्षण.

६. नवोन्मेष व संशोधनासाठी प्रोत्साहन

ठरूसाठी आर्थिक मदत.

नवीन उत्पादन विकासासाठी प्रोत्साहन योजना.

४.११.२ प्रमुख सरकारी योजना (Key Government Schemes):

प्रधानमंत्री मुद्रा योजना (PMMY)

प्राइम मिनिस्टर एम्प्लॉयमेंट जनरेशन प्रोग्राम (PMEGP)

क्रेडिट लिंकड कॅपिटल सबसिडी स्कीम (CLCSS)

टेक्नोलॉजी अपग्रेडेशन फंड स्कीम (TEFS)

स्टार्टअप इंडिया आणि मेक इन इंडिया यांसारख्या उपक्रम.

४.११.३ सरकारी सहाय्य कसे मिळवायचे?

- MSME/Udyam नोंदणी करावी.
- योजनांसाठी अर्ज व आवश्यक कागदपत्रे तयार करावी.
- स्थानिक उद्योग कार्यालय, बँका किंवा संबंधित सरकारी विभागाशी संपर्क करावा.
- ऑनलाईन पोर्टल्सवर उपलब्ध अर्ज भरणे (उदा. MSME Ministry Website).

निष्कर्ष:

सरकारी सवलती व प्रोत्साहने MSME उद्योगांना आर्थिक, तांत्रिक व व्यवस्थापकीय दृष्टिकोनातून बलवत्तर बनवतात. योग्य माहिती व अर्ज प्रक्रियेमुळे उद्योगांना मोठा फायदा होतो.

४.११.४ मॉनिटरिंग व प्रगतीचा आढावा (Monitoring Follow-up)

- पुनर्चित MSME च्या कामगिरीचे दरमहा परीक्षण
- प्रगती नोंदी व परतफेड सुसंगततेचे परीक्षण

- आवश्यक असल्यास सुधारित योजना

मॉनिटरिंग व प्रगतीचा आढावा म्हणजे काय ?

MSME पुनर्वसन प्रक्रियेत ठरवलेल्या सुधारणा, आराखडा आणि आर्थिक मदतीच्या अंमलबजावणीवर सतत लक्ष ठेवणे आणि त्यानुसार आवश्यक ते बदल करणे म्हणजे मॉनिटरिंग व प्रगतीचा आढावा.

१ मॉनिटरिंगचे महत्त्व

- पुनरुज्जीवन आराखडा योग्य प्रकारे अंमलात येतो का हे तपासणे.
- समस्या किंवा अडथळे लवकर ओळखणे व निराकरण करणे.
- उद्योगाची आर्थिक व तांत्रिक स्थिती सुधारत आहे का हे पाहणे.
- कर्ज किंवा मदतीचा योग्य वापर होत आहे का याची खात्री करणे.

२ प्रमुख मॉनिटरिंग पद्धती

नियमित अहवाल (Periodic Reports): उद्योगाकडून आर्थिक, उत्पादन, विक्री, रोख प्रवाह यांचे अहवाल मिळवणे.

फील्ड निरीक्षण (Field Visits): संबंधित अधिकारी किंवा तज्ञांनी उद्योग स्थळावर जाऊन निरीक्षण करणे.

मीटिंग्स व समीक्षा (Review Meetings): कर्जदार, बँक अधिकारी, सल्लागार यांच्यात नियमित बैठका घेणे.

प्रगती निर्देशक (Performance Indicators): उत्पादन क्षमता, विक्री वाढ, नफा-तोटा, कर्ज परतफेड यावर लक्ष ठेवणे.

३ प्रगतीचा आढावा (Follow-up)

- अडचणींचे निराकरण: ओळखलेल्या समस्या त्वरित सोडविण्यासाठी उपाययोजना करणे.
- आराखड्याचा सुधारणा: आवश्यकतेनुसार आराखड्यात बदल करणे, नवीन धोरणे अमलात आणणे.
- अंतिम मूल्यांकन: पुनर्वसनाचा यशस्वी परिणाम झाला की नाही हे तपासणे.
- फायनान्शियल क्लोजर: कर्ज पुनर्भुगतानाची स्थिती व बँकिंग व्यवहार यांचे अंतिम बंदोबस्त करणे.

४ मॉनिटरिंगसाठी भूमिका

भूमिका	जबाबदाऱ्या
उद्योगधारक	नियमित अहवाल सादर करणे, सूचना मान्य करणे
बँक / वित्तीय संस्था	आर्थिक प्रगतीचे परीक्षण, कर्ज व्यवस्थापन

पुनर्वसन संस्था / तज्ञ	तांत्रिक व व्यवस्थापकीय मदत, निरीक्षण
सरकारी विभाग	योजना अंमलबजावणीवर देखरेख, नियमांचे पालन तपासणे

निष्कर्ष:

मॉनिटरिंग आणि प्रगतीचा आढावा पुनर्वसन प्रक्रियेचा अत्यंत महत्वाचा भाग आहे. याशिवाय उद्योगाचा पुनरुज्जीवन शक्य नाही. सतत लक्ष ठेवणे आणि सुधारणा करत राहणे गरजेचे आहे.

४.११.५. MSME पुनर्वसनासाठी महत्वाच्या योजना

योजना / संस्था	उद्देश
CGTMSE (Credit Guarantee Scheme)	बिनखात्याच्या MSME साठी कर्ज हमी
CLCSS (Capital Subsidy Scheme)	तांत्रिक सुधारणा साठी भांडवली अनुदान
Samadhan योजना	थकलेल्या पेमेंट साठी निवारण मंच
Bank-led OTS (One Time Settlement)	थकबाकीदार MSME साठी सवलतीत कर्ज फेड योजना

१ क्रेडिट लिंकड कॅपिटल सबसिडी स्कीम (CLCSS)

- उद्देश: MSMEs ना आधुनिक तंत्रज्ञानासाठी भांडवल खर्चावर सबसिडी देणे.
- फायदे: उद्योगांच्या तांत्रिक सुधारणा होतात, उत्पादनक्षमतेत वाढ होते.
- वैयक्तिक तपशील: १५% पर्यंत सबसिडी दिली जाते.

२ प्रधानमंत्री मुद्रा योजना (PMMY)

- उद्देश: लहान उद्योगांना कर्जसुलभता देणे.
- फायदे: नवे MSMEs सुरू करणे सोपे होते; पुनर्वसनासाठी आवश्यक भांडवल मिळते.
- कर्ज श्रेणी: ५०,००० ते १० लाख रुपयांपर्यंत कर्ज.

३ क्रेडिट गॅरंटी फंड ट्रस्ट फॉर मायक्रो अँड स्मॉल एंटरप्रायझेस (CGTMSE)

- उद्देश: MSMEs ना कर्जासाठी सिक्युरिटीशिवाय कर्ज मिळवून देणे.
- फायदे: पुनर्वसनासाठी आर्थिक मदत सुलभ होते; बँक कर्ज मंजूर होणे सोपे होते.

४ प्रधानमंत्री रोजगार निर्मिती योजना (PMEGP)

- उद्देश: नवीन उद्योग सुरू करणे व रोजगार निर्मिती वाढवणे.
- फायदे: पुनर्वसनाच्या प्रक्रियेत नवीन व्यवसाय सुरू करून आर्थिक स्थैर्य प्राप्त होऊ शकते.
- सबसिडी: प्रादेशिक व उद्योग प्रकारानुसार १५% ते ३५% पर्यंत.

- ५ MSME टेक्निकल व व्यवस्थापकीय सहाय्य योजना
 - उद्देश: तांत्रिक व व्यवस्थापकीय सुधारणा करून उद्योग सशक्त करणे.
 - फायदे: पुनर्वसन प्रक्रियेत उद्योगाला तांत्रिक सल्ला व प्रशिक्षण मिळते.
- ६ टेक्नोलॉजी अपग्रेडेशन फंड स्कीम (T-FS)
 - उद्देश: MSMEs ना आधुनिक तंत्रज्ञान स्वीकारण्यासाठी आर्थिक मदत देणे.
 - फायदे: उत्पादन प्रक्रियेत सुधारणा होते, स्पर्धात्मकता वाढते.
- ७ उद्योग पुनर्वसन निधी (Industry Rehabilitation Fund)
 - उद्देश: आजारी पडलेल्या उद्योगांना पुनर्जीवन देणे.
 - फायदे: कर्ज पुनर्गठन, आर्थिक मदत, तांत्रिक सल्ला.
- ८ स्टार्टअप इंडिया उपक्रम
 - उद्देश: नवउद्योगांना प्रोत्साहन देणे आणि त्यांचे पुनर्वसन करणे.
 - फायदे: विविध कर सवलती, तांत्रिक सहाय्य, कर्ज व अनुदान.
- ९ सरकारी प्रशिक्षण व कौशल्य विकास योजना
 - उद्देश: MSME उद्योगधारक व कर्मचारी यांच्या कौशल्यांचा विकास.
 - फायदे: पुनर्वसनासाठी आवश्यक कौशल्ये मिळतात, उद्योग कार्यक्षम होतो.

निष्कर्ष:

MSME पुनर्वसनासाठी वर नमूद केलेल्या योजना उद्योगाला आर्थिक, तांत्रिक, आणि व्यवस्थापकीय मदत करतात. योग्य योजनांचा लाभ घेऊन आणि प्रभावी अंमलबजावणी करून उद्योग पुनर्संचयित करता येतात.

४.११.५. पुनर्वसनाचे फायदे (Benefits of MSME Rehabilitation)

- १ उद्योग पुन्हा नफ्यात येतो
- २ रोजगार टिकतो
- ३ कर्ज परतफेडीची क्षमता वाढते
- ४ अर्थव्यवस्थेत योगदान टिकून राहते
- ५ पुरवठादार व ग्राहकांशी नाते टिकते

- १ **आर्थिक स्थैर्य प्राप्त होणे (Achieving Financial Stability)**
 - पुनर्वसनामुळे MSME चे कर्ज व्यवस्थापन सुधारते.
 - खर्च नियंत्रणात राहतो, नफा वाढवता येतो.
 - नवीन भांडवल व कर्ज मिळवणे सोपे होते.
- २ **उद्योगाचे दीर्घकालीन टिकाव (Long-term Sustainability)**
 - उत्पादन व व्यवस्थापन सुधारणा केल्याने उद्योगाचा टिकाव वाढतो.
 - बाजारातील स्पर्धेत टिकून राहणे शक्य होते.
 - नवनवीन तंत्रज्ञानाचा वापर होतो.
- ३ **नोकऱ्यांचे संरक्षण व निर्मिती (Employment Protection and Generation)**
 - पुनर्वसनामुळे उद्योग टिकून राहतात, ज्यामुळे नोकऱ्या वाचतात.
 - वाढत्या उद्योगामुळे नवीन रोजगार निर्मिती होते.
- ४ **स्पर्धात्मकता वाढवणे (Improved Competitiveness)**
 - उत्पादन गुणवत्ता सुधारते.
 - खर्च कमी होतो व उत्पादकता वाढते.
 - नवीन बाजारपेठा मिळवण्यास मदत होते.
- ५ **वाढलेली ग्राहक समाधानीता (Increased Customer Satisfaction)**
 - उत्पादन व सेवा दर्जा सुधारल्यामुळे ग्राहकांचा विश्वास वाढतो.
 - ब्रँड मूल्य वाढते.
- ६ **बँक व वित्तीय संस्थांशी चांगले संबंध (Better Relations with Banks and Financial Institutions)**
 - पुनर्वसनामुळे कर्ज परतफेड नियोजन सुधारते.
 - पुढील आर्थिक सहाय्य मिळवणे सोपे होते.
- ७ **उद्योगाचे सर्जनशील व नवोपक्रमशील रूप (Innovation and Creativity in Business)**
 - तंत्रज्ञान व व्यवस्थापन सुधारणा उद्योगाला नवोपक्रमाकडे घेऊन जाते.
 - नवीन उत्पादन, सेवा व व्यवसाय मॉडेल तयार होतात.

८ सामाजिक व आर्थिक विकासात योगदान (Contribution to Social and Economic Development)

- MSMEs चा आर्थिक विकास स्थानिक व राष्ट्रीय स्तरावर होतो.
- स्थानिक समुदायासाठी रोजगार व विकासाच्या संधी उपलब्ध होतात.

निष्कर्ष:

MSME पुनर्वसनामुळे उद्योग फक्त आर्थिकदृष्ट्या नव्हे तर तांत्रिक, व्यवस्थापकीय आणि सामाजिक दृष्टिकोनातूनही मजबूत होतो. यामुळे उद्योग टिकून राहतो, विस्तारतो आणि देशाच्या विकासात महत्त्वाचा वाटा उचलतो.

४.११.६. अडचणी (Challenges in MSME Rehabilitation)

- बँकांची सहमती मिळवणे कठीण
- नवीन भांडवल उभारणे जिकिरीचे
- व्यवस्थापन सुधारणा करणे अवघड
- बाजारातील विश्वास परत मिळवणे कठीण

१ आर्थिक अडचणी (Financial Constraints)

- आवश्यक तेवढे भांडवल मिळवणे कठीण.
- कर्ज परतफेडीची वेळेत अडचण.
- व्याजदर जास्त असल्यामुळे आर्थिक ताण वाढणे.

२ कायदेशीर व नियामक अडचणी (Legal and Regulatory Issues)

- कागदपत्रांची गुंतागुंत आणि जटिल प्रक्रिया.
- परवाने, नोंदणी, कर संबंधित नियमांचे पालन कठीण.
- धोरणातील बदल उद्योगांना त्रास देतात.

३ तांत्रिक व व्यवस्थापकीय कमतरता (Technical and Managerial Deficiencies)

- आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव.
- व्यवस्थापन कौशल्ये कमी असणे.
- उत्पादन क्षमता वाढवण्यात अडचणी.

- ४ **मार्केटिंग व विक्री समस्यां (Marketing and Sales Problems)**
 - ग्राहक मिळवणे व बाजारपेठ विस्तारण्यात अडचण.
 - ब्रँड ओळख नसणे.
 - स्पर्धात्मक बाजारात टिकून राहणे कठीण.
- ५ **कुशल मनुष्यबळाचा अभाव (Lack of Skilled Manpower)**
 - प्रशिक्षित कर्मचारी नसणे.
 - कौशल्य विकासासाठी संसाधनांची कमतरता.
- ६ **सप्लाय चेन व लॉजिस्टिक्स समस्या (Supply Chain and Logistics Issues)**
 - कच्चा माल व साहित्य वेळेवर मिळत नाही.
 - वितरण व वाहतुकीतील अडथळे.
- ७ **सरकारी सहाय्य व योजनांचा अपर्याप्त लाभ (Inadequate Utilization of Government Schemes)**
 - योजना व सवलतींची माहिती कमी मिळणे.
 - अर्ज प्रक्रिया अवघड वाटणे.
- ८ **मॉनिटरिंग व पुनरावलोकनाची कमतरता (Lack of Proper Monitoring and Review)**
 - पुनर्वसन प्रक्रियेवर योग्य लक्ष न देता अंमलबजावणी फोलणे.
 - प्रगती तपासणी न होणे.
- ९ **कोविड-१९ सारख्या आपत्तीजन्य घटकांचा परिणाम (Impact of Unforeseen Disasters)**
 - महामारी, नैसर्गिक आपत्ती यामुळे उद्योगावर प्रचंड परिणाम.

निष्कर्ष:

MSME पुनर्वसनामध्ये अनेक अडचणी येतात ज्या व्यवस्थापित केल्या न गेल्यास पुनरुज्जीवन शक्य होत नाही. या अडचणींवर योग्य धोरणे, तांत्रिक मदत व आर्थिक साहाय्य मिळवणे गरजेचे आहे. चडचए चे पुनर्वसन म्हणजे फक्त आर्थिक मदत नव्हे तर व्यवस्थापन, तंत्रज्ञान, विक्री व प्रशिक्षण अशा सर्व पातळ्यांवर नव्याने उभारी देणे होय. वेळेत योग्य हस्तक्षेप व धोरणात्मक योजना राबविल्यास आजारी MSME देखील पुन्हा सक्षम बनू शकतो.

४.१२ MSMEs साठी संधी A(opportunities for MSMEs)

४.१२.१ स्थानिक उत्पादनाला चालना (Boost to Local Manufacturing)

संधी:

- मेक इन इंडिया (Make in India) मोहिमेमुळे स्थानिक उत्पादनाला प्रोत्साहन
- चीनवरील अवलंबित्व कमी करण्यासाठी चडचणी ला पुढे येण्याची संधी
- भारत सरकारने अनेक क्षेत्रांमध्ये स्थानिक उत्पादनासाठी MSMEs ला अनुदान व कर सवलती दिल्या आहेत

उद्योग:

खेळणी उद्योग, इलेक्ट्रॉनिक्स असेंब्ली, अन्न प्रक्रिया, वस्त्रोद्योग

१ स्थानिक उद्योगांचा विकास (Development of Local Industries)

- MSMEs स्थानिक पातळीवर उत्पादन करतात, ज्यामुळे स्थानिक उद्योगांना प्रोत्साहन मिळते.
- ग्रामीण आणि दुर्गम भागातील आर्थिक विकासाला चालना मिळते.

२ रोजगार निर्मिती (Employment Generation)

- स्थानिक उत्पादनामुळे स्थानिक लोकांना रोजगार उपलब्ध होतो.
- अनौपचारिक क्षेत्रातील कामगारांना अधिक संधी मिळतात.

३ आयात कमी होणे (Reduction in Imports)

- स्थानिक उत्पादन वाढल्यामुळे विदेशी वस्तूंच्या आयातीवर अवलंबित्व कमी होते.
- देशाची चलनविनिमय स्थिती सुधारते.

४ खर्च बचत (Cost Efficiency)

- स्थानिक पातळीवर उत्पादन असल्यामुळे वाहतुकीचा खर्च कमी होतो.
- उत्पादनाची किंमत कमी ठेवता येते, ज्यामुळे ग्राहकांना फायदा होतो.

५ स्थानिक संसाधनांचा वापर (Utilization of Local Resources)

- स्थानिक कच्चा माल आणि श्रमाचा प्रभावी वापर होतो.
- पर्यावरणीय टिकाव वाढतो कारण वाहतुकीत कमी ऊर्जा खर्च होते.

६ उद्योग स्पर्धात्मकता वाढवणे (Enhancing Industrial Competitiveness)

- स्थानिक उत्पादन क्षमता वाढल्याने स्पर्धात्मकता सुधारते.
- नवीन तंत्रज्ञान स्वीकारण्यास प्रोत्साहन मिळते.

७ स्थानिक अर्थव्यवस्थेचा विकास (Boost to Local Economy)

- स्थानिक उत्पादनामुळे स्थानिक बाजारपेठ मजबूत होते.
- गुंतवणूक वाढते, स्थानिक व्यवसायांना चालना मिळते.

निष्कर्ष:

स्थानिक उत्पादनाला चालना देणे म्हणजे देशाच्या आर्थिक विकासासाठी आणि चडचणी च्या सशक्तीसाठी अत्यंत महत्वाचे आहे. यामुळे रोजगार, खर्च बचत आणि स्थानिक संसाधनांचा समुचित वापर शक्य होतो.

४.१२.२ ई-कॉमर्स आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर प्रवेश (E-commerce Digital Opportunities)

संधी:

- MSMEs आता Amazon, Flipkart, Meesho, GEM² portal यावर आपले उत्पादने विकू शकतात
- सोशल मीडियावर थेट ग्राहकांशी संपर्क (Direct-to-Consumer - D2C मॉडेल)
- डिजिटल पेमेंट्स व उठवू वापरून व्यवसाय अधिक वेगाने वाढवता येतो

१ व्यापाराचा विस्तार (Expansion of Market Reach)

- ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्मवर उत्पादन विकून MSMEs जगभरातील ग्राहकांपर्यंत पोहोचू शकतात.
- स्थानिक बाजारपेठेच्या पलीकडे विक्री वाढवण्याची संधी मिळते.

२ कमी गुंतवणूक, जास्त लाभ (Low Investment, High Returns)

- फिजिकल शोरूम किंवा दुकान न ठेवता ऑनलाइन विक्री करता येते, ज्यामुळे खर्च कमी होतो.
- डिजिटल मार्केटिंगद्वारे प्रभावी ग्राहक पोहोचू शकतो.

३ ग्राहकांसोबत थेट संपर्क (Direct Customer Interaction)

- सोशल मीडिया, वेबसाइट्स आणि मोबाइल ॲप्सद्वारे ग्राहकांच्या गरजा आणि प्रतिक्रिया लगेच मिळतात.
- ग्राहकांच्या अपेक्षा समजून उत्पादन सुधारता येते.

४ ऑर्डर व्यवस्थापन आणि लॉजिस्टिक सुधारणा (Improved Order Management Logistics)

- डिजिटल सिस्टीममुळे ऑर्डर ट्रॅकिंग आणि वेगवान वितरण शक्य होते.
- सप्लाय चेन अधिक सुलभ व कार्यक्षम होते.

५ डेटा विश्लेषण व निर्णय घेणे (Data Analytics Decision Making)

- ऑनलाइन व्यवहारांचा डेटा गोळा करून ग्राहकांच्या वर्तनाचा अभ्यास करता येतो.
- उत्पादन, मार्केटिंग व विक्री धोरण सुधारता येतात.

६ नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर (-doption of New Technologies)

- डिजिटल पेमेंट, क्लाउड कंप्यूटिंग, आणि ऑटोमेशनमुळे कामकाज अधिक सोपे व जलद होते.
- ग्राहकांसाठी सोयीस्कर अनुभव निर्माण होतो.

७ सरकारी योजना व प्रोत्साहने (Government Schemes Incentives)

- Digital MSME मिशन, ई-मार्केटिंग स्कीम्स इत्यादी सरकारी योजना MSMEs ना डिजिटल जगात प्रवेश देण्यासाठी मदत करतात.
- प्रशिक्षण आणि तांत्रिक सहाय्य उपलब्ध होते.

निष्कर्ष:

ई-कॉमर्स आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्म MSMEs साठी नवे संधी आणि बाजारपेठा उघडतात. डिजिटल जागरूकता वाढवून आणि योग्य तंत्रज्ञान स्वीकारून MSMEs आपला व्यवसाय लवकर वाढवू शकतात.

४.१२.३ सरकारी योजना व सवलती (Government Schemes Benefits)

संधी:

- PMEGP (प्रधानमंत्री रोजगार निर्मिती योजना)
- CGTMSE (बिनखात्याच्या कर्जासाठी हमी)
- UDY-M² नोंदणी केल्यास विविध योजनांचा लाभ
- Skill India, Start-up India अंतर्गत प्रशिक्षण व आर्थिक सहाय्य

१ प्रधानमंत्री मुद्रा योजना (PMMY)

- उद्देश: MSMEs आणि लघु उद्योगांना कर्ज देणे, व्यवसाय सुरू करण्यासाठी आर्थिक मदत करणे.
- फायदे: ५०,००० ते १० लाख रुपयांपर्यंत कर्ज सहज उपलब्ध, कमी व्याजदर, कर्जासाठी सिक्युरिटीची गरज कमी.

२ क्रेडिट लिंकड कॅपिटल सबसिडी स्कीम (CLCSS)

- उद्देश: MSMEs ना आधुनिक यंत्रसामुग्री खरेदीसाठी आर्थिक सबसिडी देणे.
- फायदे: १५% पर्यंत सबसिडी मिळते, उत्पादन क्षमता व गुणवत्ता सुधारते.

३ क्रेडिट गॅरंटी फंड ट्रस्ट फॉर MSMEs (CGTMSE)

- उद्देश: MSMEs ना कर्जासाठी गॅरंटी देणे, कर्ज मंजुरीस सुलभता.
- फायदे: कर्ज मिळवण्यास सोपे, आर्थिक साहाय्य सुलभ.

४ प्रधानमंत्री रोजगार निर्मिती योजना (PMEGP)

- उद्देश: नवीन उद्योग सुरू करणे व रोजगार निर्मितीला चालना देणे.
- फायदे: १५% ते ३५% पर्यंत सबसिडी, नवउद्योगांना आर्थिक मदत.

५ टेक्नोलॉजी अपग्रेडेशन फंड स्कीम (T-FS)

- उद्देश: MSMEs ना आधुनिक तंत्रज्ञानासाठी आर्थिक मदत देणे.
- फायदे: तंत्रज्ञान सुधारणा, उत्पादन कार्यक्षमता वाढवणे.

६ राष्ट्रीय MSME पुरस्कार योजना

- उद्देश: उत्कृष्ट MSMEs ना सन्मान व प्रोत्साहन देणे.
- फायदे: उद्योगाची ओळख वाढवणे, बाजारपेठ वाढवणे.

७ डिजिटल चडचए मिशन

- उद्देश: MSMEs ना डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर करून सक्षम करणे.
- फायदे: डिजिटल साक्षरता व ऑनलाइन व्यापार सुधारणा.

८ GST सवलती व सुलभता

- MSMEs साठी सोपी GST नोंदणी, सवलत, आणि कर भरण्याची सुलभ व्यवस्था.

निष्कर्ष:

सरकारी योजना व सवलती MSMEs ना आर्थिक, तांत्रिक आणि व्यवस्थापकीय दृष्टिकोनातून सहाय्य करतात. यांचा लाभ घेऊन MSMEs आपला व्यवसाय विस्तारू शकतात, आर्थिक स्थैर्य मिळवू शकतात आणि स्पर्धेत टिकून राहू शकतात.

४.१२.४ ग्रामीण व लघु शहरांमध्ये चडचए साठी वाव (Rural Tier 2-3 Opportunities)

संधी:

- ग्रामीण भागात लघु उद्योग उभारण्यासाठी सरकारकडून मोठे प्रोत्साहन
- ग्रामोद्योग, अन्न प्रक्रिया, हस्तकला, आणि शेतीपूरक उद्योगांमध्ये मोठा वाव
- स्थानिक बाजारपेठ, कौशल्ययुक्त मनुष्यबळ व अल्प खर्च या गोष्टी फायदा करतात

१ स्थानिक संसाधनांचा वापर (Utilization of Local Resources)

- ग्रामीण भागांमध्ये नैसर्गिक व कृषी संसाधने उपलब्ध असल्याने MSMEs साठी कच्चा माल सहज मिळतो.
- हस्तकला, शिल्पकला आणि परंपरागत उद्योगांना चालना मिळते.

२ नवीन बाजारपेठा व ग्राहक वर्ग (Emerging Markets and Consumer Base)

- Tier २ व Tier ३ शहरांमध्ये वाढती लोकसंख्या आणि खरेदीची क्षमता वाढत आहे.
- या भागातील ग्राहकांसाठी स्थानिक उत्पादनांचा मोठा मागणीचा ओघ आहे.

३ कमी स्पर्धा (Less Competition)

- महानगरांच्या तुलनेत ग्रामीण आणि लघु शहरांमध्ये MSMEs साठी स्पर्धा कमी असल्यामुळे नवउद्योगांना संधी जास्त.
- स्थानिक ग्राहकांशी विश्वासाह संबंध निर्माण होऊ शकतो.

४ सरकारी प्रोत्साहने (Government Incentives)

- ग्रामीण व लघु शहरांमध्ये उद्योग सुरू करण्यासाठी विशेष सबसिडी, कर सवलत आणि वित्तीय मदत मिळते.
- प्रधानमंत्री ग्रामीण उद्योग योजना (PMEGP) सारख्या योजना यासाठी उपयुक्त.

५ रोजगार निर्मिती व आर्थिक विकास (Employment Generation Economic Growth)

- MSMEs ग्रामीण भागात रोजगार निर्मिती करतात, ज्यामुळे स्थलांतर कमी होते.
- स्थानिक अर्थव्यवस्था सशक्त होते आणि जीवनमान सुधारते.

६ सप्लाय चेन व लॉजिस्टिक्सची सुधारणा (Improved Supply Chain Logistics)

- नवीन वाहतूक व कनेक्टिव्हिटी सुविधांमुळे उत्पादन व वितरण प्रक्रिया सुलभ होत आहे.
- डिजिटल माध्यमांचा वापर वाढल्याने विक्री व व्यवस्थापन सुधारले आहे.

७ स्थानिक संस्कृती व परंपरांचा संवर्धन (Preservation of Local Culture and Traditions)

- MSMEs स्थानिक हस्तकला, खाद्यपदार्थ, वस्त्रोद्योग यांना जागतिक स्तरावर पोहोचवतात.
- सांस्कृतिक वारसा जपण्यास मदत होते.

निष्कर्ष:

ग्रामीण व लघु शहरांमध्ये MSMEs साठी अपार संधी आहेत. स्थानिक संसाधनांचा वापर, सरकारी मदत, कमी स्पर्धा आणि वाढती बाजारपेठा यामुळे या भागातील MSMEs सशक्त होऊ शकतात व देशाच्या आर्थिक विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान देऊ शकतात.

४.१२.५ निर्यातीसाठी वाढते संधी (Export Opportunities)

संधी:

MSMEs साठी Export Promotion Councils व खास सवलती

- हस्तकला, वस्त्र, अन्नपदार्थ, हर्बल उत्पादने, लोखंडी साहित्य इ. साठी जागतिक मागणी

- भारत सरकारने MSME निर्यातदारांसाठी SEZ, Duty Drawback Scheme, RoDTEP योजना सुरू केल्या आहेत
- १ आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेचा विस्तार (Expansion of International Markets)
 - जागतिकीकरणामुळे MSMEs ना विविध देशांमध्ये आपले उत्पादन विकण्याची संधी मिळते.
 - विशेषतः कृषी उत्पादने, हस्तकला, लघु यंत्रसामग्री, टेक्सटाईल्स यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये निर्यात वाढली आहे.
 - २ सरकारी योजना व प्रोत्साहने (Government Schemes Incentives)
 - इन्सेंटिव्ह स्कीम्स: MEIS (Merchandise Exports from India Scheme), SEIS (Service Exports from India Scheme) यांसारख्या योजना MSMEs ना निर्यात प्रोत्साहन देतात.
 - निर्यात कर्ज व सवलती: निर्यातासाठी कर्ज सुविधा, व्याज सवलत आणि कर सवलती मिळतात.
 - ३ डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा वापर (Use of Digital Platforms)
 - ऑनलाइन मार्केटप्लेस (जसे की -mazon Global, -libaba) द्वारे MSMEs ना जागतिक ग्राहकांपर्यंत पोहोचण्याची संधी.
 - डिजिटल मार्केटिंगमुळे ब्रँड जागरूकता वाढते.
 - ४ गुणवत्ता मानके व प्रमाणपत्रे (Quality Standards Certifications)
 - ISO, H-CCP, CE मार्किंग सारखी आंतरराष्ट्रीय गुणवत्ता मानके मिळवून निर्यात करणं सोपं होतं.
 - यामुळे उत्पादने जागतिक बाजारात विश्वासाहं बनतात.
 - ५ लॉजिस्टिक्स व सप्लाय चेन सुधारणा (Improved Logistics Supply Chain)
 - समुद्री, हवाई वाहतूक सुविधांचा विकास, शिपिंग खर्च कमी होणे.
 - गोदाम व्यवस्थापन, वेअरहाऊसिंग सुविधा सुलभ होणे.
 - ६ नवीन बाजारपेठांची संधी (Emerging Market Opportunities)
 - आफ्रिका, दक्षिण अमेरिका, दक्षिण पूर्व आशिया यांसारख्या नव्या बाजारपेठांमध्ये वाढती मागणी.
 - ट्रेड अॅग्रीमेंट्स आणि फ्री ट्रेड झोनमुळे निर्यात सुलभ होते.
 - ७ कौशल्य विकास व तांत्रिक मदत (Skill Development Technical Support)
 - निर्यातीसाठी आवश्यक प्रशिक्षण, भाषा, आंतरराष्ट्रीय व्यवहार यावर विशेष मार्गदर्शन.
 - उत्पादन, पॅकेजिंग, ब्रँडिंग यासाठी तांत्रिक मदत.

निष्कर्ष:

MSMEs साठी निर्यातीसाठी मोठ्या प्रमाणात संधी उपलब्ध आहेत. योग्य योजना, गुणवत्ता, डिजिटल साधने व सप्लाय चेन सुधारणा करून MSMEs जागतिक बाजारपेठेत यशस्वी होऊ शकतात

४.१२. तंत्रज्ञान व नवोपक्रम (Technology Innovation)

संधी:

- MSMEs साठी Technology Upgradation Fund, CLCSS यांसारख्या योजना
- Incubation Centres, Co-Working Spaces, Accelerator Programs
- स्टार्टअप प्रमाणे MSMEs देखील इनोव्हेटिव्ह प्रॉडक्ट्स तयार करून मार्केट मिळवू शकतात

१ उत्पादन कार्यक्षमता वाढवणे (Enhancing Production Efficiency)

- आधुनिक यंत्रसामग्री व ऑटोमेशनचा वापर करून MSMEs उत्पादन जलद आणि दर्जेदार करू शकतात.
- खर्च कमी होऊन उत्पादन क्षमता वाढते.

२ नवीन उत्पादनांची निर्मिती (Development of New Products)

- संशोधन व विकास (RD) मध्ये गुंतवणूक करून MSMEs नवीन व अभिनव उत्पादन तयार करू शकतात.
- बाजारातील बदलत्या गरजांनुसार उत्पादन सानुकूल करता येते.

३ डिजिटल तंत्रज्ञानाचा स्वीकार (Adoption of Digital Technologies)

- ई-कॉमर्स, डिजिटल पेमेंट, क्लाउड कंप्यूटिंग, AI, IoT सारख्या तंत्रज्ञानाचा वापर व्यवसाय सुलभ आणि कार्यक्षम होतो.
- ग्राहकांपर्यंत पोहोचण्याचे मार्ग वाढतात.

४ स्मार्ट मॅन्युफॅक्चरिंग (Smart Manufacturing)

- IoT आणि AI चा वापर करून उत्पादन प्रक्रियेतील दोष कमी होतात, गुणवत्ता सुधारते.
- यंत्रसामग्रीचे रिमोट मॉनिटरिंग व मॅटेनन्स सुलभ होते.

५ ऊर्जा बचत व पर्यावरणपूरक तंत्रज्ञान (Energy Efficiency Green Technology)

- नवीन तंत्रज्ञानामुळे ऊर्जा खर्च कमी होतो आणि पर्यावरणाची हानी कमी होते.
- 'ग्रीन' उत्पादन प्रक्रियेमुळे जागतिक मान्यता वाढते.

६ कौशल्य विकास व प्रशिक्षण (Skill Development Training)

- नव्या तंत्रज्ञानाचा उपयोग करण्यासाठी कर्मचारी प्रशिक्षित करणे आवश्यक.
- तंत्रज्ञानाबाबत जागरूकता वाढवून उत्पादन व व्यवस्थापन सुधारता येते.

७ सरकारी व संस्थात्मक सहकार्य (Government Institutional Support)

- टेक्नोलॉजी अपग्रेडेशनसाठी वित्तीय मदत, सल्ला व प्रशिक्षण योजना उपलब्ध.
- MSME टेक्नोलॉजी केन्द्र, इंडस्ट्रियल ट्रायआउटसाठी सुविधा.

निष्कर्ष:

तंत्रज्ञान व नवोपक्रम MSMEs च्या स्पर्धात्मकता वाढविण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. योग्य तंत्रज्ञानाचा स्वीकार केल्यास उत्पादन, गुणवत्ता आणि ग्राहक समाधान सुधारता येते, ज्यामुळे व्यवसायाचा वेगाने विकास होतो.

४.१२.७ B2B, B2C नेटवर्किंग व क्लस्टर डेव्हलपमेंट (Networking Cluster Support)

संधी:

- MSME क्लस्टर मॉडेल अंतर्गत एकाच प्रकारच्या उद्योगांचे सहकार्य (उदा. सोलापूर - चादर उद्योग, मालेगाव - वस्त्रोद्योग)
- उद्योग संघटनांमार्फत मोठ्या कंपन्यांसोबत संपर्क
- राज्य व जिल्हा उद्योग केंद्रांकडून प्रदर्शन/एक्स्पोजमध्ये भाग घेण्याची संधी

१ B2B नेटवर्किंग (Business-to-Business Networking)

- MSMEs विविध उद्योगांतील इतर व्यवसायांशी संपर्क साधून सामंजस्य वाढवू शकतात.
- कच्चा माल पुरवठादार, उत्पादन भागीदार, वितरक यांच्यासोबत संबंध मजबूत होतात.
- मोठ्या प्रोजेक्ट्ससाठी सहकार्य व संयुक्त व्यवसाय संधी मिळतात.

२ B2C नेटवर्किंग (Business-to-Consumer Networking)

- थेट ग्राहकांशी संपर्क वाढवून ग्राहकांचा विश्वास जिकता येतो.
- सोशल मीडिया, वेबसाईट, ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्मवर प्रभावी उपस्थिती वाढवली जाते.
- ग्राहकांच्या प्रतिक्रिया व मागणीनुसार उत्पादन सुधारणा करता येते.

३ उद्योग क्लस्टर डेव्हलपमेंट (Industry Cluster Development)

- समान उद्योगातील MSMEs एका विशिष्ट भौगोलिक क्षेत्रात एकत्र येतात.
- सामायिक सुविधा, तांत्रिक मदत, प्रशिक्षण व विपणनासाठी क्लस्टर महत्त्वाचे ठरते.
- क्लस्टरमुळे उत्पादन खर्च कमी होतो आणि गुणवत्ता सुधारते.

४ फायदे (Benefits of Networking Clusters)

- सामायिक संसाधनांचा प्रभावी वापर (उदा. मशीन, मनुष्यबळ).
- नवीन तंत्रज्ञान व माहिती सहज मिळते.
- मार्केटिंग, ब्रँडिंग व निर्यात संधी वाढतात.
- आर्थिक मदत व सरकारी योजना सहज उपलब्ध होतात.

५ सरकारी उपक्रम (Government Initiatives)

- MSME क्लस्टर डेव्हलपमेंट प्रोग्राम्सद्वारे प्रशिक्षण, वित्तीय मदत व सल्ला मिळतो.
- EDI (Entrepreneurship Development Institutes) व इतर संस्थांनी नेटवर्किंगसाठी व्यासपीठ उपलब्ध करून दिले आहे.

निष्कर्ष:

B2B, B2C नेटवर्किंग आणि उद्योग क्लस्टर MSMEs साठी व्यवसाय वाढविण्याचे प्रभावी माध्यम आहेत. हे MSMEs ना स्पर्धात्मक बनवतात, नवीन बाजारपेठा उघडतात आणि उत्पादन क्षमता वाढवतात.

४.१२.८. नवीन क्षेत्रांमध्ये MSME ला वाव (Emerging Sectors for MSMEs)

संधी असलेली क्षेत्रे:

- ग्रीन एनर्जी: सौर उपकरण, बायोगॅस, एत चार्जिंग
- हेल्थकेअर: हर्बल प्रॉडक्ट्स, वैद्यकीय उपकरणे, आयुर्वेद उत्पादने
- IT Services: वेब डेव्हलपमेंट, सायबरसुरक्षा, SaaS
- अन्न प्रक्रिया व ऑर्गेनिक फूड

१ डिजिटल सेवा (Digital Services)

- सॉफ्टवेअर विकास, आयटी सेवा, वेब डिझायनिंग, मोबाइल ॲप्स या क्षेत्रात MSMEs चांगले काम करू शकतात.
- डिजिटल मार्केटिंग, डेटा एनालिटिक्स, क्लाउड सेवांमध्ये वाढती मागणी.

२ ग्रीन एनर्जी (Green Energy)

- सौरऊर्जा, वान्याची ऊर्जा, बायोगॅस यांसारख्या पर्यावरणपूरक ऊर्जा क्षेत्रात MSMEs गुंतवणूक करू शकतात.
- ऊर्जा बचत तंत्रज्ञान, पर्यावरण अनुकूल उत्पादनांमध्ये संधी.

३ बायोटेक्नॉलॉजी व हेल्थकेअर (Biotechnology Healthcare)

- औषधे, आयुर्वेदिक उत्पादने, आरोग्य सेवा, मेडिकल उपकरणे या क्षेत्रात विकास.

- कोविड-१९ नंतर हेल्थकेअर उद्योगाचा विस्तार.
- ४ ई-कॉमर्स व लॉजिस्टिक्स (E-commerce Logistics)
 - ऑनलाईन विक्री, वेअरहाऊसिंग, कूरिअर सेवा या क्षेत्रातील वाढ.
 - MSMEs साठी डिजिटल विक्रीचे मोठे वाव.
- ५ फूड प्रोसेसिंग (Food Processing)
 - स्थानिक कृषी उत्पादनांचे मूल्यवर्धन व निर्यात.
 - नव्या प्रकारच्या अन्नपदार्थांची निर्मिती व मार्केटिंग.
- ६ फिनटेक (FinTech)
 - डिजिटल पेमेंट, मोबाइल बँकिंग, क्रिप्टोकरन्सी, लघुउद्योगांसाठी वित्तीय सेवा.
 - MSMEs साठी सहज आणि त्वरित वित्तीय व्यवहार.
- ७ आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स (AI) व ऑटोमेशन (Automation)
 - उद्योग प्रक्रियेतील ऑटोमेशन व स्मार्ट सोल्यूशन्स.
 - उत्पादन क्षमता आणि गुणवत्ता सुधारण्यासाठी -I आधारित तंत्रज्ञान.
- ८ सस्टेनेबल फॅशन व टेक्सटाईल (Sustainable Fashion Textile)
 - पर्यावरणपूरक कापड, पुनर्वापरयोग्य साहित्य वापरून उत्पादने तयार करणे.
 - जागतिक स्तरावर पर्यावरण सजग ग्राहकांची वाढती मागणी.

निष्कर्ष:

नवीन क्षेत्रांमध्ये MSMEs साठी भरपूर संधी आहेत. तंत्रज्ञानाचा स्वीकार, पर्यावरणपूरक उत्पादने आणि डिजिटल मार्केटिंगचा वापर करून चडचणी या क्षेत्रांत आपला प्रभाव वाढवू शकतात.

४.१२.९. कौशल्य आधारित उद्योगांमध्ये संधी (Skill-Based Micro Enterprises)

संधी:

- मेकॅनिक्स, टेलरिंग, मोबाईल रिपेअरिंग, इलेक्ट्रिशियन, प्लंबर यांसाठी स्थानिक पातळीवर मागणी
- कमी गुंतवणुकीत स्वतःचा व्यवसाय सुरू करण्यास संधी
- प्रशिक्षण + डिजिटल मार्केटिंग + कम खर्च = नफा

१ हस्तकला व पारंपरिक कला (Handicrafts Traditional -rts)

- स्थानिक कलागुण व कौशल्याचा वापर करून विविध हस्तकला उत्पादने तयार करता येतात.
- घरगुती उद्योगांसाठी मोठा पर्याय आणि निर्यातासाठी संधी.

२ कापड व टेलरिंग उद्योग (Textile Tailoring)

- वस्त्र कापड, सिलाई, डिझायनिंग आणि कस्टम क्लोदिंगच्या माध्यमातून रोजगार व व्यवसाय निर्मिती.
- स्थानिक तसेच ऑनलाईन बाजारपेठेत वाढती मागणी.

३ अन्न प्रक्रिया व पाककला (Food Processing Culinary Skills)

- घरगुती अन्नपदार्थ, विशेष पाककला, अन्न पॅकेजिंग व ब्रँडिंग यामुळे व्यवसाय विस्तार.
- स्थानिक उत्पन्नाचे मूल्यवर्धन.

४ सौंदर्य व ग्रूमिंग सेवा (Beauty Grooming Services)

- ब्युटी पार्लर, मेकअप, स्पा, हेअर कटिंग या कौशल्यावर आधारित लघुउद्योग.
- वाढती ग्राहक गरज आणि स्थिर व्यवसाय.

५ यांत्रिकी व दुरुस्ती सेवा (Mechanical Repair Services)

- इलेक्ट्रॉनिक्स, मोबाईल, संगणक, वाहन दुरुस्ती यांसारख्या सेवांसाठी कौशल्य असणे.
- सतत वाढणारी मागणी व रोजगाराच्या संधी.

६ शिल्पकला व बांधकाम कौशल्य (Craftsmanship Construction Skills)

- घरगुती बांधकाम, सजावट, फर्निचर बनवणे, कलात्मक कामे यामध्ये कौशल्यावर आधारित उद्योग.
- स्थानिक विकासात महत्त्वाचे योगदान.

७ डिजिटल कौशल्ये (Digital Skills)

- ग्राफिक डिझायनिंग, वेब डेव्हलपमेंट, कंटेंट राइटिंग, डिजिटल मार्केटिंग सारख्या नव्या क्षेत्रातील कौशल्यावर आधारित व्यवसाय.
- कमी भांडवलात व्यवसाय सुरू करता येतो.

८ सरकारी योजना व प्रशिक्षण (Government Schemes Training)

- कौशल्य विकासासाठी सरकारच्या विविध योजना उपलब्ध (उदा. कौशल्य विकास मिशन, PMKVY).
- प्रशिक्षण व आर्थिक मदतीमुळे उद्योग चालवण्यास मदत.

निष्कर्ष:

कौशल्य आधारित उद्योग MSMEs साठी स्वावलंबन आणि रोजगार निर्मितीचा प्रभावी मार्ग आहे. स्थानिक कौशल्यांचा विकास करून आणि नव्या तंत्रज्ञानाचा वापर करून MSMEs व्यवसाय वाढवू शकतात.

४.१२.१० MSME डेटाबेस व सुलभ व्यवहार प्रणाली (Ease of Doing Business)

संधी:

- MSME नोंदणी, कर्ज, कर, निर्यात व्यवहार आता ऑनलाईन पद्धतीने सहज
- GEM² पोर्टलवर सरकारी खरेदीमध्ये सहभाग
- संपूर्ण भारतभर व्यवसाय वाढवण्याची क्षमता

१ MSME डेटाबेस म्हणजे काय?

- MSMEs ची नोंद, माहिती, उत्पादन, आर्थिक व व्यवहारिक डेटा यांचा संकलन करणारा एक केंद्रीकृत डेटाबेस.
- सरकार व विविध संस्था यासाठी वापरतात, ज्यामुळे MSMEs ला विविध योजना व सेवा उपलब्ध होतात.

२ डेटाबेसचे महत्त्व

- MSMEs ची ओळख निश्चित होते.
- धोरण आखणी, अनुदान वाटप व प्रोत्साहनांसाठी मदत होते.
- आर्थिक संस्था, बँकांसाठी कर्ज वितरणात सुलभता.
- बाजारपेठेत नेटवर्किंग व नवीन संधी शोधण्यास मदत.

३ सुलभ व्यवहार प्रणाली (Ease of Doing Business)

- MSMEs साठी व्यवसाय सुरू करणे, नोंदणी, परवानगी, कर भरणा या प्रक्रियांचा सोपा आणि जलद मार्ग.
- ऑनलाईन पोर्टल्स, डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर व्यवहारांची सोय.
- व्यवहारिक अडचणी कमी होणे, वेळ व खर्च वाचवणे.

४ महत्त्वाच्या सुविधा

- Udyam Registration: MSME नोंदणी प्रक्रिया सोपी व जलद.
- डिजिटल पेमेंट: ऑनलाईन व्यवहार सुलभ करणे.
- GST व कर प्रणाली: सुलभ व पारदर्शक कर भरणा.
- ई-मार्केटप्लेस: ऑनलाईन विक्री व खरेदीसाठी व्यासपीठ.

५ सरकारी उपक्रम व प्लॅटफॉर्म

- Udyam Registration Portal - MSME नोंदणीसाठी.
- MSME S-M-DH-N Portal - समस्यांचे निराकरण.

- TReDS (Trade Receivables Discounting System) – सप्लाय चेन फाइनांसिंग.
- GeM² (Government e-Marketplace) – सरकारी खरेदीसाठी MSMEs ला संधी.

६ फायदे

- व्यवसाय सुरळीत चालतो.
- प्रशासनिक खर्च व वेळ कमी होतो.
- बँका व वित्तीय संस्था सहज कर्ज देतात.
- जागतिक बाजारपेठेत प्रवेश सुलभ होतो.

निष्कर्ष:

MSME डेटाबेस व सुलभ व्यवहार प्रणालीमुळे चडचणी चा विकास, कार्यक्षमता व स्पर्धात्मकता वाढते. डिजिटल आणि ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मचा वापर करून व्यवसाय अधिक सोपा आणि पारदर्शक होतो. आजच्या काळात चडचणी साठी प्रचंड संधी आहेत – केवळ उत्पादनापुरत्या नाहीत तर सेवा क्षेत्र, तंत्रज्ञान, निर्यात व ग्रामीण व्यवसायातही. योग्य प्रशिक्षण, डिजिटल साक्षरता, आणि शासनाच्या योजना यांचा लाभ घेऊन चडचणी भारताचे पुढील आर्थिक बळ बनू शकतात.

४.१ सारांश

भारतातील MSMEs समोरील आव्हाने

प्रस्तावना:

भारतातील लघु, मध्यम आणि सूक्ष्म उद्योग (MSMEs) हे देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा मानले जातात. लाखो लोकांना रोजगार देणाऱ्या या उद्योगांचे महत्त्व प्रचंड आहे. मात्र, हे उद्योग अनेक आव्हानांमुळे अडचणीत सापडले आहेत.

मुख्य मुद्दे:

१. आर्थिक अडचणी:

MSMEs ना बँकांकडून कर्ज मिळवणे कठीण जाते. त्यामुळे ते स्वतःच्या मर्यादित निधीवर व्यवसाय चालवतात.

२. तंत्रज्ञानाचा अभाव:

आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव असल्याने उत्पादनक्षमता आणि गुणवत्ता दोन्हीवर परिणाम होतो.

३. कच्चा माल व पुरवठा साखळी:

वेळेवर व स्वस्त कच्चा माल न मिळाल्यास उत्पादनात अडथळा येतो.

४. मार्केटिंग व स्पर्धा:

मोठ्या उद्योगांशी स्पर्धा करणे MSMEs साठी अवघड असते. त्यांना प्रभावी ब्रँडिंग करता येत नाही.

५. प्रशिक्षण व मनुष्यबळ:

कुशल कामगारांची कमतरता MSMEs च्या गुणवत्तेवर परिणाम करते.

६. प्रशासकीय अडचणी व करव्यवस्था:

विविध कायदे, जीएसटी आणि परवाने यांची गुंतागुंत MSMEs साठी त्रासदायक ठरते.

४ परिणाम

- व्यवसाय बंद होणे
- बेरोजगारी वाढ
- अर्थव्यवस्थेवर परिणाम

उपाय/सूचना:

- सुलभ कर्जप्रक्रिया आणि कमी व्याजदर.
- MSMEs साठी तांत्रिक प्रशिक्षण केंद्रांची स्थापना.
- ऑनलाईन मार्केटिंगसाठी प्रशिक्षण व मदत.
- सुलभ परवाना प्रणाली.
- डिजिटल व्यवहाराला प्रोत्साहन.

निष्कर्ष:

MSMEs ला बळकटी देण्यासाठी सरकारने अधिक सहकार्य करणे आवश्यक आहे. आधुनिक तंत्रज्ञान, सुलभ कर्ज, आणि डिजिटल साक्षरता यावर भर दिल्यास MSMEs पुन्हा जोमाने उभे राहतील.

MSMEs हे भारताच्या आर्थिक विकासाचा पाया आहेत, परंतु त्यांना अनेक आव्हाने आणि अडचणींचा सामना करावा लागतो. तांत्रिक, आर्थिक, व्यवस्थापकीय व नियामक बाबतीत सुधारणा करून, आणि नवीन तंत्रज्ञान व डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा लाभ घेऊन MSMEs आपल्या उत्पादनक्षमता, स्पर्धात्मकता आणि बाजारपेठेत आपले स्थान मजबूतीने उभारू शकतात.

सरकारी योजना, सुलभ व्यवहार प्रणाली आणि कौशल्य विकासामुळे MSMEs ना अधिक संधी उपलब्ध होतात, ज्यामुळे रोजगार निर्मिती आणि स्थानिक तसेच जागतिक स्तरावर आर्थिक विकासाला गती मिळते. त्यामुळे MSMEs चा सतत विकास आणि पुनर्वसन हे देशाच्या आर्थिक स्थैर्यासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

यामुळे, MSMEs च्या वाढीसाठी सर्व स्तरांवर सहकार्य आणि योग्य धोरणे अमलात आणणे अत्यंत गरजेचे आहे.

४.१३ लक्षात ठेवण्याजोग्या संज्ञा

१. सूक्ष्म उद्योग (Micro Enterprise)

ज्यामध्ये गुंतवणूक व उलाढाल अत्यल्प असते अशा उद्योगांना सूक्ष्म उद्योग म्हणतात.

२. लघु उद्योग (Small Enterprise)

मर्यादित भांडवलात चालणारे, स्थानिक पातळीवर रोजगार निर्माण करणारे उद्योग म्हणजे लघु उद्योग होत.

३. मध्यम उद्योग (Medium Enterprise)

सूक्ष्म व लघु उद्योगांपेक्षा मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन व सेवा देणारे उद्योग म्हणजे मध्यम उद्योग.

४. MSME

Micro, Small and Medium Enterprises यांचे संक्षिप्त रूप.

५. MSMED Act, 2006

सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांच्या विकासासाठी भारत सरकारने लागू केलेला कायदा.

६. उद्यम नोंदणी (Udyam Registration)

MSME उद्योगांची शासनाकडे करण्यात येणारी अधिकृत नोंदणी प्रक्रिया.

७. CGTMSE

Credit Guarantee Fund Trust for Micro and Small Enterprises - कर्ज हमी योजना.

८. PMEGP

Prime Minister's Employment Generation Programme - रोजगार निर्मितीसाठीची सरकारी योजना.

९. मुद्रा योजना

सूक्ष्म उद्योगांना कर्जपुरवठा करण्यासाठीची केंद्र सरकारची योजना.

१०. डिजिटलायझेशन

तंत्रज्ञानाचा वापर करून व्यवसाय प्रक्रिया सुलभ व वेगवान करणे.

४.१४. स्वप्रगती प्रश्नांची उत्तरे

प्र.१: MSME म्हणजे काय?

उत्तर: MSME म्हणजे सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग. हे मर्यादित भांडवलात चालणारे उद्योग असून रोजगारनिर्मिती, औद्योगिक विकास व आर्थिक वाढीस महत्त्वाचे योगदान देतात.

प्र.२: MSME चे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील महत्त्व स्पष्ट करा.

उत्तर: MSME उद्योग रोजगारनिर्मिती करतात, GDP मध्ये योगदान देतात, ग्रामीण व मागास भागांचा विकास साधतात तसेच मोठ्या उद्योगांना पूरक भूमिका बजावतात.

प्र.३: उद्यम नोंदणी म्हणजे काय?

उत्तर: उद्यम नोंदणी ही MSME उद्योगांची शासनाकडे केली जाणारी अधिकृत नोंदणी प्रक्रिया आहे. यामुळे उद्योगांना सरकारी योजना, कर्ज व सवलती मिळतात.

प्र.४: MSME समोरील कोणतीही दोन आव्हाने सांगा.

उत्तर: १) भांडवलाची कमतरता २) आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव

प्र.५: MSME विकासासाठी सरकारने कोणत्या उपाययोजना केल्या आहेत?

उत्तर: सरकारने PMEGP, मुद्रा योजना, CGTMSE, स्टँड-अप इंडिया यांसारख्या योजना राबवून चडचए क्षेत्राला प्रोत्साहन दिले आहे.

४.१५ स्वाध्याय:-

प्र १. खालील बहुपर्यायी प्रश्न सोडवा

प्र.१: MSMEs समोर असलेले प्रमुख आर्थिक आव्हान कोणते आहे?

अ) तंत्रज्ञानाचा अभाव

ब) भांडवलाची कमतरता

क) जागतिक स्पर्धा

ड) पर्यावरणीय धोरणे

प्र.२: MSMEs साठी खालीलपैकी कोणती अडचण आहे?

अ) योग्य मनुष्यबळाची उपलब्धता

ब) उत्पादनाचा त्वरित विस्तार

क) विपणन व ब्रँडिंगची अडचण

ड) बँक कर्जाची सोय

प्र.३: MSMEs ला जागतिक स्तरावर कोणती मुख्य अडचण येते?

अ) स्थानिक बाजारपेठेत वाढ

ब) जागतिक स्पर्धा

क) सरकारी योजना

ड) तांत्रिक सल्ला

प्र.४: सप्लाय चेनमध्ये व्यत्यय होण्याचे कारण काय असू शकते?

- अ) तांत्रिक प्रगती
ब) नियमांचे पालन
क) जागतिक आर्थिक संकट
ड) ग्राहक मागणी वाढणे

प्र.५: MSME आजारी होण्यामागील मुख्य कारण कोणते?

- अ) पुरेशी आर्थिक मदत
ब) व्यवस्थापनातील त्रुटी
क) उच्च तंत्रज्ञानाचा वापर
ड) चांगले विपणन धोरण

प्र.६: खालीलपैकी कोणते कारण MSME आजारपणाला कारणीभूत ठरते?

- अ) भांडवलाचा योग्य वापर
ब) कच्चा मालाचा अभाव
क) उत्तम कर्मचारी व्यवस्थापन
ड) ग्राहकांची वाढती मागणी

प्र.७: MSME च्या आजारपणाला प्रतिबंध करण्यासाठी काय करणे आवश्यक आहे?

- अ) अनियमित आर्थिक व्यवहार
ब) योग्य आर्थिक नियोजन
क) भांडवलाचा गैरवापर
ड) तांत्रिक सुधारणांकडे दुर्लक्ष

प्र. ८: MSME आजारपण टाळण्यासाठी खालीलपैकी कोणती योजना उपयुक्त आहे?

- अ) व्यवस्थापन सुधारणा
ब) आर्थिक गैरव्यवस्थापन
क) उत्पादनाचा तात्काळ विस्तार न करणे
ड) अनियमित कामगार भरणा

प्र.९: MSME पुनर्वसन प्रक्रियेत सर्वात पहिले कोणते पाऊल आहे?

- अ) वित्तीय मदत देणे
ब) संकट ओळखणे
क) तांत्रिक सुधारणा करणे
ड) नवीन योजना आखणे

प्र.१०: पुनर्वसन प्रक्रियेत कोणती मदत महत्त्वाची आहे?

- अ) तांत्रिक सहाय्य व प्रशिक्षण
ब) व्यवसाय बंद करणे
क) अनियमित आर्थिक व्यवहार
ड) ग्राहकांकडून मागणी कमी करणे

प्र.११: खालीलपैकी कोणता क्षेत्र MSMEs साठी नव्या संधी उपलब्ध करून देते?

- अ) डिजिटल सेवा
ब) पारंपरिक फक्त उद्योग
क) केवळ स्थानिक विक्री
ड) उत्पादन कमी करणे

प्र.१२: MSMEs साठी कोणती बाब रोजगार वाढवण्यासाठी महत्त्वाची आहे?

- अ) कौशल्य विकास
ब) आर्थिक गैरव्यवस्थापन
क) ग्राहकांशी संबंध कमी करणे
ड) सरकारी योजना नाकारणे

प्र.१३: MSMEs साठी तांत्रिक अडचणींपैकी मुख्य कारण काय आहे?

- अ) अत्याधुनिक यंत्रसामग्रीचा अभाव
ब) अधिक भांडवल मिळणे
क) कर्मचारी संख्या वाढवणे
ड) जागतिक बाजारपेठेत विस्तार

प्र.१४: MSMEs ना सरकारी नियमांमुळे कोणती अडचण येते?

- अ) कर सवलती मिळणे
ब) जटिल परवानग्या व नियम
क) तंत्रज्ञानाचा फायदा
ड) जागतिक भागीदारी

प्र.१५: MSME पुनर्वसनासाठी सर्वात महत्वाचा भाग कोणता आहे?

- अ) बाजारपेठेची वाढ
ब) आर्थिक मदत व तांत्रिक सहाय्य
क) उत्पादन कमी करणे
ड) कामगार कमी करणे

प्र. १६: MSME पुनर्वसन प्रक्रियेत संकट ओळखल्यानंतर पुढील टप्पा काय असतो?

- अ) पुनरुज्जीवन आराखडा तयार करणे
ब) व्यवसाय बंद करणे
क) नवीन कर्मचारी भरणे
ड) उत्पादन वाढवणे

प्र.१७: MSMEs साठी डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर येण्याचे मुख्य फायदे काय आहेत?

- अ) स्थानिक बाजारपेठेतील मर्यादा वाढणे
ब) जागतिक बाजारपेठेत प्रवेश वाढवणे
क) उत्पादन खर्च वाढवणे
ड) मनुष्यबळ कमी करणे

प्र. १८: ग्रामीण भागात MSMEs साठी कोणती संधी जास्त आहे?

- अ) ई विक्री -कॉमर्स व ऑनलाइन
ब) मोठ्या कारखान्यांची निर्मिती
क) फक्त स्थानिक उत्पादनावर अवलंबून राहणे
ड) तांत्रिक सुधारणांचा अभाव

प्रश्न १९: MSMEs मध्ये आर्थिक अस्थैर्य टाळण्यासाठी काय करावे?

- अ) अनियमित आर्थिक व्यवहार करणे
ब) योग्य आर्थिक नियोजन करणे
क) कर्ज घेणे टाळणे
ड) उत्पादन कमी करणे

प्र.२०: MSMEs मध्ये आजारपण प्रतिबंध करण्यासाठी महत्त्वाचे काय आहे?

- अ) कर्मचारी प्रशिक्षण व कौशल्य विकास
- ब) तंत्रज्ञानाचा वापर टाळणे
- क) बाजारपेठेपासून दूर राहणे
- ड) नियमांचे पालन न करणे

प्र.१ ब True/False प्रश्न

- १. MSME मध्ये आर्थिक व्यवस्थापनाची गरज नाही.
- २. प्रधानमंत्री मुद्रा योजना MSME साठी कर्ज पुरवते.
- ३. MSME मध्ये तंत्रज्ञान सुधारणा उत्पादन वाढवू शकते.
- ४. MSME चा ग्रामीण विकासात काहीही वाटा नाही.
- ५. MSME पुनर्वसनामुळे उद्योग बंद होण्याचा धोका कमी होतो.
- ६. MSME मध्ये गुणवत्ता नियंत्रण आवश्यक नाही.
- ७. डिजिटल मार्केटिंग MSME साठी उपयुक्त नाही.
- ८. सरकारी योजना MSME चा विकास साधतात.
- ९ MSME क्षेत्रात कौशल्य विकास महत्त्वाचा नाही.
- १० MSME साठी सप्लाय चेन व्यवस्थापन आवश्यक आहे.
- ११ MSME पुनर्वसनामुळे आर्थिक नुकसान वाढते.
- १२ MSME मध्ये बाजार संशोधनाचा वापर केला जात नाही.
- १३ MSME ला जागतिक स्पर्धेचा सामना करावा लागतो.
- १४ MSME साठी डिजिटल साक्षरता गरजेची नाही.
- १५ SME मध्ये सरकारी योजना व सवलतीचा फायदा होतो.
- १६ MSME मध्ये कर्मचारी प्रशिक्षणाची गरज नाही.
- १७ MSMEs देशाच्या अर्थव्यवस्थेसाठी महत्त्वपूर्ण आहेत.
- १८ MSMEs मध्ये भांडवलाची कमतरता ही एक सामान्य समस्या आहे.
- १९ MSME पुनर्वसन प्रक्रियेत सरकारी मदत मिळत नाही.
- २० MSME साठी तंत्रज्ञानाचा वापर करणे आवश्यक नाही.
- २१ MSME च्या वाढीसाठी मार्केटिंग धोरणे महत्त्वाची नाहीत.

- २२ MSMEs नेहमीच मोठ्या उद्योगांपेक्षा कमी रोजगार निर्माण करतात.
- २३ MSMEs ला ई-कॉमर्समुळे जागतिक बाजारपेठेत प्रवेश सोपा झाला आहे.
- २४ MSME क्षेत्राला नियमांचे पालन करणे सोपे असते.

प्र.१ क जोड्या जुळवा Match the Following

अ (प्रश्न)

१. प्रधानमंत्री मुद्रा योजना
२. तंत्रज्ञान सुधारणा
३. क्लस्टर डेव्हलपमेंट प्रोग्राम
४. डिजिटल मार्केटिंग
५. पुनर्वसन
६. रोजगार निर्मिती
७. पर्यावरणीय आव्हाने

ब (उत्तर)

- a. MSME साठी कर्ज योजना
- b. उत्पादनाची गुणवत्ता वाढवणे
- c. MSMEs चा समूहात विकास
- d. ऑनलाइन विक्री व प्रचार
- e. आजारी MSMEs ची मदत करणे
- f. MSMEs मध्ये नोकऱ्यांची निर्मिती
- g. प्रदूषण व संसाधन मर्यादा

२ जोड्या जुळवा Match the Following

अ (प्रश्न)

१. टेक्नॉलॉजी अपग्रेडेशन योजना
२. स्टार्टअप इंडिया
३. आर्थिक व्यवस्थापन
४. सप्लाय चेन व्यवस्थापन
५. मार्केटिंग धोरण
६. कर्ज गैरफेडीची कारणे
७. MSME चा ग्रामीण विकास

ब (उत्तर)

- a. यंत्रसामग्री सुधारणे
- b. नवउद्योगांना प्रोत्साहन
- c. निधीचे नियोजन व नियंत्रण
- d. वस्तू व सेवा पुरवठा
- e. ग्राहक आकर्षित करणे
- f. आर्थिक गैरव्यवस्थापन
- g. रोजगार व आर्थिक सुधारणा

प्र.३ एका वाक्यात उत्तरे द्या

- प्र. १: MSME म्हणजे काय ?
- प्र. २: MSMEs समोर येणारी मुख्य आर्थिक अडचण कोणती ?
- प्र. ३: MSME पुनर्वसन म्हणजे काय ?
- प्र. ४: MSMEs साठी कोणत्या नव्या तंत्रज्ञानाचा वापर फायदेशीर ठरतो ?

- प्र. ५: MSMEs मध्ये आजारपण प्रतिबंधासाठी काय उपाय आवश्यक आहेत?
- प्र. ६: MSME चा ग्रामीण विकासात कसा वाटा आहे?
- प्र. ७ : MSMEs साठी प्रभावी मार्केटिंग धोरणे कोणती असू शकतात?
- प्र. ८ : MSME साठी पर्यावरणीय आव्हाने कोणती आहेत?
- प्र. ९: MSME साठी कर्ज मिळण्यास काय अडचणी येतात?

प्र. ४ सविस्तर उत्तरे लिहा

- प्र. १: MSMEs समोरील आर्थिक आव्हाने आणि त्यावर उपाय याबद्दल.
- प्र. २: MSME पुनर्वसन प्रक्रियेचे टप्पे आणि त्याचे महत्त्व सांगा.
- प्र. ३: MSMEs साठी उपलब्ध संधी व त्याचा विकास कसा साधता येईल याबाबत स्पष्टीकरण द्या.
- प्र. ४: भारत सरकारने MSME साठी कोणत्या प्रमुख योजना सुरू केल्या आहेत?
- प्र. ५: MSME साठी भारत सरकारच्या प्रमुख योजनांचे वर्णन करा.
- प्र. ६: MSME च्या आर्थिक व्यवस्थापनाच्या मुख्य तत्वांची चर्चा करा.
- प्र. ७: MSME मध्ये नवोपक्रमाचे महत्त्व काय आहे?
- प्र. ८: MSME मध्ये तंत्रज्ञानाचा स्वीकार व नवोपक्रम कसा विकास साधतो?
- प्र. ९: MSME कसे ग्रामीण विकासाला चालना देतात?
- प्र. १०: MSME मध्ये कोणकोणत्या मार्केटिंग धोरणांचा वापर करावा यावर चर्चा करा.
- प्र. ११: MSMEs मध्ये पर्यावरणीय आव्हाने व त्यावर उपाय याबाबत स्पष्ट करा.
- प्र. १२: MSMEs साठी कर्ज व्यवस्थापनातील समस्या आणि त्यावर उपाय यावर चर्चा करा.
- प्र. १३: MSMEs कसे रोजगार निर्मितीत मदत करतात यावर सविस्तर चर्चा करा.
- प्र. १४: MSMEs मध्ये गुणवत्ता नियंत्रणाच्या पद्धती आणि फायदे स्पष्ट करा.
- प्र. १५: MSMEs मध्ये डिजिटायझेशनचे महत्त्व आणि त्याचा व्यवसायावर होणारा परिणाम सांगा.

प्र.५ टिपा लिहा (Short Notes)

१. MSME म्हणजे काय?
२. MSME चे प्रकार
३. MSME चे महत्त्व

४. MSME चे आव्हाने
५. MSME पुनर्वसन
६. MSME साठी सरकारी योजना
७. MSME मध्ये तंत्रज्ञान सुधारणा
८. MSME चा ग्रामीण विकासातील वाटा
९. MSME मध्ये मार्केटिंग धोरणे
१०. MSME चे भविष्य
११. MSME साठी सरकारी योजना
१२. MSME चे आर्थिक व्यवस्थापन
१३. तंत्रज्ञान व नवोपक्रम
१४. MSME चा ग्रामीण विकासात वाटा
१५. MSME मध्ये मार्केटिंग धोरणे
१६. MSME साठी पर्यावरणीय आव्हाने
१७. Causes of Sickness (आजारपणाची कारणे)
१८. Prevention of Sickness (आजारपण प्रतिबंध)

संदर्भ सूची

Reference Books:

1. Dynamics of Entrepreneurial Development and Management- by Vasant Desai
2. Udyojakata- by Prabhakar Deshmukh
3. Entrepreneurship Development in India- by C.B. Gupta and N.P. Shrinivasan
4. Entrepreneurship and Small Business Management- by Shukla M.B.
5. Entrepreneurial Development- by Dr. S.S. Khanka
6. Entrepreneurial Development- by Godron E. and Natrajan K.
7. Entrepreneurial Development- by Taneja Satish and Gupta S.L.
8. Current Trends in Entrepreneurship - by Mohan S. Elangovan R.

9. Project Preparation -appraisal, Implementation- by Prasanna Chandra
10. Formulation of a Project Report- by Vinod Gupta
11. <https://msme.gov.in/sites/default/files/MSMEsSchemesEnglish0.pdf>
12. <https://msme.gov.in/sites/default/files/MSMESchemebooklet2024.pdf>
13. <https://www.nabard.org/auth/writereaddata/careernotices/2410193615Credit%20Potential%20for%20MSME.pdf>
14. Education in India by Nalini Juneja
15. Reports by National Education Policy (NEP) 2020
16. Indian Economy by Ramesh Singh
17. India: Development and Participation by -martya Sen Jean Dr²ze
18. Indian Economy: Performance and Policies by Uma Kapila
19. Economic Survey of India (-nnual Govt. publication)
20. Health and Development by Monica Das Gupta
21. India Development Report by IGIDR
22. Governance in India by Laxmikanth
23. The -rgumentative Indian by -martya Sen

